

ALISHER
NAVOIY

ҒАРОЙИБ
УС-СИҒАР

2 ЖИЛД

84(51)1

1та

Д-50 ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Алишер Навоий

ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР

Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари

Ўн жилдлик

2-ЖИЛД

Монография

ТОШКЕНТ
“O‘ZKITOBSAVDO” нашриёти
2020

УЎК: 821.512.133-14

КБК: 84(5Ў)1

A 50

Масъул муҳаррир:

Тўхлиев Б. – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Жабборов Н. – Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ профессори,
филология фанлари доктори

Омонов Қ. – ТДШУ профессори, филология фанлари доктори

A 50

Тўхлиев Б., Комилов Н., Юсупова Д., Очилов Э., Давлатов О., Мамадалиева З.; **Алишер Навоий. “Ғаройиб ус-сиғар”.** Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Ўн жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: “O‘ZKITOBOSAVDO”, 2020. – 252 б.

Таҳрир ҳайъати:

Давлатов О., Имомназаров М., Маннонов А.М., Маҳмудов Н.М.,
Муҳиддинов М., Омонов Қ., Раҳмонов Н., Рихсиева Г.Ш., Содиков Қ.,
Сирожиiddинов Ш.С., Тўхлиев Б., Куронбеков А., Ҳаққулов И.Ч.

Монография Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазаллар шарҳига бағишланган. Шарҳлар адиб ғазалларининг матни, уларнинг вазн кўрсаткичлари, луғат ва насрий баён билан таъминланган.

Девондаги ғазалларнинг яхлит ва изчил илмий шарҳи биринчи марта амалга оширилмоқда.

Китоб илмий тадқиқотчилар, таълимнинг турли босқичларида фаолият юритаётган ўқитувчи ва мураббийлар, талаба ва ўқувчилар, шунингдек, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Монография ПЗ-20170930393 “Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазалларнинг ўзбек ва инглиз тилларидаги илмий изоҳ ва шарҳларини яратиш” грант лойиҳаси асосида яратилган ҳамда Тошкент давлат шарқшунослик университети Илмий кенгашининг 2020 йил 26 ноябрдаги 4-сонли мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6858-8-8

© ТДШУ, 2020

© “O‘ZKITOBOSAVDO”, 2020

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИ ЎРГАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳар доим ўрнатилган ва намуна мактаби вазифасини адо этиб келган. Бу вазифа бутун ҳам ҳеч бир истисноларсиз давом этмоқда. Зеро, Алишер Навоий бундай шараф ва ардоққа тўла мис ва муносиб мутафаккир ижодкордир.

Алишер Навоий ҳам қомусий мутафаккир сифатида эътироф этилган. У фаннинг кўплаб соҳаларига оид тадқиқотларни амалга оширган. Айниқса, тилшунослик, адабиётшунослик, тарих соҳасидаги кашфиётлари уни машҳур қилган. Шунга қарамай, унинг оламшумул шухрати бадиий ижод соҳасидаги кашфиётлари натижасидир.

Алишер Навоий “беш дostonдан иборат “Хамса” циклини, фақат рамзий образларга таянган “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) дostonини яратган. Лирика соҳасида эса тўрт мустақил девон тузган шоирдир. Алишер Навоийгача, ундan кейин ҳам ҳеч ким бунчалик катта ҳажмдаги шеърларни ижод қилган эмас. У лириканинг ўша пайтдаги деярли барча жанрларида (маснавий, муаммо, мусаддас, мусамман, мустазод, мухаммас, мутававал, рубоий, соқийнома, таржеъ, туюқ, фард, чистон, қасида, қитъа, ғазал) ижод қилган.

Ғазал Шарқ адабиётидаги энг машҳур жанр. Унинг мавзу доираси, дастлаб, соф ишқий йўналишда бўлган. Кейинчалик унга ижтимоий оҳанглар ҳам қўшила борган. Сатирик ва юмористик ғазаллар ҳам юзага келган.

Айни пайтда асосий йўналиш ирфоний маъноларни ифодалашга қараб ўсиб борган. Навоий ғазаллари полифоник табиати билан ажралиб туради. Улар туйгулар ва фикрларнинг

етуклиги, табиийлиги, фавқулодда гўзал ва таъсирчанлиги, сўз маъноларининг камалакдек товланиши билан эътиборни тортади:

*Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолуғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.*

*Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.*

*Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.*

*Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.*

*Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга.*

*Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.*

*Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга [3.37].*

Шеър матни ўқилгач, байтларнинг маъноси насрий баён кўри-нишида изоҳланади. Унда тахминан қуйидаги шакл ҳосил бўлади:

1-байт. Сенинг гўзаллигининг кўриш иштиёқида жуда қий-налдим, (изтироб чекдим, яъни соғиндим), Мен сени бир ёмон (бахтсиз) кунда учратган эканман (яхши кўриш – севиш ҳам шунақа бўладими?!)

2-байт. Ўзимча кўп марта сендан кўнглимни узиш ҳақида ўйладим, афсуски, сенга бўлган интилиш, иштиёқ кундан-кун-га янада кучайиб бораверди.

3-байт. Мен сенга қачон: менга вафо қилгин, десам, сен (унинг ўрнига) зулм қилдинг, (аммо) сен қачон менга жонинг-ни фидо қилгин десанг, мен бу ишни амалга оширдим.

4-байт. Қайси бир паридан бу қадар ақлдан оздинг деб сўрайсан (яъни менга ўхшаган бошқа бирорта ошиқ оламда йўқ!), Эй қомати парига ўхшаган гўзал, сен мен учун нима қилсанг қилавер, (мен буларнинг барчасига тайёрман, чунки) мен фақат сени дейман, сени.

5-байт. Эй кўнгил, мен (бошқалар айтадиган ёки айтган) на-сихатларни эшитадиган аҳволда эмасман, сен ҳам (менга ўтти бериш учун) овора бўлиб ўтирма, бошимдаги юзлаб балолар етмаганидек, энди мен ҳам сенга бир бало бўлдим (ташвиш келтирдим) (ёки сен ҳам менга қўшимча ташвиш, изтироб келтирдинг).

6-байт. Эй соқий, мен барча моддий бойликлардан воз кечи-б, сени кўришга зор (гадо, яъни ошиқ) бўлганимдан буён Жамшиднинг жоми¹ (ичи)даги Хизр суви² (абадий тириклик берадиган сув) менинг (доимий) насибам (улушим) бўлди.

7-байт. Охирги байт ҳам икки хил маъно беради:

1) Худди Навоийга ўхшаб, мен ҳам сенга асир (ошиқ) ва бахтсиз ошиқ бўлганимдан бери, қайғу ғамларнинг тўзонида ошиқлар ичида бирор натижа (бахт) топмадим.

2) Худди Навоийга ўхшаб, мен ҳам сенга асир (ошиқ) ва бахтсиз ошиқ бўлганимдан бери, қайғунинг чанглари (мусиқа

¹ Жамшиднинг жоми – Жамшид Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда кенг тарқалган қадимий мифик қахрамонлардан бири. У кашф қилган жом – қадаҳ ва унинг ичидаги суюқлик сеҳрли кучга эга бўлиб, гўё жом оламдаги ҳодисаларни ўз эгасига башорат қилиб, одиндан кўрсата олиш хусусиятига эга бўлган, унинг ичидаги май эса киши-ни бахтиёрликка, мангуликка муяссар қилган. Бу ҳақда яна қаранг: Абдулманнони Насриддин. Фарҳагши мушқилоти адабиёт (номаи мухтасар) – // Куллийети Осор (дар ҳафт мужаллад. Жилди чорум. – Хужанд, “Хуросон”, 2013 с.446-447; Муҳаммаджаъ-фари Ёҳаққи. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форси. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқот Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе, “Бухоро”, 2014, с.584-588).

² Хизр суви – пайғамбарлардан бири сифатида ҳам эътироф этилади. Афсоналарга кўра, у Искандар билан бирга зулумот (қоронғилик олами)дан мангу ҳаёт – тирклик сувини бирга тзлаган. Искандар йўлда адашиб қолади ва бу сувни ичиш Хизрагина насиб қилади. Мумтоз Шарқ адабиётда ёрнинг лаби (яъни ёр айтган сўзлар) мана шу тириклик сувига ўхшатилади. Бу ҳақда қаранг: Абдулманнони Насриддин. Фарҳагши мушқилоти адабиёт (номаи мухтасар) – // Куллийети Осор (дар ҳафт мужаллад. Жилди чорум. – Хужанд, “Хуросон”, 2013 с. 435; Муҳаммаджаъфари Ёҳаққи. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форси. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқот Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе, “Бухоро”, 2014, с.584-588).

асбоблари) тарқатган (ёйган) “Наво”, “Ушшоқ” деб аталадиган-куйлардан ҳеч бир ҳузур (завқ) топмадим. Ғамларнинг тўзонида ошиқлар ичида бирор натижа (бахт) топмадим.

Навоийнинг мазкур ғазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Мана шу кайфиятни туғдириш учун шеър ифодали ўқилади. Аммо ифодали ўқиш таъсирини ошириш, ғазалнинг онгли тарзда ўзлаштирилишини таъминлаш учун ўқувчиларга асардаги нотаниш ёки тушинилиши қийин бўлган сўзлар луғатини туздириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда куйидаги сўз, сўз бирикмаси, айрим тушунча ва ғалларни ажратиб олиш мумкин: батаррак, бўлдум, ваҳки, жоми Жам, кун-кундин, мубтало, мудом, наво, не балолуғ кун, овора бўл, ошно, пари пайкар, соқий, тарки жоҳ айлаб, тарки насиҳат айладим, узай сендин кўнгул, ушшоқ, Хизр суйи, юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга, қай, ғусса чанги, ҳар неча. Бу сўзларни ҳозирги ҳолатдагидек, яъни алифбо тартибида ҳам, байтлар таркибида учраш навбатига кўра изоҳлаш ҳам мумкин.

Шундан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

*Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолуғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.*

Профессор Нажмиддин Комилов тўғри кўрсатганидай: “Ғазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанграбодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобиди қолган умидвор ошиқ образлари яратилган”³.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ кўнгилнинг соғинчили иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада мазкур ишқдан, ошиқликдан

³ Navoiy gʻazallari (nasriy bayon, sharh va izoflar)/ tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: B.Toʻxliyev, D.Toʻxliyeva. – Toshkent, 2017, 47-bet.

пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода (“не балолиғ кун эдиким”) мужассамлашган. Қофияга “мубтало” ва “ошно” сўзларининг сурилиш мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Мисрлар охирида такрорланаётиган радиф – “бўлдум санго” мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қаҳрамонга дахлдорлигини, шунингдек, бу туйғуларга сабаб бўлган йўналиш (сен)ни таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар ҳам қолмайди. Аксинча, уларда лирик кайфиятнинг бошқа қирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қаҳрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

*Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.*

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қаҳрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуканинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

*Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.*

Таҳлилда матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилганига урғу бериш жоиз. Зеро, олдинги мисрларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. В.В.Бородин қайд этганидай “Кўпинча ғазалнинг ҳар бир байтидаги тазод қўлланган мисрлар янги семантик ва ҳиссий сифат касб этади”⁴. Ушбу байтда эса айни шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик “мен”га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар

⁴ Бородин В.В. Восприятие поэзии Востока. – Москва-Санкт-Петербург, “Диля”, 2001, с.82.

ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюқлаштирилади. Ўқувчиларга бунинг қандай амалга оширилганини излаш, топиш топширилиши керак. Токи улар лирик қаҳрамоннинг бунга бевосита маъшуқага мурожаати воситасида эришаётгани “кўра олсин”:

*Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.*

Таҳлил жараёнида ҳамма нарсa ўқитувчининг ўзи томонидан айтиб берилиши шарт эмас. Бу ҳатто ўқувчиларнинг мустақил фиклашига зарар келтириши ҳам мумкин. Бунинг ўрнига лирик қаҳрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилаётган унсурларни топиш ўқувчиларнинг ўзларига топширилгани маъқул. Улар байтдаги лирик қаҳрамон мурожаати, унинг ёнидаги сўзлар такрори, улар воситасидаги мантикий қайтариқларнинг айни мана шу мақсадга йўналтирилганини “кашф этишлари”, аниқроғи, ўқитувчининг ўз шогирдларини мана шундай “кашфиётлар сари” бошлаб бориши керак бўлади.

Кейинги байтда ҳам мурожаат қилиш усули қўлланган. Ўқувчилар эътиборини унга қаратиш керак. Бунда уларнинг олдида битта савол кўндаланг туради: бу мурожаат кимга йўналтирилган? (табiiйки, у энди ёрга эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ўзига қаратилган. Ўз-ўзига мурожаат шакли сифатида кўнгил танланган, холос):

*Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.*

Мазкур байтнинг олдингиларидан фарқли жиҳатлари таҳлил объекти бўлиши керак. Мазкур байтда ҳам мантикий зиддият мавжуд. Лекин у қандай содир бўлган. Бу зиддиятнинг моҳияти нималардан иборат? Матн таҳлили асосида зиддиятнинг “юз” ва “бир” сонлари воситасида содир бўлаётгани аниқланади.

Бу ерда таҳлил учун яна битта қулай ва жиддий муаммо бор.

У “бало” сўзининг маъно қамровини аниқлаш билан алоқадор. Бунда:

1. “Бало”нинг луғавий маъноси аниқланиши керак.

2. Бу сўзнинг ўз ва кўчма маънолари муайянлаштирилиши шарт.

“Бир бало бўлмоқ” иборасининг матндаги маъно доиралари муҳокама этилиши ва унинг бадиий-эстетик вазифаси ойдинлаштирилиши жоиз кўринади.

Навбатдаги байт таҳлили ҳам ўқувчиларнинг жонли мушоҳада ва муҳокамасига ҳавола этилади. Асосий эътиборнинг олдинги байтларда кўзга ташланган зиддиятларнинг мантикий кучи яна бир пардага кўтарилиганига қаратилиши ўринли бўлади.

Одатда, Жами Жамга мушарраф бўлган киши ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида “Хизр суйи” ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсага имкон дегани билан баробардир.

*Жами Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқиеъ, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.*

Ўқувчилардан “Хизр суйи”нинг Алишер Навоийнинг бошқа ғазалларида, умуман, мумтоз адабиётда яна қандай номлар билан юритилишини сўраш мумкин. Улар умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейларнинг биринчи босқичида ўрганган материаллари асосида унинг “хайвон суйи”, “тириклик суйи”, “оби ҳаёт” шаклларида ҳам ифодаланганини эсга олишади. Бу борада қийинчилик сезилса, ўқитувчининг ўзи ёрдамга келиши мумкин. У “гўё одамзод ичганда абадий умр тонадиган афсонавий ер ости мамлакатнинг чашмаси”-дир. “Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурунинг манбаини”⁵ англатиши тушунтирилади.

Шундай катта имкониятларга эга бўлган одам, яна нима учун соқийга мурожаат қилмоқда?

⁵ Комилов Н. Жоп ва жонон можароси. - // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. (Тўплаб нацирга тайёрловчилар А.Шаронов, Б.Эшпўлатов).- Т.: Камалак, 1991, 104-бет.

Лирик қаҳрамон – ошиқ соқий ҳузурида бир гадо, холос. Ўқувчиларга “соқий” сўзининг луғавий маънода май қуйиб берувчи дегани бўлса-да, ушбу сўз тасаввуф адабиётида асосан рамзий маънода қўлланиши, унинг асл мағиз-моҳияти маърифат манбаси экани билан белгиланиши, яъники, дунёнинг моддий неъматларидан юз ўтирган кишидагина шундай қаноат ва ифтихор бўлиши мумкинлиги шарҳлаб берилиши лозим бўлади.

Охирги байт – макта шеърнинг ўзига хос якуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқими давом ҳам эттиради, айти пайтда уларнинг мантикий поёнини ҳам кўрсатади.

*Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.*

Ўқувчи бу ерда “ғусса чанги” ифодаси орқали яна бир сўз ўйини амалга оширилаётганини кузатиши, ҳис этиши керак. Унинг маъносини тўла тасаввур қилиш фақат шу сўзнинг ўзига эътибор бериш билан чегараланмайди. Энди “наво” ва “ушшоқ” сўзларига ҳам диққатни қаратиш зарурияти пайдо бўлади. Уларнинг ўзлари аниқланган луғавий маънодан ташқари куй номларини ҳам билдиришини эсга олсак, “ғусса чанги” истиорасининг икки маънода қўлланганини тушуниш осон кечади.

1. Тасаввур қилинг, сиз академик лицейларнинг иккинчи босқичида шу ғазални таҳлил қилмоқчисиз. Ўқувчиларингизга қандай саволларни берган бўлар эдингиз? Шундай саволлардан 6-10 тасини ёзма равишда кўрсатинг.

2. Навоий ғазалларидан бирини ўрганишга оид методик тавсиялар ишлаб чиқинг.

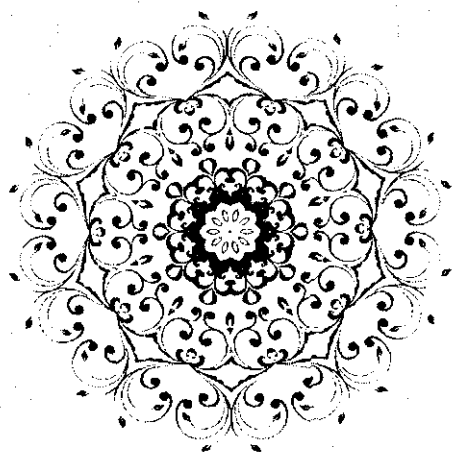
3. Навоий ғазалларидан бирига ўқувчилар билан биргаликда тўлиқ луғат тузинг. Сўзларнинг луғавий маъноси билан шеър мисраларидаги маънолари орасидаги яқинлик ва айирмаларга эътибор беринг.

Академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида Навоий-

нинг бир қатор рубойи, ғазал ва қитъаларини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг классик шеърият, лирик қаҳрамон, лирик кечинма, лирик кайфият ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва бойитиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларга шеърий асарни талқин қилишда жуда кўп йўл ва усуллар борлигини, шоирнинг нияти кўпинча тағ маъноларда яширинган бўлишини, шунга кўра, шеърнинг ҳар доим кўпмаънолилиқ касб этишини тушунтириш, уларда мана шунга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш керак бўлади.

Боқижон ТЎХЛИЕВ

“Ғаройиб ус-сиғар”

“Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро...”

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро,
Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро.

Лек ул тиканлар ичра ҳаёлинг била кўнгул
Ўйнар магар гул узраю агнар суман аро.

Жисм уйидин кўнгул тилар ул кўйни, валек
Ғурбат суубатин киши билмас ватан аро.

Эрмас учуғ лабингда ки ул юз Суҳайлидин
Ранг олмади бу қатра ақиқи Яман аро.

Жоним лабинг шаҳиди эканга тонувдурур
Ҳар ол ришта қонға бўялган кафан аро.

Булбул не қуймасунки, бир ўт ёқти қасдиға
Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.

Кўрдунг Навоий ул сари зулф узра юз шикан,
Кўр эмди юз шикаста кўнгул ҳар шикан аро.

-- V - V-V V--V - V-

мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун
музориъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

Лутат

Ҳажр – ҳижрон, айрилик

Ғурбат – ғариблик, мусофирлик

Суубат – қийинчилик, машаққат

Тонут – гувоҳ

Ол – қизил

Шикан – ўрам-ўрам, ҳалқа-ҳалқа, занжирсимон шакл олиш;
исканжа, азоб, синиш

Шикаста – синиқ

Насрий баён

1. Бу жисмим аро ишқинг ханжари минг марта жароҳат етказди, бу етмагандек, ҳижронинг жароҳатли баданимни юз минг тиканнинг устига ташлади.

2. Лекин бу тиканлар аро кўнгил сенинг ҳаёлинг билан хушҳол бўлиб, худди гул ва суманлар узра ағанаб ётгандек роҳатланмоқда.

3. Кўнгил жисм уйини тарк этиб, кўйингни ватан қилмоқни орзу қилмоқда, аммо ватанда бўлган киши ғарибликнинг машаққатини билмайди.

4. Лабингда тошган нарса учуқ эмас, балки Суҳайлдек порлоқ юзингдан Яман ақиқи каби лабинг каби ранг олмаган бир нарсадир.

5. Кафанимдаги ҳар бир қизил ип лабинг ҳасратида жоним шаҳид кетганига гувоҳлик беради.

6. Бу бевафо чаманда ҳар бир очилган қизил атиргулнинг ҳижрони оташида булбул нечун куйиб адо бўлмасин?!

7. Эй Навоий, зулфининг ҳар бир учида юзлаб шикан – ўрам кўрдинг, энди ҳар бир ҳалқасида юзта синиқ кўнгилга назар сол.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Ғазалнинг дастлабки икки байти яхлит бир маънони ифода-лашга хизмат қилган. Биринчи байт мазмуни ишқ ханжари ошиқнинг жисм уйини пора-пора қилгани, ҳижрон эса минглаб жароҳат

теккан бу жисмни юз минглаб наштар ўсган тиканзорга ташлагани ҳақида бўлса, иккинчи байтда бу азобларни кўнгилдаги ёр ҳаёли айна роҳатга айлантиргани, ошиқ бу машаққатларни инъом ўлароқ қабул қилгани ҳақида сўз юритилади. Муболағали кўринган бу тасвир ҳақиқий ошиқларнинг асл маслагини ифодалаш учун хизмат қилади. “Тазкират ул-авлиё”да келтирилишича, Мансур Ҳалложни қатл этиш жараёнида дастлаб унинг оёқлари ва қўлларини кесдилар. Ҳаллож кесик қўллари билан юзига қон суртди. Сабабини сўраганларга деди:

– Ағёр қон кўп кетганидан юзим сарғайиб, Ишқ йўлидаги жонбозликларда мени кўрқди, деб ўйламасин.

Дарҳақиқат, кўнгилда муҳаббат макон тутган кишиларга зоҳирий оламнинг ташвишлари, Ишқ туфайли бошга ёғиладиган бало ва синовлар, дарду аламлар муҳаббат неъматлари ўлароқ туюлади. Ҳақиқий муҳаббатга сазовор бўлган ошиқ Шайх Санъон каби зуннор боғлаб, тарсо қизига хизматкорликни ўзига шараф билади. Рухият ва кўнгил оламида унсият топган киши учун моддий дунё мисоли ғарибхонадек туюлади. Аммо ватаннинг ҳақиқий кадрини мусофир бўлган киши билганидек, висол онлари нақадар бебаҳо неъмат эканини ҳижрон тиконзорида азият чеккан кишигина англайди. Бинобарин, ошиқ кўнглининг ҳақиқий ватани – ёрнинг муборак кўйи. Бадан мулки эса, унга қафасдек туюлиб, рух ўзининг асл ватани томон талпинади:

Жисм уйидин кўнгул тилар ул кўйни, валеқ
Ғурбат суубатин киши билмас ватан аро.

Тўртинчи байтда ёрнинг лабида тошган учукни тавсифлаш учун мумтоз адабиётда кўп қўлланиладиган Сухайл ва Яман аталаридан фойдаланилган. “Алишер Навоий қомусий луғати”да берилишича, Сухайл – энг ёруғ юлдузлардан бири. Яманда ёрқинроқ кўрингани сабабли Сухайли яманий, деб ҳам аталган. Араб мунажжимлари Сухайлни жануб юлдузи деб билишган ва қарвонлар кечаси йўлдан адашмаслиги учун унинг жойлашувини мўлжал олишган. Сухайлнинг осмонда аниқ кўриниши иссиқ кунларнинг тугаши ҳамда сел келишининг нишонасидир. Қадимда қимматбаҳо маъданлар, айниқса, ақиқ Сухайл юлдузи нурининг таъсири-

дан ҳосил бўлади, шу сабабли, ақиқнинг энг яхшиси – Яманда, деган инонч шакланган. Навоий Суҳайлнинг бу хосиятини ёрнинг юзига, Яман ақиқининг жилосини эса ёрнинг лабига ўхшатиб, мазкур хусусият ёр лабига тошган учуққа таъсир қилмаганини чиройли тарзда ифодалаган:

Эрмас учуғ лабингдаки ул юз Суҳайлидин
Ранг олмади бу қатра ақиқи Яман аро.

Исломиий эътиқодга кўра, шаҳиднинг қонли кийими кафанлик ўрнига ўтади. Шаҳид, шохид (ёр, Аллоҳ таолонинг сифатларидан бири), ташахҳуд (шаҳодат келтириш калимаси) барчасининг ўзаги битта эканини ҳисобга олсак, шоирнинг қайси ишқ йўлида шаҳидлик мақомига эришганини пайқаш қийин эмас:

Жоним лабинг шаҳиди эканга тонувдурур
Ҳар ол ришта қонга бўялган кафан аро.

Олтинчи байтда булбулнинг очилган гулларнинг фироқидан куйиб-адо бўлишлари ва минг нағмапардозлик билан нолалар қилишлари бу чаман, яъни дунё бевафолиги ҳақидаги марсиялар эканини билдиради. Мақтаъда эса шоир “шикан” ва “шикаста” сўзлари тажнисидан фойдаланиб, ёрнинг зулфи ўзига ўхшаган юзлаб синиқ кўнгил аҳлининг маскани эканини таъкидлайди. Зотан, Навоий куйлаган муҳаббат – иддао ва даъволардан холи, шикасталик ва синиқлик, фидойилик ва вафо асосланган муҳаббатдир. Бу йўлда унга ўхшаганлар кўпчиликни ташкил этади. Айнан шу тоифанинг синиқ кўнгиллари туфайли Ишқ аталмиш ғаройиб борлиқнинг меҳвари барқарор ва обод:

Кўрдунг Навоий ул сари зулф узра юз шикан,
Кўр эмди юз шикаста кўнгул ҳар шикан аро.

ОЛИМЖОН ДАВЛАТОВ

“Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро...”

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро,
Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро.

Лек ул тиканлар ичра хаёлинг била кўнгул
Ўйнар магар гул узраю ағнар суман аро.

Жисм уйидин кўнгул тилар ул кўйни, валеқ
Ғурбат суубатин киши билмас ватан аро.

Эрмас учуғ лабингдаки ул юз Суҳайлидин
Ранг олмади бу қатра ақиқи Яман аро.

Жоним лабинг шаҳиди эканга тонуғ дурур
Ҳар ол ришта қонға бўялган кафан аро.

Булбул не куймасунки, бир ўт ёқти қасдиға
Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.

Кўрдунг Навоий ул сари зулф узра юз шикан,
Кўр эмди юз шикаста кўнгул ҳар шикан аро.

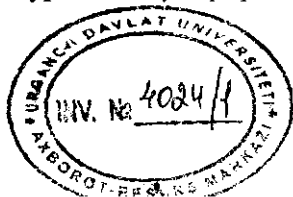
-- V - V-V V--V - V -
мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун
музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Луғат

Захм – Яра, жароҳат; Ошиқлик, севиш; Озор, ранжиш, кўнғил яра

Кўй – Кўча, маҳалла, катта йўл

Ғурбат – Мусофирлик; Ёлғизлик, бечоралик

Суубат – Қаттиқлик, қийинчилик
Суҳайл – Порлоқ юлдуз, уни Яман томондан чиқади, деб Яман-
га нисбат берадилар
Тонуғ – гувоҳ
Ришта – ип
Шикан – Синиқлик, буралиш; Жингалик, ўрам (соч)
Шикаста – Синган, жароҳатланган, мажруҳ; Суст, заиф, ожиз

Насрий баён

Ишқинг ханжари бу тан аро минглаб жароҳатлар етказди. Ҳиж-
рон эса танимни юз минг тикан орасига ташлади.

Лекин ўша тиканлар орасидаги кўнгил хаёлинг билан гул билан
ўйнаб, сунбул устида ағанайдиган кабидир.

Кўнгил жисм уйидан кечиб, унинг кўчасини тилайди, киши Ва-
таннинг қадрини мусофирлик азобини кўрмасдан билмайди-да
ахир.

Лабингдаги учуғ эмас, юз Суҳайл каби порлоқ юлдуздан Яман
ақиқи ҳам бундай ранг олмади.

Жоним лабингнинг (дастидан) шаҳид бўлганлигига кафа-
нимдаги қонга бўялган ҳар бир қизил ришта – ип гувоҳлик бера
олади.

Булбул нима учун куймасинки, бу бевафо чаманда ҳар бир ота-
шин, яъни қизил гул унинг қасдига бир ўт ёқаяпти-ку!

Қарангки (гўзалим Навоий тарафга сочларини жингалак қилиб
тараяпти ва) ҳар бир жингалакнинг орасида юзлаб шайдо ва маж-
руҳ кўнгил бор.

Шарҳ ва изоҳлар

Таҳлил қилаётганимиз етти байтли ушбу ғазал мазмунан
ошиқона, шаклан пароканда бўлиб, ҳижрон алами, маъшуқа мадҳи
ва бераҳмлиги, ошиқ арзи ҳолининг ўзига хос уйғунлашмасидир.

Матлаъда ошиқ маъшуқага мурожаат қилиб, ишқ азоби ва ҳиж-
рон заҳматидан арз қилади:

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро,
Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро.

Ҳижронга гирифтор бўлиш учун инсон аввал ишқнинг шаро-
бини, азобу роҳатини кўриши керак. Ундан кейин эса ҳижрон унга
азоб беришга қодир. Ҳазалда мана шундай тадрижийликка амал
қилинганлигини кўрамиз. Аввал ишқ ошиқни минглаб ханжар би-
лан жароҳатлади. Кейин эса айрилиқ жароҳатланган, мажруҳ ву-
жудни минглаб тиканлар орасида азоблади.

Байтда тақрирнинг бир йўла учта гўзал намунаси: минг сўзи-
нинг тақроридан радд-ул садр илал ҳашв, бу сўзининг тақроридан
радд ул ҳашв илал ибтидо, тан сўзининг тақроридан рад ул-ҳашв
илал ҳашв турлари яратилган.

Лек ул тиканлар ичра ҳаёлинг била кўнгул
Ўйнар магар гул узраю ағнар суман аро.

Бироқ ўша ҳижрон орасида ҳам ошиқ маъшуқасининг ҳаёли
билан шу қадар хурсандки, гўё тиканлар орасида бўлса ҳам, гулу
сунбулга ағнагандай роҳат ҳис қилади.

Байтда кўнгилни жонлантириб, шахслантириш орқали ташхис
гул ва суман сўзлари орқали эса таносиб санъатлари яратилган.

Жисм уйидин кўнгул тилар ул кўйни, валеқ
Ғурбат суубатин киши билмас ватан аро.

Ҳижрондан зада бўлган, маъшуқасининг ҳаёли билан хур-
санд кўнгил жисму жондан воз кечиб, ёрининг кўчасига боришни
хоҳлайди. Лекин киши мусофирлик заҳмати, Ватан қадрини му-
софир бўлмагунча билмаганидай кўнгил ҳам у ердаги азобу изти-
роблар, ёрнинг жафоси, ағёрнинг қаҳру заҳридан хабари йўқ.

Байтда кўнгилни жонлантириш асносида ташхис санъатига му-
рожаат давом этмоқда.

Эрмас учуғ лабингдаки ул юз Сухайлидин
Ранг олмади бу қатра ақиқи Яман аро.

Навбатдаги байт ёр мадҳига бағишланган. Унинг лабидаги учуғ ҳам Яман томондан юз кўрсатадиган Суҳайл юлдузига ўхшатила-япти. Худди яман ақиқи Суҳайл юлдузидан ранг олгандек, учуғ ҳам лабларингдан ранг олиб, қизил рангга кирди. Йўқ-йўқ, ҳатто Яман ақиқи ҳам бундай ишни бунчалар гўзал эгиллолмайди.

Байтда тамсил, Суҳайл, Яман сўзлари воситасида эса талмеҳ санъатлари ҳосил қилинган.

Жоним лабинг шаҳиди эканга тонуғ дурур
Ҳар ол ришта қонга бўялган кафан аро.

Ушбу байт юқоридаги байтнинг давоми сифатида гавдаланади. Яъни, маъшуқа лаблари сабабли ошиқ шаҳидлик мақомига етишди. Бунинг исботи унинг қонга бўялган кафанидир. Қиёматда бу кафандаги ҳар бир ришта – ип бу шаҳидликдан гувоҳлик беради.

Байтда жон, лаб ва риштани жонлантириш орқали бир йўла уч марта тамсил санъатига мурожаат этилган.

Булбул не куймасунки, бир ўт ёқти қасдиға
Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.

Навбатдаги бегона байтда Навоий ҳамдарди бўлган булбулга мурожаат этмоқда. Чунки, маъшуқа унинг қалбига ўт ёққани каби оташин, яъни қизил гуллар ҳам ўз гўзаллиги билан булбулнинг қалбига ўт ёқишмоқда. Лекин булбулга маскан бўлган бу кўҳна гулзор ҳам худди дунё каби бевафо. Шунинг учун ундаги гуллар ҳам, маъшуқа гўзаллиги ҳам, булбулнинг навоси ҳам, ошиқнинг оҳу зори ҳам аслида вақтинчалик, фоний, йўқликка юз тутувчидир.

Байтда гул, булбул ва чаман сўзлари воситасида таносиб ва таъхис санъатлари яратилмоқда.

Кўрдунг Навоий ул сари зулф узра юз шикан,
Кўр эмди юз шикаста кўнгул ҳар шикан аро.

Мақтаъда Навоий маъшуқасининг гўзаллиги унга озор бераётганлигини яна бир бор таъкидлаб, ғазални якунлайди. Яъни, маъшуқа ошиқнинг бир ишқини мингта етказиш учун атайлаб унга

томон соч тарайди. Бу сочда юз минглаб жингалаклар, бурамлар бор бўлиб, ҳар бир жингалак толага юзлаб шикастланган қўнғиллар илинган. Бу ҳолат эса, албатта ошiq қалбини рашқдан, аламдан ўртайди. Унинг бир ишқини мингга, бир изтиробини туманга етказди. Ғазал мана шундай жўшқин кайфият билан якунланади.

Байтда шикан ва шикаста сўзлари ёрдамида иштиқoқ санъати яратилган.

Умуман олганда, ғазал ишқнинг пўртанасифат, занжирсимон ҳаракатини акс эттирган.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Икки бармоғ бирла туттум лаълин ул рухсор аро...”

Икки бармоғ бирла туттум лаълин ул рухсор аро,
Ўйлаким булбул тутар гўл яфроғин минқор аро.

Хатда рухсоринг су эркинму ёшунған сабзада,
Йўқса кўзгудурки, қолмиш ҳар тараф зангор аро.

Кўҳи ғам тортарға хасдек жисм ила бел боғладим,
Остиға қолмишмен андоғ ким самон девор аро.

Май эмас, кушлар қанотининг елидин бўлғуси
Нахли қаддинг мойил ўлмоқ ҳар тараф рафтор аро.

Шаккари лаъли хаёлидин саросар мўрдур,
Сочида эрмас тутун узра тутун ҳар тор аро.

Кофири ишқ ўлған авло демаса иймон сўзин,
Хўб эмас тасбиҳ тори риштайи зуннораро.

Вусма узра зарварақлиқ икки қошинг юз уза,
Жилвагар бўлган ики товус эрур гулзор аро.

Қоматим гуллар очилган бир тикан шоҳидурур,
Тўлғали пайконларинг қонлиғ тани афгор аро.

Гулшан ичра чун бутар гул, шўра ердин шўразор,
Ғайри ғадр аҳли не бўлғай олами ғаддор аро.

Давр эли бедодидин гар махлас истарсен, мудом
Куп аёғидин бош олма кулбайи хаммор аро.

Ҳақ тилар бўлсанг Навоий силк дунёдин этак,
Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро.

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Рухсор – юз, чехра

Минқор – тумшук

Хат – бу ерда: янги майса урган соқол ва мўйлов

Ёшунган – яшнаган

Нахл – ниҳол

Мўр – чумоли

Зарварақ – тиллақош

Пайкон – камон ўқи

Афгор – мажруҳ, нотавон

Ғадр аҳли – сотқин ва бевафо кимсалар

Ғаддор – бевафо, хиёнаткор

Махлас – қутулиш

Куп – шароб хуми

Кулбайи хаммор – майхона

Мурдор – ўлакса

Насрий баён

Гўзал юзида лаълдек товланиб турган лабларини, худди булбул гул баргини тумшуги билан тутгандек, икки бармоғим билан минг эҳтиёт этиб тутдим.

Майса урган муртинг остида тиниқ юзинг оқар сувга, ёхуд атрофи зангор суртилган шаффоф кўзгуга ўхшайди.

Жисмим хасдек заиф бўлса-да, ғам тоғини тортмоққа бел боғладим, оқибатда девордаги лойшувоққа ишлатилган сомон каби ғам тоғининг остига қолдим.

Ниҳолдек нозик ва расо қоматингнинг ҳар томонга мойил бўлиши шароб таъсиридан дема, балки бошингда соябон бўлиб учаётган қушларнинг қанот қоққандаги шамолидан тебраниб кетмоқда.

Қора сочининг ҳар бир толасидаги тугун устига тугун бойлагандек жингалаклиги ширин лабингнинг хаёлидан кўзимга шакарга интилган чумолилар издиҳомидек кўринмоқда.

Ишқ кофири бўлган киши имон сўзини айтмагани авло; тасбиҳ тори билан зуннор риштаси аралашиши яхши эмас.

Юзинг узра ўсма тортилган икки қошинг ҳамда устига қўндирилган тиллақошларинг гулзорда патларини ёйган икки товусдир.

Ҳар томондан отган ўқларинг мажруҳ ва қонталаш бўлган жисмимни гуллаган тикан шохига айлантирибди.

Гулшанда – гул, шўразорда – шўра битгани каби, ғаддор ва хиёнаткор бу дунё аҳли соткин ва бевафолардан бошқа ким ҳам бўларди?!

Даврон аҳлининг бедодлигидан қутулмоқчи бўлсанг, майхонада мудом бошингни май хуми оёғидан кўтарма.

Эй Навоий, агар Ҳақни тилар бўлсанг, бу дунёдан этак силк, ишқинг агар пок бўлса, бу ўлаксахўр муҳитга ўралашиб қолма.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Ўн бир байтли мазкур ғазални байтларнинг мазмун-моҳиятига кўра шартли равишда уч қисмга таснифлаш мумкин.

Биринчи қисмдаги байтларда (1-, 2-, 4-, 5-, 7-байтлар) ёрнинг гўзаллиги, ҳусну малоҳатда тенгсизлиги, лаълдек қизил лабларининг ошиқ бармоқлари орасида тутилиши булбулнинг тумшуги-

да гул баргини тутмоғига ўхшатилиши ташбеҳи сариҳ (бир нарса ё ҳолатнинг бошқа бир нарса ё ҳолатга ташбеҳ воситалари ёрдамида тўғридан-тўғри ўхшатилиши) санъатининг гўзал намунасини вужудга келтирган. Мумтоз адабиётда ошиқни булбулга, ёрнинг лабини лаълга ва гул баргига ўхшатиш ҳолатлари кўп. Ушбу анъанавий ўхшатишлар асосида янги ва кутилмаган ўхшатма ҳосил қилиш эса шоирнинг нозик таҳайюли ва катта маҳорати натижасида амалга ошади.

Бундай ажойиб ва кутилмаган ўхшатмалар мажнуншева ошиқнинг ҳолат ва кайфиятини ифода этувчи байтларда (3-, 6-, 8- байтлар) ҳам фаровон қўлланилган. Жумладан, учинчи байтда ошиқнинг заиф аҳволи ва баланд ҳимматини таъкидлаш учун ишқнинг тоғдек улкан ғамини тортиш учун жисмини ҳасдек заиф ва нотавон этиб тасвирлайди. Лекин бу ғам тоғи ичра унинг вужуди лойсувоқ қилинган девордаги сомон парчаси каби йўқ бўлиб кетган. Бу ўхшатиш замирида икки катта ҳикмат бор: биринчидан, лойсувоқнинг мустаҳкам бўлиб, тўкилиб кетмаслиги учун унга қўшилган сомон қанчалик муҳим рол ўйнаса, ишқ ғами ҳар қандай булҳавас, яъни юзаки ишқ ишқибозининг бу покиза ва муқаддас маконга оёқ қўймаслиги учун чўнг қоядек туриши учун қалби синиқ ошиқларнинг борлиги ҳам шунчалик аҳамиятли. Иккинчи ҳикматни ойдинроқ аниқлаш учун Жомийнинг “Баҳористон”идан тамсилий бир ҳикоятни келтиришни жоиз деб топдик:

Бир чумоли бор куч-ғайратини сарфлаб, ўзидан ўн икки барабар катта чигирткани инига тортиб кетмоқчи бўлаётганини кўришибди. Ажабланиб дейишибди:

– Кичик жуссаси билан шундай катта чигирткани кўтармоқчи бўлган бу чумолига қаранглар!?

Чумоли бу гапларни эшитиб, кулиб айтибди:

– Эранлар оғирликларни жисмоний куч ва улкан жусса биланмас, ҳиммат қуввати ва мардоналик ҳамияти билан кўтарадилар.

Навоий васф этган ошиқ Ишқнинг Қоф тоғидек улкан ёки Садди Искандарий деворидек ўтиб бўлмас тўсиқ кўринган ғам-ғуссалари олдида ўзини ҳасчўп ёки сомон парчасидек бўлса ҳамки, ҳиммати ва ҳамияти бу ғуссани чекишга ундайди, қолаверса, ўзини бу ғамнинг бир бўлаги, ажралмас қисми, деб ҳисоблайди. Унинг эътиқодига кўра, ишққа куфр келтирган, яъни ишқни йўқ деб ҳисоблаган одамда

имон ҳам йўқ. Муҳаббат бирликни талаб қилади. Бир вақтнинг ўзида икки кишини севиш имконсиз. Худди шу каби ҳақиқий ишқ имонни мустаҳкамлайди, унинг асл – асоси, моҳиятини ташкил этади:

Кофири ишқ ўлган авло демаса иймон сўзин,
Хўб эмас тасбиҳ тори риштаи зуннор аро.

Учинчи туркумни ташкил этувчи охирги уч байтда дунё моҳияти ва дунё аҳлининг хиёнаткорлиги ва бевафолиги ҳақида сўз юритилади. Шоир қуйидаги байтда ўз кечинмаларини реал ҳаётнинг деталлари орқали далиллаштириб (тамсил санъати), хиёнаткор ва бевафо дунёда сотқин ва бевафо кимсалардан сотқинлик ва оқибатсизликдан бошқа нарсани кутиш бефойда, деган хулосага келади:

Гулшан ичра чун бутар гул, шўра ердин шўразор,
Ғайри ғадр аҳли не бўлғай олами ғаддор аро.

Мазкур поэтик тасвири мушоҳада этган одам кучли мантикий боғланиш мавжудлигига ишонч ҳосил қилади. Биринчи мисрада гулшан ва шўразор, гул ва шўра тазодини ҳосил этган. Иккинчи мисрада эса олами ғаддор аҳлининг зикрини келтириб, тазоднинг шўра ва шўразор қисми орқали далиллаштиради. Гул ва гулшан зикри эса дунё фақат шўразордан иборат эмас, анвойи гуллар очилган гулшанлар ҳам борлигини таъкидлаган ҳолда, Навоий шундай ўғит беради: дунё фақат сотқин ва худбин кимсалардангина иборат эмас, ҳалол ва покиза инсонлар ҳам бор; шунчаки содиқлик ва вафони дунёвий манфаат ва ғаразларга муккасидан кетган кимсадан кутиш гулни шўразордан қидириш каби бефойда ва мантиқсиз бир истак. Бундай бедодликдан қутулишнинг ягона чораси – сулук ва тариқат аҳлини маърифат бодаси билан сармаст этувчи “кулбайи хаммор”ни манзил тутиш. Зотан, дунёни ўзгартириш – дунёқарашни ўзгартиришдан бошланади:

Давр эли бедодидин гар махлас истарсен, мудом
Куп аёғидин бош олма кулбайи хаммор аро.

Мақтаъ байтида уччала мавзуни ҳам хулосалаган ҳолда Навоий дунёдан этак силкишни салоҳ, деб ҳисоблайди. “Дунё бамисоли бир ўлакса, унинг толиблари эса ўлаксахўр итлардир”, дейилади ҳадиси шарифда. Ҳаққа элтувчи пок Ишққа гирифтор бўлган киши расулulloҳнинг ўзлари ўлакса, деб таърифлаган бу дунёга кўнгил боғламаслиги керак. Дунёдан кўнгил узиш эса, энг улугъ неъмат – Ҳаққа элтади:

Ҳақ тилар бўлсанг, Навоий, силк дунёдин этак,
Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Икки бармоғ бирла туттум лаълин ул рухсор аро...”

Икки бармоғ бирла туттум лаълин ул рухсор аро,
Ўйлаким булбул тутар гул яфроғин минқор аро.

Хатда рухсоринг су эркинму ёшунған сабзада,
Йўқса кўзгудурки, қолмиш ҳар тараф зангор аро.

Кўҳи ғам тортарға хасдек жисм ила бел боғладим,
Остиға қолмишмен андоғким самон девор аро.

Май дема қушлар қанотининг елидин бўлғуси
Нахли қаддинг мойил ўлмоқ ҳар тараф рафтор аро.

Шаккари лаъли хаёлидин саросар мўрдурур.
Сочида эрмас тутун узра тутун ҳар тор аро.

Кофири ишқ ўлған авло демаса иймон сўзин,
Хўб эмас тасбиҳ тори риштаи зуннор аро.

Вусма узра зарварақлиқ икки қошинг юз уза,
Жилвагар бўлган ики товус эрур гулзор аро.

Қоматим гуллар очилган бир тикан шохи дурур,
Тўлғали пайконларинг қонлиғ тани афғор аро.

Гулшан ичра чун бутар гул, шўра ердин шўразор,
Ғайри ғадр аҳли не бўлғай олами ғаддор аро.

Давр эли бедодидин ғар махлас истарсен, мудом
Қун аёғидин бош олма кулбайи хаммор аро.

Хақ тилар бўлсанг Навоий силк дунёдин этак,
Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Минқор – Тумшук, қуш тумшуғи

Сабза – Майса

Зангор – Занғори, яшил ранг

Қўҳи ғам – Ғам тоғи

Наҳл – Ниҳол

Рафтор – Одат, расм; Юрувчи, юриш

Саросар – Бошдан оёқ

Мўр – Чумоли, кумурсқа

Тор – Тола, ип; соч толаси, ўрими

Авло – Афзал, яхши, яъло

Афғор – Яраланган, жароҳатланган, мажруҳ; эзилган, ўртанган; ночор; ғамли, андуҳли

Шўра – Шўр ерда битадиган ўт

Ғадр – Макр, хийла, алдов, найранг; Бевафолик, золимлик

Гаддор – Ҳийлагар, найрангбоз, маккор; меҳрсиз, вафосиз; Хоин, алдамчи, хоинликни ўзига шиор қилиб олган

Бедод – Адолатсизлик, зулм; жабр, ситам; кучли изтироб, азоб

Махлас – Нажот топиш, қутулиш, халос бўлиш

Қуп – Май солинадиган хум

Хаммор – Майхўр, ичкиликка берилган; ичкилик тайёрловчи, ичкилик сотувчи

Мурдор – Ўлимтик, ҳаром ўлган; нопок

Насрий баён

Икки бармоғим билан (маъшуқамнинг) лаъл(дек лаблар)ини ушлаб туришим булбулнинг тумшуғи билан гул япроғларини тутиб туришига ўхшайди.

Хат орасида яширинган юзинг эканми ёки, майса орасига сингиб кетган сувмикан, ёки зангорилик (занг) орасида қолган кўзгумикин?!

Ғам тоғини ортиш учун хасдек жисм каби бел боғладим, (бу ҳолатда мақсадга етишимдан кўра) девор остидаги сомондек қолиб кетишим аниқроқ.

Май (ичганинг сабабли кайфдан эмас), балки қушлар қанотининг шабадасидан ниҳолдай қаддинг юрганингда ҳар томонга мойил бўлмоқда.

Сочингдаги ҳар бир ўримдаги жингалак устидаги жингалак эмас, балки, шаккарсифат лаъл (лаб)ингнинг хаёлидан дарбадар бўлган чумолидир улар.

Имон сўзини, яъни калимасини айтмагандан кейин ишқ кофери бўлган афзалки, зуннор ипига тасбеҳ ўтказиш яхши эмас (ёки умуман мумкин эмас).

Юзингдаги ўсма қўйилган икки қошинг гулзорда жилва қилаётган иккита товусга ўхшайди.

Пайконларинг қонлик жароҳатланган ва андуҳли таним аро (шундай “ярашган”ки) гўё қоматим гуллар очилган бир тикан шохига ўхшайди.

Гулзордан гул, шўр ердан эса шўра битгани каби хийлагар ва алдамчи дунёдан хоин ва бевафоликдан бошқа нимани кутиш мумкин?!

Замондошларнинг зулм ва азобидан қутилмоқни истасанг, майхоначи кулбасида май хумининг оёғидан бошингни кўтарма (яъни майхонадан чикма)!

Ҳақ(нинг висолини тилайдиган бўлсанг), дунёдан этак силки (яъни кўнгил узки), пок ишққа бундай нопокликни аралаштириш ярашмайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Таҳлил қилаётганимиз навбатдаги ғазал мазмунан ошиқона, шаклан пароканда бўлиб, ўн бир байтдан иборат. Матлаъда маъшуканинг илтифоти, гўзаллиги, ошиқ ва маъшуқа муносабатлари ва Навоийга хос бўлган орифона мушоҳидалар гўзал лирик тасвир билан уйғунлаштирилган:

Икки бармоғ бирла туттум лаълин ул рухсор аро,
Ўйлаким булбул тутар гул яфроғин минқор аро.

Маъшуқа бир илтифот қилиб, ошиқ ҳузурига келади. Висол чоғи ошиқ азбаройи хурсандлигидан ёрини лабларини бармоқлари орасига олиб, эркалайди. Бу ҳолатни улўғ шоир ошиқ булбулнинг маъшуқа бўлмиш гул яфроғини тумшуги билан тутиб туришига ўхшатади.

Байтда лаъли сўзи асосида истиора, гул, яфроғ, булбул сўзлари воситасида таносиб ва ҳусни таълил санъатлари яратилган.

Хатда рухсоринг су эркинму ёшунган сабзада,
Йўқса кўзгудурки, қолмиш ҳар тараф зангор аро.

Маъшуканинг лаблари усти ва юзларидаги майин туклар – хатлари орасида юзи яширинибди. Бундай шаффофлик эса фақат сувда бўлади. Демак, хатлари орасига ёримнинг юзи яширинганми ёки майсадек хат орасига кирган зилол сувмикан ё кўзгуни зан-

гори занг босибдими, дея ҳайратланмоқда шоир маъшуқасининг гўзаллигидан.

Байтда бир йўла тажоҳили ориф санъатларига мурожаат этилган.

Кўҳи ғам тортарға хасдек жисм ила бел боғладим,
Остиға қолмишмен андоғким самон девор аро.

Ошиқ ҳамиша ғам тоғида сарсон, ҳижрон саҳросида саргардон. Ҳамиша бошига тоғдек балолар тушади. Бироқ у буларнинг ҳаммасига сабр қилувчи. Нолаю фарёд қилиб, “оҳ” тортса ҳам, тақдирга қарши исён қилмайди. Бу айни пайтда, унинг бундай сабри ва ҳокисорлиги ишққа ва маъшуқасига садоқатидир. Шунинг учун ҳам улуг шоирнинг ошиқ лирик қаҳрамони “хасдек жисм билан ғам тоғини тортишга бел боғладим” демоқда.

Байтда ташбех, муболағанинг ғулув даражаси ва ҳусни таълил санъатлари ҳосил этилмоқда.

Май дема қушлар қанотининг елидин бўлғуси
Нахли қаддинг мойил ўлмоқ ҳар тараф рафтор аро.

Маъшуқанинг қадди-қомати шу даражада нозикки, қушлар учса ҳам, уларнинг қанотининг шабадасидан ҳар томонга тебраниб юради. Ростдан шундайми, ёки маъшуқа (балки маъшук, ғазалнинг иккинчи байтида ҳам унинг ўғил бола эканлигига ишора бор) майхонадан чайқалиб, маст бўлиб чиққану, унинг садоқатли ошиғи қушлару, унинг қанотини баҳона қиляптими?! Байтда шунга яширин ишора бор.

Байтда май дема бирикмаси орқали балоғат, нахли қаддинг бирикмаси орқали истиора ва ҳусни таълил санъатларига мурожаат этилган.

Шаккари лаъли хаёлидин саросар мўрдурур.
Сочида эрмас тугун узра тугун ҳар тор аро.

Энди ошиқ маъшуқанинг сочлари таърифига ўтмоқда. Ундаги жингалақлар, тутунлар асли маъшуқанинг ширин лабларига

етолмаган, аммо етиш орзусида юрган чумолилар экан. Маъшуқа сочларининг жингалаклиги орифона истелоҳ сифатида оламнинг кингир-қийшиқ ишлари, мураккабликларига муқояса қилинади. Бирок маъшуқа сочларидаги тугунларни чумолига ўхшатиш фақат Навоийга хос оригинал ташбеҳдир.

Байтда шаккари лаъли бирикмаси орқали истиора, тугун сўзининг такроридан тақрир, шакккари, саросар, мўрдурур, эрмас, узра, ҳар, тор, аро сўзларидаги “р” товуши, тугун ва тор сўзларида эса “т” товушининг такроридан тавзиъ санъатлари яратилмоқда.

Кофири ишқ ўлган авло демаса иймон сўзин,
Хўб эмас тасбиҳ тори риштаи зуннор аро.

Навоий одатда, фалсафий мушоҳидаларини бегона байтда билдирарди. Лекин бу ўринда, бирдан маъшук таърифини узади ва ўз фалсафий фикрини келтиради. Бунинг сабаби ғазалнинг ҳажми йириклиги билан боғлиқ бўлса, эҳтимол. Ҳар нима бўлганда ҳам, шоир шеърхонларини субутсиз бўлмасликка чорламоқда. Диндор бўлдингми, тоат-ибодатда қойим бўл. Ишқ кофири, яъни ошиқ бўлдингми, баски, ўз йўлингда қатъиятли бўла бил. Бу ўринда кофир сўзининг истелоҳий маъноси ҳақида тўхталиб ўтсак. Ўз маъносида кофир сўзи диндан қайтган, Худони инкор этган маъносини билдиради. Тасаввуфий истелоҳ маъносида эса кофир Худодан бошқа ҳамма нарсани инкор этган, Унинг ишқидан бошқа ҳеч нарсани, ҳатто, диннинг маросимларини ҳам, шариатини ҳам рад этган соф ошиқ маъносини ифодалайди.¹ Зуннор эса ишқ йўлида белни маҳкам боғлаш, бу йўлда собитликни акс эттиради.

Шу ўринда байтнинг биз англаб етган ботиний маъноси қуйидагича бўлади:

Ишқда кофирликни, яъни Худодан бошқа ҳамма нарсани инкор қилганингни айтганингдан сўнг, диндорлигингни рўкач қилавермаки, ишқ йўлида белини маҳкам боғлаган ошиқ ҳар хил шаклу суратларга, ҳатто у исломий бўлса ҳам берилиши яхши эмасдир.

Байтда кофир ва иймон сўзлари орасида тазод, тасбеҳ ва зуннор сўзлари орасида эса маънавий тазод ҳосил бўлмоқда. Тор ва

¹ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий. Қомусий лугат.

ришта, авло ва ҳўб сўзлари орқали эса таносиб санъатлари яратилмоқда.

Вусма узра зарварақлиқ икки қошинг юз уза,
Жилвагар бўлган ики товус эрур гулзор аро.

Навбат маъшуканинг камондай қошлари таърифига келди. Бу борада ҳам Навоий маъшуканинг ўсмадан яшил тусга кирган қошларини камонга, ёйга, ҳилолга эмас, гулзорга сайр қилиб юрган иккита яшил рангли товусга ўхшатади.

Байтда вусма, зарварақлиқ, жилвагар ва товус сўзлариги “с” товушининг такроридан тавзиъ, узра, уза ва аро сўзлари орқали эса иштиқоқ санъатлари яратилмоқда.

Қоматим гуллар очилган бир тикан шохи дурур,
Тўлғали пайконларинг қонлиг тани афғор аро.

Навбат яна ошиқнинг ишқдан озурда бўлган ҳолатини арз этишга ўтди. У ишқдан шу даражада азият кўрганки, натижада, бутун жисмига маъшуқа нигоҳидан тегиб санчилган ўқлар қонли ярага айланган. Бироқ шунда ҳам ошиқ қонли яраларни қизил гулларга, ёр назаридан пайдо бўлган ўқларни эса унинг тиканларига қиёслаб, оптимистик манзара яратмоқда.

Байтда тамсил санъатидан фойдаланилган.

Гулшан ичра чун бутар гул, шўра ердин шўразор,
Ғайри ғадр аҳли не бўлғай олами ғаддор аро.

Ғазал, аниқроғи муаллиф кайфияти ўзгариб, навбат инсон ва олам муаммоларига келди. Олам ўзи ҳийлакор ва хоин, шундай экан, олам аҳлидан бевафолик ва хоинликдан бошқа нимани кутиш мумкин. Ахир, гулзорда гул, шўр ерда эса шўра ўсиши муқаррар-ку!

Байтда гул ва гулшан, шўра ва шўразор ҳамда ғадр ва ғаддор сўзлари орқали бир йўла уч ўринда иштиқоқ ва таносиб, ғайри, ғадр ва ғаддор сўзлари воситасида эса “ғ” товуши такроридан тавзиъ санъатлари ҳосил қилинган.

Давр эли бедодидин гар махлас истарсен, мудом
Куп аёғидин бош олма кулбайи хаммор аро.

Навбатдаги байтда ғаддор олам аҳли бўлмиш ғадр, яъни хоин ва бевафо аҳли оламдан қандай сақланиш борасида фикр билдирилган. Яъни, мутлақ мастлик, дунё ишларидан беҳабар бўладиган даражадаги сархушлик бу хоинлар хиёнатидан сақланишнинг ягона чорасидир!

Албатта, бу байтнинг зоҳирий маъноси бўлиб, унинг биз англаган ботиний маъноси қуйидагичадир:

Хоин ва бевафо дунёнинг хиёнатларидан сақланиш учун қалбга мудом комил устоз сабоғидан баҳраманд бўлиш ва Яратгanning маърифатини сингдириб бориш керак. Шунда қалб у дунёдан ҳам, унинг аҳлидан ва уларнинг ҳийлаю найрангларидан ҳам омонда бўлади. Уларга алданмайди, ғафлатда қолмайди!

Ҳақ тилар бўлсанг Навоий силк дунёдин этак,
Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро.

Ва ниҳоят мақтаъ: матлаъдан бошлаб ифодаланган барча фикрларнинг хулосаси ва интихоси. Дунёпарастлар ҳийласига учмаслик, улар хиёнатидан озор чекмаслик, маъшук жабридан озорланмаслик, ҳижрон азобларидан аламзада бўлмаслик учун ишқ пок бўлиш керак! Маъшукани инсоний муҳаббат билан, яъни манфаат учун эмас, Илоҳий ишқ билан, яъни Аллоҳ учун севиш керак. Ўшанда бу дунёдан мардларча этак силкинади. Ўшанда, қалб Ҳақ талабида ёнади, ўртанади. Ўшанда қалбингиздаги муҳаббат Аллоҳ ишқига айланади.

Байтда пок ва мурдор сўзлари орқали тазод, Ҳақ ва дунё сўзлари орқасида эса маънавий тазод санъатлари юзага келган.

Ҳазал мана шундай кўтаринки кайфият билан якунланади.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа...”

Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким санинг шавқингни парво айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашкдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ, табиб
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўхига, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

- V - - - V - - - V - - - V -
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ғайр – ўзга, бегона дунё
Парво – эътибор
Таманно – орзу
Навмид – ноумид
Сарви раъно – гўзал қоматли маҳбуба
Нукта – сўз, ҳикматли сўз
Маҳваш – ой юзли, ойдаи
Офият – тинчлик
Муғ – оташпараст руҳоний, тасаввуфий маънода ориф инсон
Харобот – хароб бўлган жой, тасаввуфий маънода, пири комил
хузури
Жунун – девоналик, жиннилик дарди
Парихон – афсунгар, дуохон, азийимхон
Ансаб – энг муносиб, лойиқроқ
Осор – асарлар, белгилар, излар, нишонлар
Аҳли сидқ – валий инсонлар
Ифшо – фош қилинган, очилган, ошкора узор – юз
Мутарро – тозаланган
Дахр шўҳи – дунё гўзали, дунё беағи, ҳаёт
Сайд – ов

Насрий баён

Сендан ўзгага эътибор қилса, кўнглим ўртаниб ёнсин, сенинг шавқингни пайдо қилган бошқа кўнгиллар ҳам ўртансин.

Бошқа маҳбубалар васлини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни тилаган ҳар бир киши ҳам шундай бўлсин.

Агар ўзгаларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб қарасам, кўзим чиқсин, сенинг ҳуснингни тамошо айлаган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.

Сендан бошқанинг номини айтсам, тилим тугилсин, номингни зикр этган бошқа тил ҳам шундай бўлсин.

Агар ул раъно қоматли нигорим боғ аро сайр айласа, наргисдай чиройли кўзлари рашқдан жонимни шўъладай бўлиб ёндиради.

Қуёш ҳар заррасидан бир Исо яратса ҳам у менинг тор оғизли (оғзи кўринмайдиган) ой юзли гўзалимдай бўлолмайди.

Хурсандман ул пири комилданки, бир қадах май тутиб (илоҳий муждадан баҳраманд этиб), ўз ҳузурида беҳуду маст этди ва жонимга роҳат, осойишталик бағишлади.

Девоналигимни даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир пари пайкар гўзал шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

Агар сидқ аҳли – вали инсонлар кўнгли Унинг меҳрини фош этса, осмон тонг ёғдуси каби ўз нурини бир лаҳза қўймай тўкаверади.

Тун ҳар қанча зулфини тозалаб, ҳуш бўй таратиб, кундуз юзига ёпса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига ов бўлма.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг ушбу ғазалини рашқнома деса ҳам бўлади. Ошиқнинг ўз маъшуқасига ишқи шунчалик кучлики, у ҳеч кимни унга яқинлаштиргиси келмайди, иложи бўлса-ю, маҳбубасини барча ғайр ва бегона кишилардан яширса, ҳеч ким у ҳақда гапирмаса, ҳатто номини тилига олмаса. Шу боис ҳар бир байт бир илтижоли қасамдай жаранглайди, яъни ошиқнинг ўзи ҳам ёрдан ўзгага боқ-масликка онт ичади.

Ҳа, ҳақиқий муҳаббат ана шундай, у фақат севган ёр васфини талаб қилади, ўз ёрини барчадан устун деб билиб, бутун вужуди, фикру ўйи билан ёр ёди билан яшаб, унга талпинади. Рашқ ва қизғаниш, ахир, муҳаббат кучидан нишона. Севмаган одамда рашқ бўлмайди.

Аммо Навоий, ҳар галгидай, бу ғазалда ҳам яна ошиқона ҳиссиётлар тасвиридан орифона фикрлар баёнига ўтади, бошқача айтганда муддаоси пири комил ҳузури эканини қайд этиб ғазални якунлайди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа...”

Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавкунгни пайдо айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамкимсенингваслинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашқдин жонимга ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарвираъно айласа.

Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масихо айласа.

Офият жонимга етти, эй хушул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунумга парийхон, йўқ табиб
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўҳиға, Навоий, сайд бўлма неча ким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

- V - - - V - - - V - - - V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Таманно – орзу, истак

Навмид – ноумид

Нукта – ҳикматли сўз

Офият – тинчлик

Муг – оташпараст руҳоний; маж.: пири комил, маънавий раҳнамо

Харобот – оташпарастлар ибодатхонаси; майхона; маж.: маърифат дарсхонаси

Парийхон – азайимхон

Ансаб – муносиброқ

Шайдо – ошиқ

Ифшо – фош, ошкор

Узор – ёноқ, юз

Мутарро – жингалак

Насрий баён

1. Сендан ўзгага эътибор қилгудек бўлса, кўнглим ёниб ўртансин, сенинг шавқингни пайдо қилганлар ҳам худди шундай ёнсин.

2. Ўзгалар висолини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни ис-таган бошқа кишилар ҳам худди шундай ҳалга тушсин.

3. Агар бошқа гўзалларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлса, кўзим чиқсин; сенинг ҳуснингни тамошо қилган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.

4. Сенинг исмингдан бошқасини зикр этгудек бўлсам, тилим тутилсин, номингни тилга олганларнинг тили ҳам шундай бўлсин.

5. Агар ул сарвиқомат гўзалим боғ аро сайр айласа, боғдаги наргис гулларининг унга маҳлиё бўлиб туриши рашқдан жонимга тушган олов лахчасидек бўлиб кўринади.

6. Агар қуёш ҳар бир заррасидан битта Исо Масиҳ яратгудек бўлса ҳамки, уларнинг барчаси ғойибона оғиз билан ҳикматли сўз айтадиган ой каби гўзал ёримдек бўлмагай.

7. Бир маромда кечаётган ҳаёт жонимга тегди, қанийди ул муғ (пири комил) бир қадах май бериб, бу хароботда масту расво айласа.

8. Девоналигимни даволаш учун табибмас, парихон (дуохон) келтиринг; парийнинг ишқи девона-ю шайдо қилганни фақат у даволашга муносибдир.

9. Агар сиддиқлар – валий зотлар кўнгилларидаги қуёшнинг нурини ошкор этгудек бўлса, фалак тонг ёғдуси каби оз фурсатда жамийки нур сочувчи жисмларини йиғиштириб олади.

10. Эй Навоий, кун узори узра тун зулфини ёйиб, ҳар қанча гўзал қиёфа касб этса ҳам дунёнинг бу маккорлиги домига тушиб қолишдан ўзингни асрагин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида ёзилишича, ишқ жунунига гирифтор Шиблий дастлаб Бағдод кўчаларини кезиб, “Аллоҳ” дейдиган гўдакларга ширинлик улашиб юраркан. Кейинчалик жунуни авж олиб, “Кимки “Аллоҳ” сўзини тилга олгудек бўлса, бошини чопиб ташлайман”, деб кўчаларда юрганини устози – Жунайд Бағдодийга етказишибди.

– Уни ўз ҳолига тек қўйинглар, – дебди Жунайд. – Шиблий муҳаббатнинг кучлилигидан рашк ва ғайрати жўш уриб, Аллоҳнинг пок номи ёлғон ва риёга ҳам зўр берадиган тилларда дoston бўлишни истамапти.

Таҳлил қилаётганимиз бу ғазалнинг дастлабки беш байтида ана шундай рашк ва ғажалининг гўзал намунасини кўрамиз. Бу – муҳаббат ва садоқат билан пайваста соғлом рашк. Ҳар бир байт ошиқнинг садоқат ва вафога оид қасамёди каби жаранглайди. Унинг кўнгли фақат маҳбубасининг ёди билан масрур, кўзи фақат ёр сари термилади, бор вужуди билан фақат ёр висолига талпинади; тили ҳамиша ёрнинг васфи билан банд... Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Мабодо ошиқнинг кўнгли, кўзи ё тилига ўзгаларнинг хаёли ё ҳавоси йўл топгудек бўлса, у ўзини энг оғир жазоларга му-

носиб деб ҳисоблайди. Лекин бирор ҳолатда ошиқ ўз ёрини айбла-майди, унга шарт қўймайди – у севган маҳбуба барча айбу нуқсонлардан пок, барча шарт ва эҳтиёжлардан устун қудсий бир хилқат. Айниқса, олтинчи байт мазмунидан васф этилган маҳбуба оддий гўзал эмаслиги ойдинлашади:

Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.

Байтда қўлланилган оғиз, нукта, маҳваш, қуёш, зарра, Масиҳо тимсолларининг ўзаро мантикий боғлиқлигини, сўзлар ва маъно таносибини билишимиз учун дастлаб нисбатан тушунарли бўлган Масиҳо образига мурожаат қиламиз. Манбалардан маълумки, сўзи билан марҳумларни тирилтирувчи Исо Масиҳ (а.)ни кофирлар ўлдирмоқчи бўлишганда, Аллоҳ таоло уни осмонга – Қуёш манзили ҳисобланмиш тўртинчи фалакка олиб чиқади. Лекин агар Қуёшнинг ҳар бир зарраси (атоми)дан битта ўликка жон бағишловчи Масиҳлар яратилганда ҳам, заррадан ҳам кичик оғзи йўқдек кўринадиган ойжамол дилбаримга тенг келолмайди, дейди Навоий. Муболағанинг олий кўриниши намунаси ҳисобланмиш бу ўхшатиш (йўқ оғиздин сўз айтиш) замирида эътиқод масаласига дахлдор нозик ҳикмат яширин.

Мотуридийлик эътиқодига кўра Аллоҳ таолонинг Каломи одамлар ва бошқа яратиларнинг каломига ўхшамайди. Унинг Каломи моддий олам яратилишидан олдин мавжуд бўлиб, ҳикматини Ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Исо Масиҳнинг мўъжизаси эса, ана шу Каломнинг баракотидан ҳосил кичик бир намуна, холос. Навоийнинг мана шундай ўхшатишларидан ҳам унинг эътиқоди нақадар мукамал ва мустаҳкам эканини билиб олиш мумкин.

Еттинчи байтда офият – хотиржамликдан безиб, расволик ва мастлик тилагида харобот – майхонага юз тутмоқ нияти билдирилган. Офият – тинчлик ва соғлиқ каби инсоннинг ҳаёти учун энг муҳим неъматлардан. “Икки неъмат борки, завол топгандан кейингина одамлар қадрига етади. Булар – соғлиқ ва офиятдир”, деган ҳикмат – асрлар давомида ҳамиша ўз исботини топиб келатган ҳақиқат. Навоий бу байтда офият деб, ғофиллик ва жаҳолат туфайли пайдо бўлган якранг ҳаётни назарда тутган. Инсонийлик

мақоми ва вазифаларини унутган нодон ва жоҳил одам фақат ўз нафсининг оромини истайди. Унга оқибат ва охират, диёнат ва миллат ташвишлари бегона. Фоний бу дунёда ўзларини мангу яшайдигандек билган бу тоифа учун маърифат аҳлининг кўнгил ободлиги, охират манзилининг маъмурлиги, халқнинг оғирини енгил қилиш йўлидаги интилишлари, барча ишларни Ҳақ таоло розилиги учун мослаштиришлари ақлдан озган кишиларнинг қилмишидек кўринади. Ана шундай кимсаларнинг наздидаги “расволик” ва беҳудлик, ўз моҳият эътибори билан ҳушёрликдан минг марта афзал маърифат мастлигини тилаган шоир хароботга юз тутади:

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Навоий юз тутган харобот – сидқ аҳлининг макони. Уларнинг қалбидаги қуёш ҳеч қачон завола топмайди. Кўнгилларидаги маърифат қуёши кеча-ю кундуз порлаб, иродат ва ихлос аҳлининг маънавий йўлини чароғон этади. Уларнинг бундай даражага етишини асосий омили – сидқу сафо. Ҳақ таолонинг буюрганига содиқлик билан амал қилиб, ҳеч қандай иккиланишсиз ҳидоят топилганлари боис ҳақ йўлидан заррача чалғимаёй яшайдилар. Зоҳир оламида бошқалардан заррача фарқ қилмайдиган бу зотларнинг кўнглидаги қуёшини агар фалак кўргудек бўлса, Қуёш, Ой ва жамийки собиту сайёраларини йиғиштириб олади ҳамда ёлғончи тонгдек юзи қора бўлиб қолади:

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Навоийнинг сиддиқлар – валийсифат зотлардан англаган сабоқларидан бири – дунёга кўнгил бермаслик. Дунё гўзаллигига заррача шубҳа йўқ. Ҳар лаҳзада минглаб жилва билан манаман деган кўнгилни сайд қила оладиган бу гўзалликнинг бир нуқсони бор. У ҳам бўлса, бебақолиги ва вафосизлиги. Шу сабабдан, боқий ва завола топмас гўзалликка интилмоқ керак. Бу эса, дунёдан воз кечиш орқали амалга ошади:

Даҳр шӯҳиға, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Кўнглум ўртансун, агар ғайрингга парво айласа...”

Кўнглум ўртансун, агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқингни пайдо айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашиқдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ огиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масихо айласа.

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунумға парийхон, йўқ табиб
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўҳиға, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ғайр – бегона, ўзга
Навмид – ноумид
Таманно – истак, хоҳиш, орзу
Нукта – сўз
Жунун – телбалик, девоналик
Офият – тинчлик, хотиржамлик
Муғ – мажусий, оташпараст; бу ўринда мажозан ориф инсон
Харобот – вайрона, бу ўринда мажозан пири комил маскани
Парийхон – дуохон, азайимхон, сеҳр-жоду қилувчи
Ансаб – муносиб
Узор – юз, чехра
Ифшо – фош қилинган, ошкор қилинган
Сайд – ов
Мутарро – тароватли; таралган
Аҳли сидқ – валийлар
Даҳр шўҳи – дунё гўзали
Субҳ – тонг
Гардун – фалак

Насрий баён

Агар Сендан бегонага эътибор қилсам менинг кўнглим ўртан-син, куйсин ва бошқа кўнгил Сенинг шавқингни уйғотса, унга ҳам ўртансин, куйсин.

Агар бошқа ёрларнинг васлини орзу қилсам, ноумид қолиб кетай, агар бошқа киши Сенинг васлингни истаса, у ҳам ноумид бўлсин.

Ўзгаларнинг ҳуснини томоша қилсам, кўзим чиқсин. Агар бошқа бир кўз ҳам Сенинг ҳуснингни томоша қилса, у ҳам кўр бўлсин.

Агар бошқа бировнинг номини айтадиган бўлсам, тилим соқов бўлсин. Мабодо, бошқа бир тил Сенинг исмингни зикр қилса, у ҳам шундай бўлсин.

Боғда ногаҳон ул сарви раъно хиром қилса, унга термилган ҳар бир наргисдан рашк қиламан, наргис кўзи шуъла каби жонимни куйдиради.

Агар қуёш ўзининг ҳар бир заррасидан тирилтиргувчи бир Масих пайдо қилса ҳам, йўқ оғиздан чиройли сўзловчи маҳвашимдек бўлолмайди.

Агар у оташпараст руҳоний бир қадаҳ билан мени вайрона ичра расво қилса, жоним ором топган бўлар эди.

Жунунимни дафъ этгали табиб эмас, азайимхон келтиринг, чунки кимни пари ўзига шайдо қилса, уни даволагани, албатта, парийхон керак.

Агар сидқ аҳли – авлиё инсонлар кўнгли Унга бўлган меҳрини фош этса, осмон тонг ёғдуси каби ўз нурини бир лаҳза ўтмай тўкаверади.

Кун юзига тун ўз зулфини паришон қилиб ёйса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига асир бўлма!

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг ушбу ғазалини устоз олим Нажмиддин Комилов “Рашкнома” деб атаган эди. Чунки ғазалда ошиқнинг қалбини куйдирган рашк алангаси яққол сезилиб турибди.

Ғазалда мажозий йўл билан Ҳаққа бўлган муҳаббат акс этган. Бир қарашда бу китобхонга сезилмайди. Бироқ қайта-қайта мутолаа қилиш давомида бу ҳолатни ҳис қилиш мумкин. Дастлабки байтлар инсоний муҳаббат изҳорлари сифатида янграйди: *Кўнглум ўртансун агар ғайрингға парво айласа...* Кейинги мисра ҳам буни тўлдиради ва ошиқнинг муҳаббати мақомини, садоқатини янада аниқроқ кўрсатади: *Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқингни пайдо айласа.*

Ғазалнинг марказида *уч қаҳрамон* ҳаракатланишига гувоҳ бўламиз. Бу қаҳрамонларнинг ҳолати, вазияти ва мақоми ҳақида бемалол тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Биринчи қаҳрамон – ошиқдир. У чин маънода ошиқ. Севгилиси ҳажрида куйиб-ёнаётган мажнун. У ўз ҳолатини баён этади, маъшуқасига қарата шарҳи ҳол қилади. Ўз-ўзидан ғазалда *иккинчи қаҳрамон* – маъшуқа кўзга ташланади. У гарчи бирор сўз айтмаса ҳам, ошкора мулоқотга киришмаса ҳам, ошиқнинг изҳорлари орқали унинг кайфияти, таманноси англашилади. Маъшуқа, шубҳасиз, гўзалликда тенгсиз, мисли паридир.

Шу маънода ғазални шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисм (дастлабки тўрт байт)да ошиқнинг ўз маъшуқасига қарата дил изҳори баён қилинади, яъни ошиқ ва маъшуқанинг мулоқоти бўлиб ўтади. Иккинчи қисм (бешинчи байт)дан бошлаб ошиқ учинчи бир киши билан суҳбатга чоғланади. Энди унинг хитоб қилувчиси ўзгаради: ғазалнинг бешинчи – тўққизинчи байтларида шоир ўз ҳолати ҳақида кўзга кўринмаётган бир мусоҳибага мурожаат қилиб, ўз ҳолатини тушунтиради:

*Рашиқдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шувладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.*

Еттинчи байтда лирик қаҳрамон ўз муддаоси пири комил ҳузури эканлигини муғ ва харобот тимсоллари орқали баён қилади.

Саккизинчи байтда шоир бевосита ўз суҳбатдошига, ҳатто, илтимос ҳам қилади:

*Келтурунг дафъи жунунумға парийхон, йўқ табиб
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.*

Мақтаъда шоир ўзига ўзи мурожаат қилади, дунё гўзалига алданиб, унинг қўлига асир тушмаслик зарурлигини уқтиради. Бу ўринда шеърда шоирнинг ўзи ошиқ сифатида гавдаланар экан, унинг нуқтайи назари яққол намоён бўлади.

Ғазалнинг иккинчи қисмидаги байтларга асосланиб, юқоридаги уч тимсолни рамзий маънода талқин қилиш ҳам мумкин. Маълумки, мумтоз адабиётимизда, айнан Алишер Навоий ижодида

маъшуқа кўп ҳолларда Ҳақнинг жамолини, хуснини ифодалаб келади.

Шоирнинг кўплаб ғазалларида, айниқса, “Ҳамса” дostonларида оламини йўқлик зулматидан борлик гулшанига келиши Ҳусн куёшининг порлаши сабабидан бўлди, дейилган. Шу маънода, ғазалдаги маъшуқани айнан Ҳақ жамолининг тажаллийси деб тасаввур қилиш мумкин. Ҳақ жамоли эса уни зикр қилган қалбларда жилва қилади. Шундан келиб чиқиб, дастлабки икки байтга кўра, кўнгил Ҳақдан бегонага парво қилса, ошиқ бу кўнгилнинг куйиб кетишини истайди. Ёки бу кўнгил Ҳақ зикридан чалғиб, бошқа бир кўнгилга шайдо бўлса, шубҳасиз, ўртангани маъқул.

Оламда Ҳақнинг қудрати акс этар экан, буни кўрмайдиган ва ўзга бир кўзга ўз ҳолатини кўрсатиб қўйса, ошиқ кўзининг кўрмай қолгани яхши.

Ҳақ зикри пинҳон бўлиши керак. Уни одамларга билдириш ошиққа хос эмас. Аммо агар у ёки бошқа яна кимдир шундай қилса, тил гунг бўлсин.

Ул сарви раънонинг боғаро хиром қилиши ошиқнинг рашқини кўзғатади. Чунки боғдаги наргис гуллари унга термилган. Уларнинг кўзлари шуъла каби ошиқ қалбини ёндади.

Байтдан байтга кўчаркан, туйғулар ва ҳол тасвири теранлашиб боради, ошиқнинг ҳажрда қолган қалбини, пири комилга бўлган эҳтиёжини ҳис қиламиз. Мақтаъдан олдинги байтда Алишер Навоий сидқ аҳли – валийлар кўнглидаги куёшни тилга олган. Уларнинг кўнглидаги куёш Ҳақнинг зикридир. Агар бу зикр фош бўлса, куёш порлагани сайин ёлғончи тонг не қадар зудлик билан ғойиб бўлса, бу оламга, ўткинчи дунёга бўлган муҳаббат ҳам шу қадар йўқ бўлади, ундан асар ҳам қолмайди².

Ғазал мақтаъсида таъкидланган даҳр шўҳи – дунё гўзаллигидир. Унга алданиб қолмаслик керак. Гарчи у ўз чиройини намоиш қилса ҳам.

² Субҳнинг икки тури мавжуд: субҳи козиб ҳамда субҳи содиқ. Бу ерда субҳи козибининг субҳи содиққа айланиш жараёнидаги ташқи таъсир – куёшнинг пайдо бўлиши назарга олинган. Демак, бу ерда аҳли сидқнинг ҳам бошқаларга худди шундай қучли таъсир ўтказа олиши ҳақидаги мулоҳаза билдирилмоқда.

Хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, ушбу ғазалда мажозий муҳаббат тасвири воситасида Ҳаққа бўлган муҳаббат сувратлантирилган, солиқнинг қалбидаги жазба сўзга кўчиб ўтган.

Адибнинг туйғулари нозик ва теран бўлса, кўнгли нафис ва поэтика ҳисларни ўзида акс эттирса, ана шундай гўзал ғазаллар ёзилади. Шубҳасиз, бу ғазал ҳам Алишер Навоий мушоҳадасининг яна бир бетакрор намоишидир.

Дилнавоз ЮСУПОВА

“Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда...”

Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда,
Фано шахрию лавҳу мийлдин тоқу манор анда.

Ажаб шахреки уй гўр ўлғаю суккони жонсиз тан,
Муошир мотамийлар, навҳа аҳли нағмагор анда.

Кўнгуллар тоза-тоза доғ ила қон ичра айланган,
Кўрарсен лоладин гаҳ-гаҳ гузар қилсанг баҳор анда.

Гиёҳ эрмаски ишқ аҳли шаҳиди бағрига қонғон,
Бўлуптур барча захролуд ништар ошкор анда.

Магар тавсан миниб, санчиб этак, тортиб қилич ҳар дам,
Улус қатлига жавлон қилмиш ул чобуксувор анда.

Бу ўлганларга умри Хизр бергай, гар яна ногаҳ,
Масиҳим оби ҳайвонянглиғатсабиргузоранда.

Кўрунглар ишқ даштинким, насиму лоладин ҳар ён,
Ғаҳе жонбахш салқиндур, ғаҳе муҳлик шарор анда.

Эрур ишқ оятеким, нуқтасининг донасин кўргач,
Тушар арвоҳи қудсий қушлари беихтиёр анда.

Навоий, дайр аро кир, гар фано жоми тилар кўнглунг,
Риёдур хонақаҳ аҳлида, борма зинҳор анда!

V --- V --- V --- V ---
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Лугат

Мийл – қабр устига ўрнатиладиган туғ
Суккон – яшовчилар
Муошир – суҳбатдош
Мотамий – ҳассакаш
Навҳа аҳли – мотам куни гўяндалик қилувчи киши
Нағмагор – ашула айтувчи
Гузар қилмоқ – ўтмоқ
Тавсан – чопқир ва саркаш от
Муҳлик – ҳалокатли
Шарор – учқун
Арвоҳи қудсий – муқаддас руҳлар, фаришталар
Дайр – майхона

Насрий баён

1. Фано шахри – юз минглаб мазордан иборат, сағаналарнинг устига қўйилган лавҳлар ва туғлар бу шахарнинг минор ва тоқлари вазифасини бажарувчи ишқ аҳлининг қабристонидир.

2. Бу шундай ажойиб шахарки, бунда уйлар – қабр, яшовчилар – жонсиз баданлар, суҳбатдошлар – жанозага келганлар, мутриблар эса гўяндалик қилувчилардир.

3. Агар баҳор фасли лола сайрига чиқмоқчи бўлсанг, бу шаҳарда кўнгилларнинг қон бўлиб, янги-янги доғлар пайдо қилганини кўрасан.

4. Бу шаҳардаги ўсимлик ва майсалар ишқ йўлида шаҳид кетганларнинг қонидан сув ичиб, ҳар бир тикони заҳарли наштарга айлангандир.

5. Чопқир отига миниб сайрга чиққан чобуксуворим белига этагини санчиб, ҳар томонга қилич сермаб, улус қонига зомин бўлган қаттол суворийларнинг ўзидекдир.

6. Агар Масиҳонафас ёрим яна бу ўлганлар ётган жойдан ўтса, унинг шарофати билан барчаси яна тирилиб кетади.

7. Ишқ даштини кўрингларким, гоҳида насими жон бағишласа, гоҳида лоласидан жонларга ҳалокатли учкун тушади.

8. Ишқ шундай бир оятдирки, унинг нуқтасини кўрган фаришталар донга талпинган кушлардек банди бўлиб қоладилар.

9. Навоий, хонақоҳ аҳли риёкордир, зинҳор у ерга бора кўрма, кўнглинг фано жоми тилар бўлса, дайрга, яъни майхонага киргин!

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Навоий ғазалларидан бирида фанога шундай таъриф беради:

Дединг: – Фано недурур? Мухтасар дейин: – Ўлмак!

Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Таҳлил қилаётганимиз бу ғазални фано шарҳига оид “юз рисола”нинг бири, деб ҳам айтиш мумкин. Тасаввуф илмида фано – инсон ўзлиги ва бандалиги мақомини Ҳақ таоло баробарида йўқ деб билмоқ, барча майл-истак ва таманноларидан воз кечиб, бутун олам ва оламдагилар Худонинг олдида ҳеч нарса эмаслигини теран англамоқ, башарий сифатлардан қутулиб, илоҳий сифатлар билан ботин оламини беэмоқ демакдир.

Фано истилоҳ сифатида биринчи марта Зуннун Мисрийнинг муриди Абу Саид Харроз томонидан қўлланилган. У “Ал-Лумаъ” китобида фанога шундай таъриф беради: “Фано – бандалик ишларидан буткул узилмоқ ва бақо – илоҳий мушоҳадада боқий қолмоқ

эрур... Баъзи кишилар муҳаққиқларнинг фано тўғрисидаги сўзларидан иштибоҳга тушиб, башарият фаноси емак-ичмакни тарк этмоқдан ҳосил бўлади, негаки жисм кучсизланганида башарий сифатлар ундан кетади ва инсон илоҳий сифатлар билан сифатланади, деб ўйлайдилар. Бу гумроҳлар башарийлик ва башарий ахлоқ ўртасида тафовутни билмабдилар. Оқ рангдан оқлик ва қора рангдан қоралик сифати кетмаганидек, башарий табиат инсондан кетмас. Ҳақиқат нурининг қудрати сабабидан табдил ва ўзгаришга дуч келадиган нарса башарий ахлоқдир”.

“Рисолаи Қушайрия” муаллифи инсон феъл-атворида ёмон хислатларнинг йўқ бўлишини фано ва гўзал хулқларнинг қарор топишини бако, деб таърифлайди. Қаҳр, шаҳват, ёлғон, такаббурлик, риё, чақимчилик, муттаҳамлик... каби инсоний қадр-қимматни ерга урадиган иллатлардан покланиб, ўрнига мулойимлик, тавозе, хоксорлик, тўғрилиқ, таъмасизлик, қаноат каби чиройли фазилатлар билан хулқланиш жараёни фано деб тушунилади. Бу мақомга эришиш учун асосий куч манбаи – бу Ишқ гавҳаридир. Ҳақиқий муҳаббатга гирифтор бўлган инсонда такаббурлик, ҳасад, риё каби хислатлар бўлмайди. Асли пок севгига фақат покиза хислатларни касб этиш орқали эришилади.

Навоий фано шахрини ишқ аҳлининг қабристони, деб таърифлаганда айнан шу жиҳат, яъни ёмон башарий сифатларнинг “ўлиши” ҳамда янги, яхши гўзал хулқлар билан қайта “туғилиш”ни назарда тутган. Бу шаҳарда яшайдиганлар учун уй – қабр, суҳбатдош – жанозага келган ҳассакаш, лолазор – ишқ доғида лахта-лахта қонга айланган ошиқ кўнгиллар, майсалар – ишқ йўлида шахид кетганларнинг қонидан озиқланиб, заҳарли ўсимликлардек бўлиб қолган. Ёрдан айри қолган, унинг назари ва илтифотига муносиб кўрилмаганидан фонийликка юз тутган ошиқлар кўйига мабодо дилбар йўли тушиб қолгудек бўлса, Хизр сувини ичган кишилардек умри абад топадилар. Ишқ – бамисоли Хизр чашмаси. Бу ҳаёт-бахш булоқдан сув ичган киши қайта туғилгандек бўлади:

Бу ўлганларга умри Хизр бергай, гар яна ногаҳ,
Масиҳим оби ҳайвон янглиғ этса бир гузор анда.

Ишқ водийси шундай ажиб маконки, унинг насими жон бағишловчи бўлса, лолалари жонга ўт солувчи учқун кабидир. Ҳар лаҳзада минг бора ўлиб-тирилувчи бу водий Вомиқу Фарҳоду Мажнунлар диёридир. “Лайли ва Мажнун” достонининг тўлиқ бир боби Ишқ водийси таърифига бағишланган бежиз эмас, ундаги тасвирлар мазкур байтдаги ҳолат билан уйғун:

Кўрунглар ишқ даштинким, насиму лоладин ҳар ён,
Ғаҳе жонбахш салқиндур, ғаҳе муҳлик шарор анда.

Шунинг баробарида, ишқ шундай қудратли кучки, ҳатто фаришталарни ҳам сайд қила олади. Ривоятга кўра, инсонларнинг гуноҳлари ёзилган номаи аъмоли осмонга олиб чиқилганда, баъзи фаришталар Аллоҳ таолога: “Одам болалари Сенга тоат ўрнига гуноҳ ишларга қўл урадилар, деб айтмаганмидик?!” деган эканлар. Аллоҳ таоло уларга: “Агар сизларга инсонга берилган хислат ва хусусиятларни бериб, ер юзига туширсам, сизлар ҳам шу кўйга тушардингиз,” дебди. Фаришталар: “Зоти покинг ҳаққи, биз ундай қилмас эдик”, деб айтишибди. Шунда Аллоҳ таоло Ҳорут ва Морут исмли икки фариштани қози сифатида ер юзига туширади. Уларнинг ҳузурига Зухра исмли соҳибжамол бир аёл масала сўраб келади. Улар унинг жамолига мафтун бўлиб, ишқ изҳор этишганда, аёл ўз висолига эришишлари учун уларга бутта сиғиниш, одам ўлдириш ва шароб ичишни шарт қилади. Қозиликка тушган ошиқ фаришталар май ичишгач, қолган бузуқиликларни ҳам амалга оширишади... Мазкур байтда ишқ дафтариининг ана шу саҳифасига ишора қилинган:

Эрур ишқ оятеким, нуқтасининг донасин кўргач,
Тушар арвоҳи қудсий қушлари беихтиёр анда.

Имом Ғаззолийнинг “Кимийеи саодат” китобида ёзилганидек, “дунё Ҳорут ва Морутдан ҳам жодугарроқдир. Андин ҳазар қилинглр”. Шу ўғитга амал қилган Навоий риё ва сохтакорликка сабаб бўлган хонақоҳни тарк этиб, фано маърифати ва муҳаббат шаробидан сархуш этадиган дайр, яъни майхонага кирмоқни аф-

зал билади. Маълум бўладики, фанога эришишнинг бирламчи шартлардан бири – риёга яқинлашмаслик экан:

Навоий, дайр аро кир, гар фано жоми тилар кўнглунг,
Риёдур хонақаҳ аҳлида, борма зинҳор анда!

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда...”

Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда,
Фано шахрию лавҳу мийлдин току манор анда.

Ажаб шахреки уй ғўр ўлғаю суккони жонсиз тан,
Муошир мотамийлар, навҳа аҳли нағмагор анда.

Кўнгуллар тоза-тоза доғ ила қон ичра айланган,
Кўрарсен лоладин гаҳ-гаҳ гузар қилсанг баҳор анда.

Гиёҳ эрмаски ишқ аҳли шаҳиди бағриға қонғон,
Бўлунтур барча захролуд ништар ошкор анда.

Магар тавсан миниб, санчиб этак, тортиб қилич ҳар дам,
Улус қатлиға жавлон қилмиш ул чобуксувор анда.

Бу ўлганларга умри Хизр бергай, гар яна ногаҳ,
Масиҳим оби ҳайвон янглиғ этса бир гузор анда.

Кўрунглар ишқ даштинким, насиму лоладин ҳар ён,
Гаҳе жонбахш салқиндур, гаҳе муҳлиқ шарор анда.

Эрур ишқ оятеким, нуқтасининг донасин кўргач,
Тушар арвоҳи қудсий қушлари беихтиёр анда.

Навоий, дайр аро кир, гар фано жоми тилар кўнглунг,
Риёдур хонақаҳ аҳлида, борма зинҳор анда!

V --- V --- V --- V ---

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
хазажи мусаммани солим

Луғат

Лавҳ – Ясси тахта, ёзув тахтаси

Мийл – 1) Сурмачўп, учи ингичка, ўткир асбоб. 2) Дубулғаннинг учи

Тоқ – Бинолар тепасидаги гумбаз

Манор – Минор

Суккон – Сокинлар, турувчилар, бир ерда яшаб турувчилар

Муошир – Ҳамдам, ҳамсуҳбат

Мотамий – Мотам тутган, азадор; қайғу-ҳасрат кўрган

Навҳа аҳли – Йиғловчи, нола чекувчилар

Нағмагор – куй, наво чалувчи, куйловчи

Заҳролуд – Заҳар аралашган, заҳарли, заҳарланган

Тавсан – 1) Арғумоқ от, ўйноқи от; 2) Саркаш, асов, шўх

Жавлон – 1) Кезиш, айланиш. 2) Ўйнатиб юргизмоқ

Чобуксувор – От ўйнатиб юрувчи, чавандоз, мажозан бераҳм
маъшук

Гузор – Ўтиш, йўл

Арвоҳи қудсий қушлари – Фаришталар

Фано жоми – Йўқлик майи, жоми

Риё – Ёлғон, мунофиқлик, иккиюзламачилик

Насрий баён

Ишқ аҳли ғўристонида юз минг мазор бор, унда, яъни фано – йўқлик шаҳрида ҳар бир яссилик (яъни қабр) гумбаз, ҳар бир дубулғаннинг учидай ўткир нарса минор кабидир.

Бу шундай ажойиб шаҳарки, ундаги уй ғўр бўлади, ундаги яшовчилар эса жондан айрилган таналар. Ҳамсуҳбат – азадорлар бўлса, куйловчи хонандалар эса йиғлаб, нола чекувчилардир.

Кўнгиллар қонидан янгидан янги доғ билан айланган, бундай лоладан гоҳ-гоҳ баҳорлар кўрасан.

Ишқ аҳлининг бағрига санчилган гиёҳда заҳар томган ништар аён бўлади.

Арғумоқ тулпорни миниб, этагини белбоғига қистириб, қилич ўйнатганча, эл-улус қатлга (қасд айлаб) от ўйнатиб юрибди ул чавандоз.

Бу (қатлдан сўнг) жон берганларга Хизр умрини, яъни мангу барҳаётлик бағишлаш учун Масих(сифат ёр)им тириклик сувидек бир ўтиб қолади.

Ишқ шундай даштдирки, шабада ва лоладан гоҳи жонбахш салқинлик, гоҳи эса жон олувчи шуълалар тарқалади.

Ишқ шундай оятдирки, унинг нуқтасини донасини кўргач, фаришталар ҳам беихтиёр сайд бўлишади.

Эй Навоий, фано, яъни йўқлик, ҳечлик жомидан май ичишни хоҳласанг, майхонага кир, хонақоҳда ва у ердагиларда эса ёлғон, иккиюзламачилик бор, зинҳор у ерга кира кўрма!

Шарҳ ва изоҳлар

Таҳлил қилаётганимиз тўққиз байтли навбатдаги ғазал мазмунан ошиқона, шаклан мусалсал бўлиб, ишқ шаҳрининг мажозий маънодаги тасвирига бағишланган.

Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда,
Фано шаҳрию лавҳу мийлдин тоқу манор анда.

Ошиқлик, ишқ, муҳаббат бир қарасангиз, ёқимли, ғўзал ҳиссиётлар мажмуасига ўхшайди. Бироқ вақт ўтгани сари ишқнинг ғавғолари, маъшукнинг жағолари хилма-хиллашиб ва кўпайиб боради. Мана шундай пайтда ошиқлик асли одам жонига қасд қилувчи ҳолат эканлиги маълум бўлади. Матлаъ мана шундай маълумот аён бўлган лаҳза тасвирига бағишланган.

Ишқ шаҳри ажаб бир ғўристонки, ундаги ҳар бир гумбаз асли мазор, ҳар бир минор, асли (ошиқ жонига) тигдир.

Байтда ишқ аҳли, фано шахри бирикмалари орқали истиора,
гўристон ва мазор, тоқ ва минор сўзлари орқали таносиб санъат-
лари ҳосил қилинган.

Ажаб шахреки уй гўр ўлгаю суккони жонсиз тан,
Муошир мотамийлар, навҳа аҳли нағмагор анда.

Ишқнинг инсон жонига жабри кучаяр экан, қайноқ ҳаёт жўш
уради, деб ўйлаганингиз муҳаббатнинг мажозий олами гўристон-
дай туюлади. Унда яшовчи ошиқлар эса мурда каби тақдирга инда-
май бўйсунувчилар, ҳамсухбатлар эса ошиқ каби ғамгиндан ғамгин,
гўеки мотамзадалар, хонандаю созандалар ҳам йиғлаб, нола чекув-
чилардир. Хуллас, ҳамма жойда ғаму андух, мотаму азанинг мугли
садоси эшитилади.

Байтда уй гўрга, суккон (яъни яшовчилар) – жонсиз танга, му-
ошир – мотамийларга, навҳа аҳли эса нағмагарга қиёсланмоқда.

Кўнгуллар тоза-тоза доғ ила қон ичра айланган,
Кўрарсен лоладин гаҳ-гаҳ гузар қилсанг баҳор анда.

Бу диёрда баҳордаги лолалар лола эмас, кўнгилдаги янгидан
янги доғлардир.

Байтда тоза-тоза ва гаҳ-гаҳ сўзлари воситасида мукаррар, лола
ва баҳор сўзларидан таносиб санъатлари яратилган.

Гиёҳ эрмаски ишқ аҳли шаҳиди бағрига қонғон,
Бўлуптур барча захролуд ништар ошкор анда.

Ишқ шаҳридаги лолалар ошиқ юрагининг қони бўлса, ундаги
ошиқ кўксини босиб ётган гиёҳлар, ўт-ўланларда ҳам захарли наш-
тар кабидир.

Байтда захролуд, ништар сўзлари орқали таносиб, гиёҳ ва
ништар сўзлари орқали эса маънавий тазод санъатлари ҳосил қи-
линган.

Магар тавсан миниб, санчиб этак, тортиб қилич ҳар дам,
Улус қатлига жавлон қилмиш ул чобуксувор анда.

Ишқ шаҳридаги маъшуқа ҳаммага жабру жафо ва эътиборсизлик қилади. От ўйнатиб, қилич ўйнатиб юради. Унинг бундай истиғноси – эътиборсизлиги юзлаб, минглаб ошиқларнинг юрагини доғ қилиб, гўёки, қатл этгандай бўлади. Юқоридаги тўрт байтда тасвирланган ҳолатнинг сабаби шу экан. Яъни эътиборсиз маъшук кўрингани сабаб, олам қабристонга ўхшади, ҳамма ёқни нолаю фиғонга тўлади, юрак қонидан лолалар ўсиб чиқди, гиёҳлар нашта-тарга айланади ва ҳоказо.

Байтда тавсан миниб, санчиб этак, тортиб қилич ва жавлон қилмиш бирикмалари орқали таъдид, тавсан миниб, жавлон қилмиш ва чобуксувор бирикмалари орқали таносиб санъатлари яратилган.

Бу ўлганларга умри Хизр бергай, гар яна ногаҳ,
Масиҳим оби ҳайвон янглиғ этса бир гузор анда.

Сўнгра бир назар билан тақаллум қилиб, эътиборсизлиги билан ўлдирган ошиқларини Хизр суви ва Масиҳ нафасидай ширин сўзи ва илтифоти билан тирилтиради.

Байтда Хизр ва Масиҳ сўзлари орқали талмех, Хизр, оби ҳайвон сўзлари орқали таносиб санъатлари юзага келтирилган.

Кўрунғлар ишқ даштинким, насиму лоладин ҳар ён,
Ғаҳе жонбахш салқиндур, ғаҳе муҳлик шарор анда.

Ишқ даштида гоҳи шабада эсиб, жонбахш салқинлик таратса, гоҳи оловранг лолодан жон олувчи шуълалар таралади. Яъни, бу оламда гоҳи восолнинг лаззатбахш онлари, гоҳида ҳижроннинг жон олгувчи пайтлари ўрин алмашиб туради.

Байтда насим, лола ва жонбахш салқин, муҳлик шарор сўз ва бирикмалар орқали таъдид, жонбахш салқин, муҳлик шарор бирикмалари орқали эса тазод санъатлари яратилган.

Эрур ишқ оятеким, нуқтасининг донасин кўргач,
Тушар арвоҳи қудсий қушлари беихтиёр анда.

Ниҳоят, бегона байтда Навоий шунча нолиб, арз этгани ишқнинг қудратини, улғуворлигини эътироф этмоқда.

Хадисларда айтилишича, Пайғамбаримиз Қуръони карим оятларини ўқиганларида, фаришталар ҳам келиб, қулоқ солиб туришар экан. Мана шу ривоятга эътибор қаратган Навоий ишқ шундай буюк оятки, уни эшитган фаришталар нафақат шунчаки қулоқ солиб туришади, балки, оят нуқтасини кўргач, қушлардек унга сайд бўлишади, мутлақ мафтун бўлишади, демоқда.

Байтда ишқ ояти ва арвоҳи қудсий қушлари бирикмалари орқали истиора санъатига мурожаат этилмоқда.

Навоий, дайр аро кир, гар фано жоми тилар кўнглунг,
Риёдур хонақаҳ аҳлида, борма зинҳор анда!

Хонақоҳ – тариқат аҳли илм ва амал ўрганадиган, яшайдиган маскан. Бироқ, барча ҳурфикр шоирлар каби Навоий ҳам ишқ аҳлига бундай шакл ва суратларнинг ҳожати йўқ, деб ҳисоблайди. Ҳақиқий йўқлик шароби эса орифлар ва Ҳаққа етганларнинг суҳбатига.

Байтда дайр ва жом сўзлари орқали таносиб, фано жоми бирикмаси орқали истиора, дайр ва хонақаҳ сўзлари орқали эса маънавий тазод санъатлари яратилмоқда.

Умуман олганда, ғазал Навоийнинг ишқнинг озорларини қанча кўп кўрса-да, ундан воз кечмаган, аксинча унга яна ва яна интилган ишқпараст кўнглининг тасвиридир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида...”

Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида,
Дуди ҳар бирнинг эрур доғе фалак рухсорида.

Заъфим ичра қасри томига таянгандекдурур,
Ҳар сомон кўрсанг ёпушқан кўйининг деворида.

Бир мусулмонга эрур дин қасди эткандин ҳисоб
Ҳар тугунким, кўрсанг ул кофир сочи зуннорида.

Гулшан ичра кўл бинафшангдин дема, эй боғбон,
Нил ила, кўр, холлар ҳар ён юзи гулзорида.

Кўйди гулгун муҳрлар жон пардасида қон ила,
Ваҳки, солур муҳри, ё гулму экин дасторида.

Танга жон кирган киби жононни еткур, эй табиб,
Эмдиким, жондин рамақ зоҳир эмас беморида.

Ваҳки, бир қотилга ошиқменки жоннинг бийми бор,
Ишқининг жой ичра ҳам ихфоси, ҳам изҳорида.

Топмасанг давр аҳлидин меҳру вафо, айб этмаким,
Бутмамин бу мева даврон боғининг ашжорида.

Эй Навоий, ақлу дин яғмо қилур даврон майи,
Чик равон бу базмдин филжумла ҳушунг борида.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Фурқат – айрилик

Заъф – заифлик

Зуннор – ғайридинлар белига боғлайдиган ип

Муҳри – саллага муҳрни санчиб қўйиш учун солинадиган маҳ-
лс печ

Дастор – салла

Рамақ – жон чиқар арафасидаги нафас, охирги нафас

Бийм – кўрқув, хавф

Ихфо – махфий тутиш

Ашжор – дарахтлар

Яғмо қилмоқ – талон-торож қилиш

Филжумла – айни пайтда

Насрий баён

1. Ул ой фироқининг озорида кўнглимга қўйилган доғларнинг ҳар биридан чиққан тутунлардан осмон чехрасида бир доғ пайдо бўлган.

2. Кўйининг деворида лойшувоқ ичида бирор сомон кўрсанг, заифликдан қасрининг деворига суяниб қолганимни эслатади.

3. Белига зуннордек чирмашиб қолган сочининг тутунлари нечта мусулмоннинг дин уйини хароб қилганини ҳисоблаш учун тутилгандекдир.

4. Эй боғбон, гулшанинг ичра очилган бинафша гулингни кўп мақтамасдан, менинг ёрим юзининг гулзорида нилдан қўйилган холларига назар сол.

5. Эвоҳ, ёрим салласига муҳр солганми ё гул санчиганми – библиб бўлмас, аммо бу иши билан жонимнинг пардасига қондан муҳр қўйди.

6. Эй табиб, мен каби жонон ишқининг бемори жисмида жондан бир нишон ҳам қолмади, энди танга жон кирган каби жононимни бошимга келтир.

7. Эвоҳ, шундай бир қотилга ошиқманки, ишқини пинҳон тутганимда ҳам, изҳор этганимда ҳам жондан умидимни узишим хавфи бор.

8. Даврон аҳлидан меҳр-оқибат, вафо кўрмасанг, уларни айбла-ма. Чунки даврон боғидаги бирор дарахт бундай мева бермайди.

9. Эй Навоий, даврон майи, ақлу динингни талон-торож қилади, шу сабабли, эсинг борида бу базмни тарк этганинг авло.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Мумтоз шеърятда ой – ёрга нисбатан энг кўп қўлланадиган тимсоллардан. Навоий ҳам бу тимсолнинг поэтик имкониятларидан кўп фойдаланган. Шу билан бирга, улуғ шоир деярли ҳар сафар бу образга мурожаат қилганда янги-янги маъно ва тасвир воситаларини қўллаб, тахайюл уфқларини кенгайтирадиган сатрлар яратган. Жумладан, таҳлил қилинаётган ғазалда ойнинг доғи ва кўнгилдан чиққан оҳларнинг тутуни ўртасида янги шоирона мутаносиблик топган. Шоирнинг талқинига кўра, ойжамол дилдорнинг фироқида кўнгилда ҳосил бўлган ишқ ўти шунчалик ёруғлик ва мунавварлик келтирганки, ҳатто бу оташнинг тутунидан осмонда ой ва юлдузлар пайдо бўлибди. Фироқ ўтининг дудидан осмонда ой ва юлдузлардан “доғ”лар пайдо бўлган “ул ой”нинг нақадар нурли сиймо эканини шу муболағали ташбеҳдан илғаш мумкин:

Доғларким, кўйдум ул ой фуқрати озорида,
Дуди ҳар бирнинг эрур доғе фалак рухсорида.

Иккинчи байтда эса, олдинги ғазалда кўриб чиққанимиз – сомон парчасига яна мурожаат қилинган. Фарқи шундаки ошиқнинг заиф жисми энди бу ғазалда ҳавода учиб кетаётиб, ёрнинг қасри томига ёпишиб олмоқчи бўлган омонатгина хасга ўхшатилади. Лойсувоқ ичидаги сомон парчаси кўринмаганидек, ёр қасри томидаги хаснинг ҳам бор-йўқлиги қаср эгасига билинмайди. Шунга қарамай, бу сомон парчаси (ошиқ) бир лаҳза бўлса-да, ўз ёрининг томига таянганига хурсанд:

Заъфим ичра қасри томига таянғандекдурур,
Ҳар сомон кўрсанг ётушқан кўйининг деворида.

Васфи келтирилган дилдорнинг ошиқлари беҳисоб – қилинган ишларнинг ҳисобини олиш учун туғун солинган дастрўмол кабининг ҳалқа-ҳалқа зулфи нечта мусулмоннинг динини торож қилганидан гувоҳлик бериб турибди. Бу ғўзалнинг чехрасини кўрган киши гулшан сайрини эсдан чиқаради. Жумладан, қизил ёноқлари атиргулни эслатса, нил билан қўйилган холлари янги очилган

бинафшазордан-да гўзалроқ. Унинг салласига санчиб қўйган муҳр ҳам гўёки жон пардасига қондан тамға ургандек... Шундай ҳусну латофатнинг қурбони бўлган ошиқнинг дардига табиб бир ўзи дармон топишга ожиз. Жони чиққан ошиқни қайта тирилтириш учун ёр у томон қадам ранжида қилиши керак:

Танға жон кирган киби жононни еткур, эй табиб,
Эмдиким, жондин рамақ зоҳир эмас беморида.

Айтишларича, Мансур Ҳаллож минбарга чиқиб шундай ваъз қилган:

– Халойик, бошимга ажиб бир иш тушибди. Билурсизки, Ҳақ таоло агар бир бандасини дўст тутса, олам халқини унга душман қилиб қўяди. Мени ҳали дўст тутмасдан, бутун оламни душманним этди, найлайин?! Шундай бир дардга мубталоманки, пинҳон тутсам, муқаррар ўлимга элтар; ошкор этсам, бошим дор остига кетар...

Навоий айнан шундай ҳолатни бошидан кечирганини қуйидагича баён этган:

Ваҳки, бир қотилға ошиқменки жоннинг бийми бор,
Ишқининг жой ичра ҳам ихфоси, ҳам изҳорида.

Азизиддин Насафийнинг “Комил инсон китоби”да шундай ёзилган:

“Эй дарвеш! Дунё ва дунёнинг неъматларига кўнғил қўйма, умринг, соғлигинг, бойлигинг, мансабингга ишонма; Ой фалаки устида бўлган ашъёларнинг бирортаси бир ҳолда собит қолмас; албатта, ўз ҳолидан эврилар. Яъниким, ушбу қуйи оламнинг аҳволи бир суратда қолмайди, ҳамиша айланишдадир, ҳар замонда бир қиёфага кирар ва ҳар соатда ўзга нақшда пайдо бўлади. Аввалги сурат ҳали тўлиқ шаклланиб улгурмасдан, бошқа сурат пайдо бўла бошлаб, аввалги суратни йўқ қилади; оламнинг иши дарё тўлқинига ўхшар, ёхуд дарё тўлқинининг айнаи ўзидир. Оқил киши ҳеч қачон дарё мавжлари узра иморат қурмас ва яшашга ният қилмас”. Бинобарин, Навоий ҳам даврон аҳлидан меҳр-оқибат, вафо ва садоқат кутиш, йўқ нарсани талаб қилиш бефойдадир, дейди:

Топмасанг давр аҳлидин меҳру вафо, айб этмаким,
Бутмамиш бу мева даврон боғининг ашжорида.

Мақтаъда “даврон майи” ҳақида сўз юритилиб, бу май ҳам фано бодаси, дайр пири қўлидан ичиладиган шароб каби ақлу ҳуш ва дину диёнатни торож қилувчи деб тавсифланган. Лекин шоир бу шаробдан ичмасдан, бу базмни тарк этишни тавсия қилади. Чунки замона зайли ва нафснинг майлига мослашиб яшаш, “даврон майи”дан ичиш кишининг ҳам дунё ва ҳам охиратини барбод қилади. “Давринг келди, сур етим” шиори билан яшаб, ўткинчи омадларидан сармаст, босар-тусарини билмаган одамнинг қисмати ҳамиша аянчли тутаган. Вафо меваси бутмайдиган бу боғда базм уюштиргандан кўра, уни тарк этган афзалроқ:

Эй Навоий, ақлу дин яғмо қилур даврон майи,
Чиқ равон бу базмдин филжумла ҳушунг борида.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида...”

Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида,
Дуди ҳар бирнинг эрур доғе фалак рухсорида.

Заъфим ичра қасри томиға таянғандекдурур,
Ҳар сомон кўрсанг ёпушқан кўйининг деворида.

Бир мусулмонға эрур дин қасди эткандин ҳисоб
Ҳар тугунким, кўрсанг ул кофир сочи зуннорида.

Гулшан ичра кўп бинафшангдин дема, эй боғбон,
Нил ила, кўр, холлар ҳар ён юзи гулзорида.

Қўйди гулгун муҳрлар жон пардасида қон ила,
Ваҳки, солур муҳри, ё гулму экин дасторида.

Танға жон кирган кеби жононни еткур, эй табиб,
Эмдиким, жондин рамақ зоҳир эмас беморида.

Ваҳки, бир қотилға ошиқменки жоннинг бийми бор,
Ишқининг жой ичра ҳам ихфоси, ҳам изҳорида.

Топмасанг давр аҳлидин меҳру вафо, айб этмаким,
Бутмамиш бу мева даврон боғининг ашжорида.

Эй Навоий, ақлу дин яғмо қилур даврон майи,
Чик равон бу базмдин филжумла ҳушунг борида.

– V – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Фурқат – айрилиқ, жудолик

Заъф – қувватсизлик, холсизлик, касаллик, хасталик

Зуннор – 1) Ислон давлатларида ғайридинлар белига боғ-
лайдиган чилвир, боғич. 2) бут, ўзига сиғинтирувчи, тортувчи

Нил – 1) Сурмачўп 2) Қўк бўёқ; осмон

Дастор – салла

Рамақ – жон чиқар пайтидаги нафас, охирги нафас

Бийм – хавф-хатар, қўрқинч, ваҳима, таҳлика

Ихфо – яшириш, беркитиш, сир тутиш

Ашжор – дарахтлар

Равон – 1) силлик, бир текисда; 2) дарҳол, тез, дарров

Яғмо – талон-ражоз, ғоратгарлик, бузғунчилик

Филжумла – қисқасини айтганда; хуллас; ҳаммасини бирга
олганда; ҳаммаси бир бўлиб

Насрий баён

Ул ой(дек гўзал)нинг айрилиғи озорида (юрагимга шундай) доғлар қўйдимки, уларнинг (ҳар бирини) дуди фалакнинг рухсорига (булут ва ойнинг доғлари бўлиб) кўчди.

Кўчасининг деворидаги ҳар (бир ёпишган) сомон (парчаси) қасри деворига таянганлигини кўрсанг менинг касаллигим (оқибати)даги (аҳволимни кўргандай бўласан).

(Бераҳим ва эътиборсизликда) кофир(лардай маъшуқамнинг) зун-нордай (қора ва узун) сочларидаги тузун (ўрим, жингалак)лар(нинг ҳар бири) бир мусулмоннинг динини қасди (ҳисобланади).

Гулшан ичида бинафшаларим кўп, деб мактанма, эй боғбон, (маъшуқамнинг) юзидаги нил билан қўйилган (кўк рангдаги) холлар ундан ҳам кўпдир.

Жон пардасига қон билан (янгидан-янги) гулгун муҳрлар қўйаётган (менинг маъшуқимни), дасторига қистиргани гулмикан ёки шу муҳрмикан?

Танга жон кирганидек жононни келтир, эй табиб, жондан сўнгги нафас ҳам кўринмаяпти (ўша жононнинг дардида шу ҳолга келган унинг) беморида.

Шундай бир қотилга ошиқманки, ишқини изҳор этсам ҳам, яширсам ҳамки жон(нинг чиқиб кетиш) хавфи бор.

Замондошлардан меҳр ва вафо топмасанг, айб қилмаки, бу(ндай ширин) мева даврон боғининг дарахтларида битмайди.

Эй Навоий, даврон майи ақл ва динни талон-тарож қилувчидир, (шунинг учун) бу базмидан ҳушинг борида дарҳол, силлиққина чиқиб қол!

Шарҳ ва изоҳлар

Таҳлил қилаётганимиз навбатдаги ғазал мазмунан ошиқона ва шаклан пароканда бўлиб, тўққиз байтдан иборат. Ғазалда ишқ дарди, маъшуқа жафоси, ошиқ арзи ҳоли каби маънавий масалалар қаламга олинган.

Матлаъ ошиқнинг ишқ дардидаги арзи ҳоли тасвири билан бошланади:

Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида,
Дуди ҳар бирнинг эрур доғе фалак рухсорида.

Ошиқ ўз юрагига ёр ҳижрони, изтироб ва озоридан қонли доғлар қўймоқда. Бу доғлар шунчалик жон олувчики, унинг дуди фалакка чиқиб, булут шаклини олишга ёки ойнинг юзини қора қилишга-да қодир. Байтда фикр юксак муболағага асосланиб, қўлланилмоқда.

Бундай ташқари байтда доғ ва доғе сўзлари орқали таносиб, доғларким, дуди ва доғе сўзлари орқали “т” товушининг такроридан тавзий санъатлари яратилмоқда.

Заъфим ичра қасри томиға таянғандекдурур,
Ҳар сомон кўрсанг ёпушқан кўйининг деворида.

Кўчасидаги деворга ёпишган сомон парчасини кўрсанг, менинг ишқдаги забун ва хаста аҳволимни эсла, дейди Навоий. Лекин нега “қасри томиға таянғудекдурур”? Бизнингча, ёрнинг кўчасидаги деворга ёпишган сосмон парчаси қанчалик ёмон аҳволда бўлмасин, у маъшуқага алоқадор. Хасталик ва забунликда ошиққа яқин. Демакка ишққа тааллуқли. Шунинг учун ҳам у шу забун ҳоли билан ҳам маъшуканинг осмонларга туташган “қасри томиға таянғудек” юксак мартабада!

Байтда матлаъдагидек муболағанинг ғулув даражасига ва тамсил санъатига мурожаат этилмоқда.

Бир мусулмонға эрур дин қасди эткандин ҳисоб
Ҳар тугунким, кўрсанг ул кофир сочи зуннорида.

Маъшуканинг раҳмсизлиги ва эътиборсизлиги сабабли кофир, золим сифатлари билан таърифланади. Маъшуканинг ўзи кофир бўлганидан кейин унинг узун ва қалин, жингалак сочлари зуннорга қиёсланиши табиий. Унинг бу зуннордек сочларининг ҳар бир жингалаги, ҳар бир бурами эса бир мусулмоннинг динига қасд қилишга қодир.

Байтда кофир ва мусулмон сўзлари орқали тазод, мусулмон ва дин ҳамда кофир ва зуннор сўзлари орқали таносиб, айти пайтда

кофир ва сочи зуннори сўзлари орқали истиора санъатлари яратилган.

Гулшан ичра кўп бинафшангдин дема, эй боғбон,
Нил ила, кўр, холлар ҳар ён юзи гулзорида.

Маъшуқа гўзаллигини ошириш учун нил, яъни кўк бўёқ билан ойдай оқ юзларига хол қўяди. Бундай гўзалликни кўрган ошиқ ундаги таъсирланиб, нилуфарзордаги мовий нилуфарлардан ҳам ушбу гўзалликни ортиқ ҳисоблайди.

Байтда эй боғбон бирикмаси воситасида илтифот, юзи гулзорида бирикмаси билан истиора, гулшан ва гулзор сўзлари билан иштиқоқ санъатлари ҳосил қилинган.

Кўйди гулгун мухрлар жон пардасида қон ила,
Ваҳки, солур муҳри, ё гулму экин дасторида.

Маъшук боғлаган салласига (ёки дуррачасига) бир дона гул қистириб олади. Унинг бу ҳолатидан таъсирланган ошиқ маъшукам жонимга қўйган қонли доғлар асли бир муҳр экан, бу қўйилаётган муҳрни бошидаги гул билан қўяр экан, деб илтифот қилмоқда. Ушбу байт Навоийнинг маъшуқа гўзаллиги ва шўхлигидан ўзига хослик, оригинал тасвир яратиш маҳоратига ёрқин мисол бўла олади.

Байтда муҳр сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ҳашв, гулгун ва гул сўзларидан иштиқоқ, жон пардаси бирикмаси ва қон билан муҳр қўйиш ҳодисаси орқали истиора санъатларига мурожаат этилган.

Танга жон кирган кеби жононни еткур, эй табиб,
Эмдиким, жондин рамақ зохир эмас беморида.

Ишқдан хаста бўлган беморнинг нафас олиши ҳам эшитилмаяпти, томир уриши ҳам сезилмаяпти. Унинг бу ҳолини кўрган табиб нима қилишни билмай ҳайрон. Шоир эса табибга мурожаат этиб, “хаста танига жон қайтиб киришини хоҳласанг, жононга хабар бериб, уни беморнинг олдига келтир”, деб маслаҳат бермоқда.

Бу ишқ дардининг васлдан бошқа давоси йўқ, деган Шарқона ақидадан келиб чиққан.

Байтда тан ва жон, табиб ва бемор сўзлари воситасида таношиб, жон сўзининг такроридан радд ул-ҳашв илал ҳашв, жон ва жонон сўзлари ёрдамида иштиқоқ, эй табиб бирикмаси орқали илтифот ва муболаға санъатлари ҳосил қилинмоқда.

Ваҳки, бир қотилга ошиқменки жоннинг бийми бор,
Ишқининг жой ичра ҳам ихфоси, ҳам изҳорида.

Ошиқ шундай бир қаҳри қаттиқ, бераҳм маъшуқага ишқ қўйганки, унга муҳаббатини изҳор этса, бир қаттол нигоҳ билан уни ўлдириб қўйиш хавфи бор. Уни яшириб юрса ҳам, ҳижрон ва соғинчдан юраги ёрилиб кетиши мумкин. Шунинг учун ошиқ бечора, ишқини изҳор этсам ҳам, яширсам ҳам жонимда ўлмоқ хавфи бор, деб ўз ҳолидан ҳавотирланмоқда.

Байтда ихфос, изҳор сўзлари орқали маънавий тазод, муболаға санъатлари яратилмоқда.

Топмасанг давр аҳлидин меҳру вафо, айб этмаким,
Бутмамиш бу мева даврон боғининг ашжорида.

Навбатдаги бегона байтда ишқпараст шоир донишманд файласуф бўлиб шеърхонларига насиҳат қилмоқда. Яъни, замондошлардан, умуман дунё аҳлидан меҳру вафо умид қилмангки, ўзи умуман бундай туйғулар замонда ҳам, демакки замондошларда ҳам бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки бу туйғуларнинг уруғи ҳам замон дарахтида мавжуд эмас.

Байтда давр аҳли, даврон боғи, даврон боғининг ашжори бирикмалари ва мева сўзидан истиора, меҳру вафо сўзлари орқали таъдид, мева, боғ ва ашжор сўзлари орқали эса таношиб санъатлари яратилмоқда.

Эй Навоий, ақлу дин яғмо қилур даврон майи,
Чик равон бу базмдин филжумла ҳушунг борида.

Мақтаъда ҳам Навоий бегона байтдаги фикрини давом эттирмакда. Умуман, бундай ҳолат, яъни мақтаъда бегона байтдаги фалсафий мушоҳидани давом эттириш ва якунлаш, шу билан бирга ғазални хулосалаш, Навоий ижодида ўзига хос бир ходиса бўлиб, келажакдаги тадқиқотларга яхшигина мавзу бўла олади.

Замондошлар, улар билан вақт ўтказиш ақл ва динни талон-тарож қилади. Шундай экан, ҳушинг (вақтинг ва имконинг) борида бу базмдан, яъни замондошлар, таниш-билишлар, яқинлар билан вақт ўтказишдан тезгина ҳамда силлиққина қутилиб чиққин.

Савол туғилади. Дўсту ёрлар, қадрдонлар билан вақт ўтказишдан воз кечса, киши нима билан машғул бўлиши керак. Жавоб ҳам ушбу байтнинг ўзида яширин, бизнингча. Яъни, ақлу динга фойда бўладиган ишлар билан. Ҳар нима бўлганда ҳам ёр жафоси, ошиқ вафоси, ишқ машаққатлари тасвирланган ушбу ғазал донишманд шоирнинг фалсафий мушоҳидалари билан хулосаланди.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

——
“Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида...”
——

Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида,
Хотирим кимдин малул ўлсун, кимим бор оллида?!

Ул кўз оллида ҳалоким десалар, йўқ бок ҳеч,
Гарчи ўлмакдин демак йўқ шарт бемор оллида.

Не жафокашмен кўрунгким, бор анга қилмоқ жафо,
Сўз вафодин зоҳир этсам ул жафокор оллида.

Оллиға гулларки, санчибдур, мушобихдур анга
Ким, тушар гоҳе мулавван муҳр дастор оллида.

Кўзларинг қоним ғизо қилсун агар ёлғон десам,
Бир қошуқ қоним биҳил ул икки хунхор оллида.

Май берур бўлсанг манга дайр ичра бер, эй муғбача,
Ким, қўяй бошимни қўйсам пири хаммор оллида³.

Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талок,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Малул – хафа, ранжиган

Бок – қўрқув

Мушобиҳ – ўхшаш

Мулавван – ранг-баранг

Дастор – салла

Биҳил – кечмоқ

Пири хаммор – майфуруш оқсоқол; маж.: пири комил

Забун – оёқости, хор

Дунё аруси – дунё келини, мажозан маккор дунё

Золи маккор – маккор кампир, ялмоғиз, бу ўринда маккор дунё

Насрий баён

1. Эй кўнгил, ҳеч ким ёр олдида ҳолимни баён этмайди. Аммо кимдан хафа бўлайин, ёр олдида кимим ҳам бор ўзи?!

2. Бемор олдида ўлим ҳақида гапириш мумкин бўлмаса-да, ёрнинг бемор (хумор) кўзидан ҳалок бўлганим ҳақида айтилса, зарари йўқ.

³ Мазкур газални қўлёзмаларга солиштириб, аниқлаш зарурати бор. Қошуқнинг биринчи бўғини қисқа талаффуз қилиниши, олтинчи байтда “ким қўяй(?) бошимни қўйсам” шаклидаги ғализ бирикмалар шубҳа туғдирипти...

3. Ажаб бир жафо чекувчиманким, ул жафокор олдида вафо ҳақида сўз очилса, жафо қилиш унинг одатидир.

4. Олдига санчилган гуллар унинг сиймосига ўхшайди. Гоҳида саллага санчилган муҳр ҳам шундай ранг-баранг кўринади.

5. Агар ёлғон гапирсам, кўзлари қонимни ичсин, розиман. Ул икки қонхўр кўзларинг учун менинг қоним ҳалол.

6. Эй муғбача, май бермоқчи бўлсанг, менга дайр ичида бер, токим менга раҳнамолик қилган май сотувчи пирнинг пойига бош қўйиб таъзим қилайин.

7. Эй Навоий, агар ҳақиқий мард бўлсанг, дунё келинчагини талоқ қил. Бу маккор ялмоғиздай дунё дастидан хор-зор бўлишинга қўл қўйма.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу – Ҳазрат Навоийнинг энг машҳур ғазалларидан. Ушбу ғазалга кейинги аср шоирлари томонидан қатор назиралар боғланган. Жумладан, аёл шоиралар тазкираси “Жавоҳир ул-ажоиб” асарининг муаллифи, Навоийнинг кичик замондоши ва таржимони Фаҳрий Ҳиравий Мўғул хоним – Муҳаммадхон Шайбонийхоннинг хотини ҳақида маълумот бераркан, унинг қуйидаги байтини мисол келтиради:

Демаким, дардингни изҳор айла дилдор оллида,
Қайси бир дардимни изҳор айламен ёр оллида?!

Фаҳрийнинг айтишича, Мўғул хонимнинг бу ғазали “Убайдий” таҳаллуси билан ижод қилган Убайдуллахоннинг қуйидаги ғазалига жавоб тариқасида яратилган:

Бир-бир айтинг, дўстлар, дардимни дилдор оллида,
Айтиб-айтиб йиғлангиз, зинҳор-зинҳор оллида.

Фаҳрий ўз тазкирасида яна шундай ёзади: “Убайдхон ушбу ғазалда Мир Алишер Навоийга татаббуъ айлабдур. Амир Алишернинг матлаъи ушбудар:

Кимса гар ҳолимни изҳор айламас ёр оллида,
Хотирим кимдин малул ўлсун, кимим бор оллида?!

Амир Алишернинг ушбу ғазалига кўпчилик жавоб ёзганмишлар. Алар жумласидин Амир Рустам Али, Қосим Қўхийнинг ўғли шундай демиш:

Жон берурда сажда қилдим ул жафокор оллида,
Шукрим, бошимни қўйдум оқибат ёр оллида.

Яна замонамизнинг атоқли шоири Муҳаммад Солиҳнинг айтган жавобия ғазалидан ушбу икки байт келтирилди:

Не кўнгулким қилғамен дардимни изҳор оллида,
Не кўнгулсизлиғ ғамин айтур кимим ёр оллида.

Эй сабо, дардимни йиғлаб-йиғлаб айтармен сенга,
Айтиб-айтиб йиғлағайсен сен тақи ёр оллида.

Мавлоно Шавқий ҳам жавоб айтмиш ва бу матлаъ анингдир:

Айладим фарёд ағёр илкидин ёр оллида,
Шукрим, дарди муҳаббат қилдим изҳор оллида.

Амирбек Ямғурчининг ўғли Валибек шундай демиш:

Ҳажрнинг андуҳидин бошимни ағёр оллида
Тошқа урдумким, нечун бош қўймадим ёр оллида”.

(Султон Муҳаммад Фахрий бин Амирий Ҳиравий. Жавоҳир ул-а-жойиб. Наирга тайёрловчи Саййид Ҳисомиддин Рошидий. – Ҳайдаробод, 1968. – Б.127-128.(форс тилида)

Бизнингча, соф туркий “оллида” радифининг қўлланилгани мазкур ғазал дилтортарлиги ва катта муваффақиятининг омилларидан бири бўлган. Бу радиф билан Навоийгача бирор туркийгўй шоир ғазал ёзгани маълум эмас. Ҳоҳ мажозий муҳаббат бўлсин,

хоҳ ишқи илоҳий – барча маънолар ва мақомлар мазкур радиф теграсида жамланиб, яхлит ва гўзал руҳияни яратишга хизмат қилган. Айниқса, “кимим бор оллида?!” риторик саволи ийҳомнинг намунасини ҳосил қилган. Ошиқнинг бекас ва ғариблиги (кимим бор оллида – олдида менинг бирор кишим борми) ҳамда ёр олдида ҳеч киммаслиги (кимим бор оллида – олдида мен кимман ўзи) маъноларини англатувчи ибора матлаъ гўзаллигини таъминлаб берган.

Иккинчи байтда эса, ташбеҳи музмарнинг гўзал намунасига дуч келамиз. “Ҳадоиқ ус-сеҳр” муаллифи мазкур ташбеҳ турини шундай таърифлайди:

“Бунда шоир бир нарсани иккинчи нарсага ўхшатади. Зохиран унинг мақсади ташбеҳ эмас, бошқа нарса бўлгандек сўз юритади, аммо аслида баён этган фикрининг замирида ўхшатиш ётади”.

Бемор олдида ўлим ҳақида гапирмаслик иримига ишора қилиш баробарида шоир ёрнинг кўзи васфини (мумтоз адабиётда маҳбубанинг ноз юзасидан ярим юмуқ шаҳло кўзига “бемор” сифатини бериш аъёнаси бор) келтирадики, бунда ташбеҳ, тамсил ва ийҳом санъатлари қоришиқ ҳолда қўлланилиб, санъаткорона байт яратилган:

Ул кўз оллида ҳалоким десалар, йўқ бок ҳеч,
Гарчи ўлмақдин демак йўқ шарт бемор оллида.

Навоий учинчи байтда вафо ва жафо тазодидан фойдаланиб, иштиқоқ санъати ёрдамида бир негиздан учта сўз – жафо, жафокаш ва жафокор сўзларини бир байтда келтириб, уларнинг бири ёрдамида байтнинг қофиясини ҳам таъминлаган:

Не жафокашмен кўрунгим, бор анга қилмоқ жафо,
Сўз вафодин зоҳир этсам ул жафокор оллида.

Тўртинчи байтда олдинги ғазалда ҳам кўриб чиққанимиз муҳр ва дастор тимсоллари қўлланилган. Сиёсий фаолиятининг дастлабки босқичида Навоий муҳрдор бўлгани ҳамда Султон Ҳусайн Бойқаро девонини бошқарганини биламиз. Шундан келиб чиқиб, мазкур ғазаллар Навоийнинг муҳрдорлик даврида – 1469 йилдан кейинги даврда ёзилган, деб фараз қилиш мумкин:

Оллиға гулларки, санчибдур, мушобихдур анга
Ким, тушар гоҳе мулавван муҳр дастор оллида.

Мажоз – ҳақиқатнинг кўприги эканини биламиз. Навоий ҳам ғазалнинг сўнгги мисраларида мажозий муҳаббат тараннумидан ҳақиқий муҳаббат маърифатига ўтади. Айниқса, турли жилвалари билан турфа кўнгилларни ҳамиша ром этувчи дунё келинчагига талоқ беришни мардоналикнинг асосий белгиси сифатида мақтаб-да кўрсатиб ўтади. Назаримизда, мана шу байт ҳам Навоийни бу дунёдан тоқ ўтишини тушунишимизга асос беради:

Эй Навоий, эр эсангдунё арусин қил талоқ,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида...”

Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида,
Хотирим кимдин малул ўлсун, кимим бор оллида?!

Ул кўз оллида ҳалоким десалар, йўқ бок ҳеч,
Гарчи ўлмакдин демак йўқ шарт бемор оллида.

Не жафокашмен кўрунгим, бор анга қилмоқ жафо,
Сўз вафодин зоҳир этсам ул жафокор оллида.

Оллиға гулларки, санчибдур, мушобихдур анга
Ким, тушар гоҳе мулавван муҳр дастор оллида.

Кўзларинг қоним ғизо қилсун агар ёлгон десам,
Бир қошуқ қоним биҳил ул икки хунхор оллида.

Май берур бўлсанг манга дайр ичра бер, эй муғбача
Ким, қўяй бошимни қўйсам пири хаммор оллида.

Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талоқ,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.

– V – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Малул – ранжиган, ғамгин, хафа, жафо чеккан

Бок – 1) қўрқинч, хавф, ваҳм; 2) зара; 3) андеша, парво;

4) парво

Мушобиҳ – ўхшаш, монан

Мулавван – рангланган, рангли, ранг-баранг

Ғизо – озиқ-овқат, егулик, таом

Биҳил – кечириш, афв этиш, рози бўлиш, бўйсунити, баҳридан ўтиш

Дайр – 1) роҳиблар турадиган жой, бутхона, монастыр;
2) Майхона; 3) Дунё, жаҳон; бу дунё

Пири хаммор – майхона пири

Арус – келин

Забун – 1) ожиз, нотапон, эзилган, хорланган; 2) мағлуб, енгилган; 3) Арзимас

Золи маккор – айёр кампир, мажозан дунё. Дунё маккор кампир қиёфасида тасаввур қилинаган.

Насрий баён

Эй кўнгил, ёр олдида ҳеч кимса аҳволимни сўрамайди (бу ҳолдан) кимдан (ҳам) ранжиб, хафа бўлайки, кимим ҳам бор эди?

Бемор олдида ўлимдан гапириш яхши бўлмаса ҳамки, (маъшуқамнинг) кўзлари олдида ўлимим(нинг хабарини етказсалар) ажабланарли эмас.

Бу қандай жафокашлик бўлдики, жафокор (ёрим)нинг олдида вафодан сўз очиш, унга жафо қилиш бўлса?!

Олдига санчиган ранг-баранг гуллар гоҳи дасторидан тушиб турган муҳрга ўхшайди.

(Ишқ ва вафо борасида) ёлғон гапирсам, икки кўзинг қонимни ичса ҳам розиман, бир қошиқ қоним ўша икки қонхўрга қурбон бўла қолсин.

Эй май ташувчи бола, май берар бўлсанг, менга майхонада бер, токи, бошимни майхона пирининг олдида қўйай!

Эй Навоий, эр (киши) бўлсанг, дунё келинини талоқ қилки, бир йўла бу қари маккор олдида арзимас ва мағлуб бўлиб қолмагин.

Шарҳ ва изоҳлар

Навбатдаги етти байтли ғазал мазмунан ошиқона, шаклан пароканда бўлиб, ошиқнинг зору кимсасизлиги, маъшуқанинг эҳтиёжсиз ва эътиборсизлиги тасвири билан бошланади:

Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр олдида,
Хотирим кимдин малул ўлсун, кимим бор олдида?!

Маъшуқ шу даражада эътиборсиз ва эҳтиёжсизки, унинг олдида бировнинг ошиқ ҳақида сўзлашга ҳадди сиғмайди. Бундан аламзада бўлган ошиқ менинг ёримга дардимга айтадиган кимим ҳам бор эди, дея афсусланади.

Байтда эй кўнгул ундалмаси билан илтифот, ким ва кимса сўзлари ёрдамида эса иштиқоқ санъатлари яратилган.

Ул кўз олдида ҳалоким десалар, йўқ бок ҳеч,
Гарчи ўлмакдин демак йўқ шарт бемор олдида.

Нима учун? Чунки маъшуқанинг кўзлари хумор, сармаст, жаллод, кофир, хунхор сифатлари билан биргаликда бемор деб ҳам таърифланади. Шунинг учун гарчи беморнинг олдида ўлимдан

гапирмайдилар, лекин ёримнинг беморларникидай (май ичиб қизарган хумор-хумор) кўзларининг олдида менинг (ишқ ва ҳижрондан) ўлганим (ёки ўлим ҳолига етганим) ҳақида гапириш ажаблаларли эмас, демоқда улўғ шоир.

Байтда кўзни жонлантириш орқали ташхис санъати яратилмоқда.

Не жафокашмен кўрунгим, бор анга қилмоқ жафо,
Сўз вафодин зоҳир этсам ул жафокор оллида.

Маъшук шу даражада ошиқларидан безорки, унга “менга меҳру вафо кўрсат”, дея илтижо қилиш жафо қилиш билан баробар. Шунинг учун ҳам ошиқ ҳар қанча жафокашлик қилса, яъни жафо кўрса ҳам, “ул жафокор”га ҳатто меҳру вафодан сўз очишга ҳам кўрқади.

Байтда жафо, жафокаш ва жафокор сўзлари ёрдамида иштиқоқнинг гўзал намунаси, бундан ташқари жафо ва вафо сўзлари ёрдамида тазод санъати ҳосил қилинган.

Оллига гулларки, санчибдур, мушобихдур анга
Ким, тушар гоҳе мулавван муҳр дастор оллида.

Маъшуқа гулдор этакли либос кийган. Бун кўрган ошиқ ёримнинг бошидаги дастори (балки дуррачаси)да санчилган муҳр каби гуллар этагига тушиб, кўйлагини безабдими, деб ўйлайди.

Байтда ташбеҳ тасбир санъатига мурожаат этилган.

Кўзларинг қоним ғизо қилсун агар ёлғон десам,
Бир қошук қоним биҳил ул икки хунҳор оллида.

Энди маъшуканинг қизарган хумор кўзлари икки қонхўрга қиёсланмоқда. Ошиқ маъшуқадан ҳар қанча жафо кўрса-да, ишқ ва вафо йўлида шу даражада садоқатлики, бу борада ёлғон гапирсам, бир қошиқ қоним шу икки қонхўр кўзингга қурбон бўлақолсин, дея қасам ичмоқда.

Байтда қоним сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ҳашв тури, бир ва икки сўзлари орқали таносиб, қоним, қил-

сун, қошиқ, қонум сўзлари орқали “қ” товуши такроридан тавзий санъати яратилмоқда.

Май берур бўлсанг манга дайр ичра бер, эй муғбача
Ким, қўяй бошимни қўйсам пири ҳаммор оллида.

Навбатдаги бегона пир пайгомани солиқларга етказувчи ориф инсонга мурожаат этган Навоий “менга маърифат шаробини ту-туказмоқчи бўлсанг, орифлар суҳбатгоҳида берки, пири комилдан қалбимдаги шубҳа-гумонларни бартараф этувчи файз олай” де-моқда.

Байтда май, дайр, муғбача, пири ҳаммор сўзлари орқали тано-сиб санъати юзига келмоқда.

Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талок,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.

Мумтоз адабиётда инсонларни ҳақ йўлдан адаштиручи нафс, яъни дунё қари ва хунук аёл – кампир қиёфасида тасвирланган. У ошиқларини йўлдан оздириш учун қаддини бир амаллаб тик ту-тиб, юзига пардоз бериб, гўзаллашиб, минг хил макр-ҳийла, ишва ва ноз билан ошиқларини ўзига ром этади. Бироқ ҳеч қайсисига вафо қилмай, ҳаммасини йўлдан оздиради ва маҳв этади. Шунинг учун улуг шоир ғазал мақтаъсида тахаллусини қўллаб, ўз-ўзига “эр киши бўлсанг, дунёнинг бундай ёлғонларга учма, аксинча ундан ўз вақтида, сени йўлдан оздириб юбормасдан воз кеча бил” деб на-сихат қилмоқда.

Байтда эр ва арус ҳамда арус ва зол сўзлари ёрдамида бир йўла икки ўринда таносиб санъатига мурожаат этилмоқда.

Умуман олганда, маъшуқа жафосидан шикоят қилишга бағиш-ланган ушбу ғазал орифона икки байтли хулоса билан гўзал уйғун-ликда якунланмоқда.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса...”

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур кўнгулга, ништар ҳам бўлмаса.

Олам аҳлидин агар йўқтур жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса.

Махвашеким бўлмағай васлидин уммиди ҳаёт,
Хуштурурким жонға ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким беҳабар тулғай биров ҳижрониға
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Соқие, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу ҳушимдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса.

Ким тузай мастона шоҳи Ғозий афсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Эй Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парининг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Нафъ – фойда

Марҳам – малҳам, дори, даво

Ништар – тиф, жарроҳлик тифи, найза
Жигаргун – жигарранг, қон рангига ўхшаш
Соғар – 7-ғазал шарҳига қаранг
Хуни жигар – жигар қони
Соқий – 1-ғазал шарҳига қаранг
Авсоф – таъриф-тавсиф, мақтовлар
Савт – куй, оҳанг
Дарҳам – паришон бўлган, ёйилган, чирмашган

Насрий баён

Замона аҳлидин фойда етмайди, аммо қани эди зарар ҳам етмаса; дил дардига малҳам қўймаслар, лекин кошкийди ханжар ҳам санчиб турмасалар.

Қизил шароб тўлдирилган коса тутмайдилар, лекин қани эди жигарни қон этувчи юз минг азоблари ҳам бўлмаса.

Ул махвашки, васлига етиб, ҳаёт гаштин суриш муяссар эмас, лекин айрилиғу хижронидан жонга хабар етмаса ҳам яхши бўларди.

Бир гўзал ишқига дил бериб, ўзидан беҳабар бўлиб қолган ошиқи зорнинг аҳволидан ҳам ҳар замон хабар бўлмаса, қандай мусибат.

Эй соқий, мени боданг бирла шундай маст қилгилки, Ақлу хушимдан бирор нишона қолмасин.

Балки кўнгил ўз ҳолида бўлса ёхуд беҳол бўлса ҳам **Шоҳи Ғозий** – **Ҳусайн Бойқаро** таърифида бир куй яратайким, олам қойил қолсин.

Эй Навоий, сен оҳ чекасан, аммо ул паризоднинг зулфи оҳингнинг ели билан чирмашиб, ёйилиб кетмаган бўлса яхши бўларди.

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазалда маълум даражада Навоийнинг ҳасби ҳоли, атрофидаги замондошларидан зада бўлган кўнглининг дарди ифода-ланган. Шу боис дастлабки байтларда нола ва норозилик оҳанги балқиб намоён бўлади. Жафокорлик, нозик қалбларга ништар санчиш фақат Навоий яшаган давр кишиларига хос эмас эди.

Ҳамма замонларда ҳам софдил, бегараз инсонлар, айниқса, Навоий каби буюк шоир ва мутафаккирларни атрофидагилар кўролмаган, ҳасад қилиб, зиён етказиш, таъъини хира этиш пайида бўлганлар. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул-аброр” асарларида, бир қанча лирик асарларида замон аҳлидан нолиши шундан. “Кимгаким бир вафо қилдим юз жафосини топмадим”, деб нолийди ва афсус чекади шоир. Навоий юзлаб одамларга меҳру мурувват кўргизди, тарбиялади, ўқитди, ҳожатини чиқарди, аммо уларнинг аксари бунинг эвазига шоир шаънига доғ туширдилар, бевафолик қилдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси бир улғу Дард бўлиб, Навоий юрагини эзарди ва шеърларига кўчарди. Кошки бу одамлар вафо қилмасалар ҳам, жафою жабр кўргазмасалар ёки ишқ аҳлининг насибаси шумикин?! Ана шу дард уни дунёдан зада қилиб, хароботга, идеаллар, эзгу ҳаёллар оғушига етаклаган.

Яна бир муҳим ишора шуки, шоир ана шу кайфиятда султон Ҳусайн Бойқаро васфини тилга олади, унинг дийдорини қўмсайди. Демак, Султон Ҳусайн Бойқаро нафақат шоҳ, мамлакат ва миллат сардори, балки Навоий каби дили Дардга тўла инсонларнинг маънавий ҳамдарди, таскин ва тамкин берувчиси бўлган. Зеро, пок дил пок дилга талпинади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса...”

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур, кўнгулга ништар ҳам бўлмаса.

Олам аҳлидин агар йўқтур жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса.

Маҳвашеким бўлмағай васлидин уммиди ҳаёт,
Хуштурурким жонға ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким, беҳабар тушкай биров ҳижрониға,
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Соқийе, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу хушумдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса.

Ким, тузай мастона Шоҳи Ғозий авсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Эй, Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парийнинг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзүф

Луғат

Даҳр – олам

Нафъ – фойда, манфаат

Ништар – наштар, ўткир тиғ, найзанинг учи

Жигаргун – жигарранг, тўқ қизил

Маҳваш – ой каби гўзал

Соғар – қадаҳ

Бедил – ошиқ

Авсоф – васфлар

Савт – овоз, товуш; бу ерда шеър айтиш маъносида келган

Дарҳам – паришон

Насрий баён

1. Олам аҳлидан фойда-ку йўқ, зарар ҳам бўлмаса эди. Улар кўнгилга малҳам бўлмаганига яраша, наштардек санчимасалар яхши бўларди.

2. Жигарранг бир қадаҳ тутиб, кўнглингни хуш қилмайдиган бу олам эли дастидан кошкийди юз минг қадаҳ жигар қонини ичишга мажбур бўлмасанг.

3. Васли билан ҳаёт умидини бахш этмайдиган ойжамолнинг ҳижронидан ҳам жонга хатар бўлмаса конки эди.

4. Севган ёрининг ҳижрони сабаб ўзидан беҳабар, ҳушидан кетган ошиқдан ҳар замонда хабар олиб турмаслик яна қандай бало бўлди?!

5. Эй соқий, мени ақлу ҳушимдан асар ҳам қолмайдиган даражада маст қилсанг, нима бўлади?!

6. Токи кўнглим хуш ёки нохуш эканидан қатъи назар Шоҳ Ғозий Ҳусайн Бойқаро васфида мастона байту ғазаллар куйлайин.

7. Эй Навоий, сен оҳ чекаяпсан, лекин оҳларингдан ул парийнинг зулфи паришон бўлмагани яхшидир.

Ғазалнинг умумий мазмун – маъноси

Мумтоз адабиётшуносликка оид манбаларда ғазал мавзуларининг бири сифатида “Шиквоия” (замона ва унинг ахлидан шикоят) ҳам кўрсатилган. Дастлаб фақат ишқ-муҳаббат тараннумидан иборат ғазал тадрижий такомили жараёнида мавзулар доираси ҳам кенгайиб, турли ижтимоий, фалсафий, диний, ирфоний ва ахлоқий фикрларни ифодалаш учун самарали ва қулай воситага айланади. Таҳлил қилинаётган ушбу ғазал ҳам қайсидир маънода Навоийнинг ҳасби ҳоли ўлароқ вужудга келган асарлардан.

“Насойим ул-муҳаббат”да Абу Абдуллоҳ Мағрибийдан қуйидаги ҳикмат ривоят қилинади:

“Ва ҳам ул дебдурки, дунёдин мунсифроқ (инсофлироқ) кўрмадим. Агар анга хидмат қилсанг, ул ҳам санга хидмат қилур ва агар таркин тутиб, сидқ била Тенгри қуллиғиға машғул бўлсанг, анинг шарридин (ёмонлигидан) эмин (омон) бўлурсен, яъни ул сенинг таркингни тутар”. Шу билан бирга, дунёнинг хою ҳаваслари ва ўткинчи истакларини тарк этган, Ҳақ таолога содиқ банда бўлган покиза зотлар айнан дунёнинг ёмонлигидан омон қолганлари билан дунё аҳлининг ёмонлигидан қутула олмайдилар. Ҳар қандай давру замонда Навоийга ўхшаган софдил инсонлар муттаҳам

ва каззоб, ёлғончи ва фирибгар нокасларнинг ёмонлигидан азият чекадилар, уларнинг ҳийла ва алдовлари қалбларига наштадек санчилади. Мустамлий Бухорий буюрганидек, бу дунёда мўминлар авлиёларнинг баракотидан, кофирлар мўминларнинг баракотидан яшамокдалар. Шунга қарамай, аксар вақт мўминлар кофирлар дастидан, авлиёлар эса барча олам аҳлидан азият чекадилар.

Эл ғамининг оғирини енгил қилиш, уларнинг қувончу қайғусини баҳам кўриш, инсоф ва диёнат билан яшашни ҳаёт маслагига айлантирган инсонлар давронда осойишталик, хотиржамликнинг кафили бўлсалар-да, уларнинг бу хизматлари кўпинча қадрланмайди.

Навоий бошқа бир ғазалида қайд этганидек:

Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, бировга ёқмади бу хидматим.

Дастлабки икки байтда замондош дунё аҳлидан шикоят келтирилган бўлса, учинчи ва тўртинчи байтда бундан ҳам оғирроқ дард – ҳижрон дарди ҳақида сўз юритилади. Бу байтларда ёр висолидан умид узган ошиқнинг жондан ҳам умидини узмоқ ҳолатига тушгани, ёр фироқида беҳуш бўлиб қолишлари ҳақида сўз юритилади:

Маҳвашеким бўлмағай васлидин уммиди ҳаёт,
Хушгурурким жонға ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким, беҳабар тушқай биров ҳижрониға,
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Навоий бу чорасизликнинг ягона чораси – соқий шаробидан беҳуду мастона бўлиб, Ҳусайн Бойқаро васфида ғазалхонлик қилиш, деб билади:

Соқийё, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу хушумдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса.

Ким, тузай мастона Шоҳи Ғозий авсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Марҳум устозимиз Нажмиддин Комилов бунга куйидагича изоҳ берганлар:

“Демак, Султон Ҳусайн Бойқаро нафақат шоҳ, мамлакат ва миллат сардори, балки Навоий каби дили дардга тўла инсонларнинг маънавий ҳамдарди, таскин ва тамкин берувчиси бўлган. Зеро, пок дил пок дилга талпинади”. Қўшимча равишда айтиш мумкинки, бу ғазал фақат Навоийнинг ҳасби ҳоли эмас, балки Султон Ҳусайн Бойқаро кайфиятининг назмий ифодаси ҳам бўлиши мумкин. Тарихдан маълумки, Ҳусайн Бойқаронинг сиёсати ҳамма вақт ҳам хушнудлик ва мамнуният билан қабул қилинмаган. “Даҳр эли” майда манфаатлари илинжида ҳукмдорга елкадош бўлиш ўрнига унинг ислохотларини йўққа чиқариш, мамлакат тинчлиги ва ободлиги йўлида амалга оширган ишларини инкор этиш, арзимаган нарсалар учун унга исён ва итоатсизлик қилиб туриш одатий ҳолга айланган. Бойқаро сиёсий фаолиятининг асосий қисми энг яқин кишилари – фарзандлари ва қариндошларининг исёнларини бостириш билан ўтган. Ана шундай пайтда унинг қалбига малҳам бўладиган, тилга кўчириолмайдиган ғуссаларини ўзининг қайғусидек қабул қилиб, дарддош бўладиган инсоннинг тасаллосига эҳтиёж сезгани шубҳасиз.

Навоий шу маънода Ҳусайн Бойқаронинг дардкаши ва маслакдоши эди. Шунинг баробарида, бу дардкашлик кўнгилдошининг кайфиятини кўтариши, унинг яраларини битишига кўмак бериши керак. Акс ҳолда, париларнинг ошуфта зулфи ишқ оламида ошуб ва ғалаён солгандек, султоннинг кайфияти бузилиши бошқалар, айниқса Навоийнинг кўнгли учун жуда оғир ботиши мумкин:

Эй, Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парийнинг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда...”

Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.

Даме васл ичра волалиғ била руҳсорим эғнида,
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошим аёғинда.

Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар айласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилгон бодадин руҳсори боғинда.

Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин, кўргоч
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.

Гаҳи кўз суртаримда, йўкса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар киби симин сақоғинда.

Гаҳи беҳудлуғумдин сесканиб тутсам адаб расми,
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Не келса тонгла келсин, бир тун усрук ётса ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб қучоғинда.

Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай,
Ки ўргатмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда.

Навоий, сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.

V --- V --- V --- V ---

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Луғат

Вола – мафтун, шайдо; волю – баланд мартаба

Ниёз – талабгорлик, эҳтиёж, илтижо

Ажз – ожизлик

Занахдон – ияк, жағ, сақоқ. Тасаввуфий маънода маҳбуб лутфи

Мукаррар – такрор, қайта-қайта

Бода – ичимлик, май. Тасаввуфий маънода илоҳий нусрат ва ишқ

Рухсор – юз

Ҳайвон суйи – Хизр ичган абадий тириклик суви

Тарашшуҳ – суюқлик-нинг сизиб чиқиши, намоён бўлиши

Дудоғ – лаб

Сиймин сақоқ – кумушдай ияк

Ифрот – ҳаддан ошиш, чегарадан чиқиш

Ялоғ – итлар овқат ейдиган идиш, ялок

Усрук – маст, сархуш

Насрий баён

Иккаламиз васл боғида дийдор кўришишдан, ишқ ғалабасидан шоду хуррам, оламини унутиб беҳуд бўлсак, қўлим ёрнинг бўйнидаю, оғзим қулоғида бўлса, қандай яхши бўларди.

(Шунда) бир нафас васл шайдолиги ичра юзимни эғнига суртиб, яна бир нафас илтижо билан унинг оёғига бошимни қўйсам эди.

Гоҳида иягини тутиб қайта-қайта силасам ва шароб таъсирида юзи гулшанида очилган гулларни кўриб завқлансам.

Гоҳида гул япроғига ўхшаш лабларини ишқ завқидан Хизр ичган тириклик сувини ичгандай шимиб ютсам.

Гоҳида шодлигимдан оққан кўз ёшларим кумушдай иягига шабнам қатрасидай томганини кўруб, яна завқим тошса.

Гоҳида шавқиму завқим ошганидан одоб қондасидан чиқиб, белидан қучоқлаб олганимда сесканиб кетсам.

Қиёмат куни нима бўлса бўлар, киши гул очилган баҳор айёмида бир гул хирмани – жононани қучоғига олиб бир кеча бўлса ҳам, беҳуду маст бўлиб ётса яхшидир.

Даврон менга қачон шундай ишратни раво кўрар экан, мени васл хурсандлигига эмас, айрилиқ дарду доғини чекишга ўргатди.

Эй Навоий, сен киму васл майининг ишратини суриш қайда. Ахир билмайсанки, ит қон ичса ҳам бошини ўз ялоғидан кўтармайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу асарда Навоий лирик қаҳрамони орзуларининг ажойиб тасвири келтирилган. Аммо ана шу хаёлий лавҳаларни шоир реал ва ниҳоят жозибали, жонли гавдалантира олган. Бир-бири муштоқ севишганларнинг васл боғидаги учрашуви, бир-бири дийдоридан лаззатланиши, ошиқнинг нозик, баъзан эса ўзини тутолмай қилган “қўполроқ” хатти-ҳаракати ўқувчига кучли завқ берадиган даражада таъсирчан, жонли тасвир этилган.

Ошиқ ёрининг бўйнига қўлини қўйиб, қулоғига муҳаббатдан сўзламоқда, яна бир лаҳзадан кейин белини қучади, юзларини силайди, лабларидан ўнади, кўзларини ёр юзига суртади. Бу муҳаббатнинг ғалабаси, ширин висол дамларининг нозик ҳолатларини дилкаш ва эсда қоладиган деталлар билан тасвирлаш санъати, Навоий лирик маҳоратининг дурдона намунаси.

Тўққиз байтлик ғазалнинг етти байтида севишган қалбларнинг мулоқоти ва бундан роҳатланиши, ажиб инсоний кечинмалар худди буюк бир рассом чизгандай бадиий сўз воситасида етти хил ҳолатда кўрсатиб берилган.

Бироқ саккизинчи байтга келганда, бу тасвир Навоий хаёлининг маҳсули экани маълум бўлади. Шоир бир ўкинч билан: қани эди, замону даврон менга ҳам шундай бир васл дамларини насиб этсайди, ёр васлидан лаззатланиш бир кеча бўлса ҳам бир умрга татиғулик, умргагина эмас, икки дунёга арзигулик ва қиёмат куни нима жазо бўлса ҳам, аммо ана шундай висол оқшомидан воз кечмас эдим, деган Хайёмона фикрни баён этади. Бироқ ана шундай ширин дамлар Навоийга ўхшаганларга насиб этиши мумкин эмас, у “ишрат майдан” маҳрумлигини ғазал мақтасида аламли тарзда қистириб кетади.

Ўқувчиларда бу ғазалдаги тасвирларда орифона маънолар ҳам борми, деган савол туғилиши мумкин. Зеро, агар бода деганда илоҳий файз нусрати ва ишқ назарда тутиладиган ниёз Аллоҳга талабгорлик, мастлик, усрук – пир сўзидан сархушликни англатадиган бўлса, шу каби васл, занахдон, лаб (дудок), бел, ҳайвон суви каби сўз ва иборалар кўпинча тасаввуфий маънога эга бўлса, унда ғазалдаги тасвирда сўфиёна маъно назарда тutilган эмасми?

Албатта, Навоийнинг бу ғазалида ҳам тасаввуфий маъно бор. Бу ҳаёлий ҳолатларни пири комилга интилган талабгор кишининг руҳий кечинмалари билан қиёслаш мумкин.

Аммо, камина назарида ғазалда дунёвий севги тасвири устунроқ ва умуман олганда эса, юқорида кўрганимиздек, Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида ҳам орифона маънолар акс эттирилган ва бу “мажоз усулида” ижод қилувчи шоирларда бир усул, анъана эди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

——
“Не хуш бўлғай иковлан маст бўлсақ васл боғинда...”
——

Не хуш бўлғай иковлан маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаву оғзим қулоғинда.

Даме васл ичра волиҳлиғ била рухсорим эғнида,
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошимма ёғинда.

Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар ийласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилган бодадин рухсори боғинда.

Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин кўргач,
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.

Ғахе кўз суртаримда, оқса ҳар ён шодлиғ ашким,
Гул узра қатра шабнамлар киби сиймин сақоғинда.

Ғахе беҳудлуғумдин сесканиб, тутсам адаб расми
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Не келса тонгла келсун, бир тун усрук ётса ҳам хуштур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб кучоғинда.

Қачон даврон манга бир буйла ишратни раво кўргай
Ки, ўргатмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда.

Навоий, сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.

V --- V --- V --- V ---
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
хазажи мусаммани солим

Луғат

Волиҳлиғ – шайдолик, маҳлиёлик
Эгин – орқанинг бўйин ва бош ўрталигидаги устки қисми
Ниёз – муҳтожлик, тасаддуқ
Ажз – ожизлик
Занахдон – иякдаги чуқурча
Мукаррар – қайта-қайта
Ийламоқ – секин эзмоқ, юмшатмоқ
Хайвон суйи – оби ҳаёт, тириклик суви
Тарашшуҳ – сизиб чиққан
Дудоқ-лаб
Сиймин – кумушранг, оппоқ
Сақоғ – ияк
Ифрот – ҳаддан ошиш
Усрук – маст
Ялоқ – итнинг косаси

Насрий баён

1. Агар ёр билан иккаламиз висол боғида масту сархуш бирга бўлсак, қандай яхши бўларди. Қўлим унинг бўйнида ҳалқа, оғзим қулоғида бўлса.

2. Висол чоғида бир дам мафтунлик ва шайдолик билан эғнига юзимни боссам, яна бир дам ишқидан банда ва бечоралигимни арз қилиб, бошимни оёғига қўйсам эди.

3. Олмадек таранг ва гўзал иягини тутиб, ҳар замонда секин эзиб, шароб таъсиридан қизариб, очилган гулшандек бўлган юзини кўриб роҳатлансам.

4. Гул баргидек чиройли ва нозик лабидан сизиб чиққан бодани тириклик сувидек завқ билан шимиб ютсам қанийди.

5. Юзига кўзимни суртар бўлсам, гул узра шудринг томчилари оқиб тушганидек, соф кумушдек оппоқ иягидан хурсандчилик кўз ёшларим оқса эди.

6. Шавқим ғолиб келиб, белини қучоқлаб олган чоғи беҳуд бўлиб, сесканиб, яна одоб расмини тутсам эди.

7. Эртага нима бўлса бўлар, бир кеча кўклам фасли гуллар очилган бир пайтда гул хирмонидек бир гўзални қучоқлаб, масту мустағрақ ётмоқ хуш дамдир.

8. Ҳижрон дарду доғида ўртаниб ёнишга ўргатиб қўйган фалак менга қачон бундай ишратни раво кўрар экан?

9. Эй Навоий, сен киму ишрат қаён?! Ит қон ичса ҳам боши ўз ялоғида бўлиши кераклигини наҳотки билмайсан?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ҳазрат Навоийнинг “яхши” радифли ушбу рубоийсини кўпчилик билади:

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши.

Энг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши,
Бир-бир не дейин, бошдин аёғинг яхши.

Бу рубоийнинг бошқа тўртликлардан мумтоз этувчи хосса ва хусусиятлари кўп. Бизнингча, унинг асосий фазилати – мазкур тўртлик соф туркий сўзлардан таркиб топган бўлиб, бирорта ажнабий сўз ишлатилмаган. Жумладан, тўрттала сатрни ўзаро қофиядош қилган “қабоғинг”, “дудоғинг”, “сақоғинг”, “аёғинг” сўзлари янги қофия тизимини вужудга келтирган. Сўз санъаткорлиги ҳамда мусаввирлик салоҳиятининг юксак намунаси бўлган бу тўртликни ўқиган кишининг кўз ўнгига беихтиёр туркий гўзалнинг қиёфаси гавдаланади.

Мазкур ғазалда ҳам туркона қофиялар тизими туркона қиёфани тасаввурда жонлантиради. Ҳар бир сатрида ёшлик, муҳаббат ва гўзаллик нафаси уфуриб турган бу шеърни соф мажозий муҳаббат талқини, соф инсоний муҳаббат мадҳияси деб баҳолаш мумкин. Ёрни гул чаманига, яшнаб турган боғга, юзини энг сара кумушга, иягини олмага, ошиқ кўз ёшларини шабнамга қиёсланиши бу тасвирнинг табиийлиги ва кўнгилўртар даражада жозибалилигини таъминлаган. Ошиқона манзарани ҳаёлот ва орзулар оламида жонлантириш орқали шоир кўнгилнинг покиза туйғуларига бўйсунтирилган инсоний истакларни қаламга олади.

Орифлар талқинига кўра, нафс – итга ўхшайди. Овга ўргатилмаган итнинг нафаси нимага урилса, ўша нарса ҳаром бўлади. Итнинг нафаси теккан идишни уч марта яхшилаб чайиб юлмагунча истифода этиш мумкинмас. Лекин овчи ит ҳақида бундай деб бўлмайди. Овчи итнинг оғзидаги сайд ҳам ҳалол ҳисобланади. Тарбияланган, адаб занжири билан жиловланган нафс овчи итга ўхшайди. Бундай нафснинг истаклари бандани Худодан узоқлаштирмайди, белгиланган чегараларни ҳеч қачон бузмайди. Ҳамиша одоб меъёрларини сақлайди. Шунинг назарга олиб, ҳатто орзу қилишда ҳам “адаб расмини тутган” ошиқ тилидан шоир ёзади:

Ғаҳе беҳудлуғумдин сесканиб, тутсам адаб расми
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Кўриниб тургандек, бу ғазалда иштиёқ, завқ, иффат ва шайдолик ҳақида сўз юритилади. Эҳтирос, жазава, тийиқсиз истаклар ҳақида умуман гапирилмайди. Ҳаёл ва истаклари ҳам темирчи кўрасида тобланган пўлатдек дунёвий ва нафсоний ғиллу ғашлар-

дан покланган инсоннинг ҳижрон оловида муттасил ёнган кўнгли-
нинг орзулари бу:

Қачон даврон манга бир буйла ишратни раво кўргай
Ки, ўргатмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда.

Мақтаёда халқ орасида машҳур бўлган “итнинг боши ўз ялоғи-
да бўлсин” мақолини келтирилиш орқали айtilган бу орзулар шун-
чаки хом ҳаёл экани, ошиқ ҳали ёрнинг висолига муносиб бўлган
даражага етмаганини айтиб, сўзини хулосалайди. Орзуда айб йўқ,
аммо орзуга етишиш учун шунга муносиб ҳам бўлиш керак. Умид
чироғи йўлни ёритиб турибдими, демак, ўша саодатли дамлар
яқин. Ҳазал ана шундай умидворлик ва орзумандлик билан яқун
топади.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало...”

Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало,
Жондадур девона кўнглумдин хато бўлган бало.

Истаманким, ишқ мендин ўзгани қилғай асир,
Ҳеч кишига бўлмасун, ё Раб, манга бўлган бало.

Шод юзланманг балолар бизга ким бўлмас халос,
Бу кўнгул зиндони ичра мубтало бўлган бало.

Васлида рашк ўлтурур, ҳажрида — ғам, ваҳким, манга
Васл аро бўлган балодур ҳажр аро бўлган бало.

Ўлтурурлар ҳамдаминг бўлсам, ўлармен, бўлмасам,
Бўлмаган, жоно, сенинг бирла бало, бўлган бало.

Носихо, ошиқлиғимни манъ қилдинг, билмадинг
Ким, насиҳат бирла дафъ ўлмас қазо бўлган бало.

Чун балосиз ком йўқ топмас бақо комин магар
Кимки, ани ўртамас оти фано бўлган бало.

Эй Навоий, токи борди ёр, билдим ҳажр эмиш
Шиддат ичра ҳар балиятдин сиво бўлган бало.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Ер тутмоқ – макон тутмоқ, қўним топмоқ

Гардун – фалак, чарх

Носих – насиҳатгўй, ўғит берувчи

Қазо – тақдир

Ком – истак

Балият – балолар

Сиво – ўзга

Насрий баён

1. Фалакдан ерга тушган балолар менинг кўнглимда қўним топади. Кўнглимни мўлжалга ололмаган балолар эса жонимдадир.

2. Ишқ мендан ўзгани асир қилишини истамайман. Илоҳо, менга келган балога ҳеч ким йўлиқмасин!

3. Эй, бизга юзланган балолар, кўпам шодланаверманг, чунки кўнглим зиндонига мубтало бўлган бало қутулолмайди.

4. Мени висол чоғида рашк, айрилиқ пайтларида эса ғам ўлдиради. Э воҳ, ҳижронда бўлган бало висол чоғидаги балонинг айни ўзидир.

5. Сенинг ҳамдаминг бўлсам, ғанимлар мени ўлдирадилар; агар ҳамдаминг бўлмасам, фироқингда ўзим жон таслим қиламан. Эй жонон, сен билан бирга бўлиш ҳам, бирга бўлмаслик ҳам катта бало экан.

6. Эй насиҳаттўй, менга ошиқликни манъ қилдинг. Пешонага ёзилган балони панду насиҳат билан даф қилиб бўлмаслигини билмадинг.

7. Мақсадга балосиз етишиб бўлмас. Шунинг учун фано оташи деган балода ёниб ўртанмаган киши боқийлик давлатини тополмайди.

8. Эй Навоий, ёр кетгандан кейин изтиробу уқубат бобида ҳижрон ҳар қандай балодан устун эканини билдим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Машҳур шоир Анварий Абивардий китъаларининг бирида шундай лутф қилади:

Ҳар балое, к-аз осмон ояд,
Гарчи бар дигаре раво бошад.
Ба замин норасида меғўяд:
“Хонаи Анварий кужо бошад?”

(Таржимаси:

Осмондан то ёғаркан ҳар бало,
Ўзгаларга бўлса ҳам гарчи раво,
Ерга етмасдан бурун: “Қайда эрур
Анварий даргоҳи?” – деб бергай садо).

Навоийнинг бу ғазалидаги дастлабки икки байтда ҳам шунга яқин маъно мавжуд: осмондан тушаётган балолар ошиқнинг кўнглини, кўнглига тушолмагани жонини маскан тутмиш. Бу бало –

ишқ балоси. Анварийдан фарқли ўларок, Навоий васф этган ошиқ бу балони ўзидан бошқа ҳеч кимга раво кўрмайди. Бунда икки мақсад яширин: биринчидан, Ишқ дарди шунчалик оғир ва ҳалокатлики, мубтало бўлган ошиқ бу дардни ҳеч кимга, ҳатто душманига ҳам раво кўрмайди. Иккинчидан, бу ҳалокатли дард ошиқнинг жону кўнглини шунчалик ўз забтига олганки, Дарднинг ўзига айланган ошиқ бошқалар ҳам шу кўйга тушишларини истамайди. Муҳаббат кучлилигидан унда рашк ва ғаюрлик жўш уриб, ишқ балосига ўзидан бошқа ҳеч ким мубтало бўлмасликни Худодан сўраб ёлворади:

Истаманким, ишқ мендин ўзгани қилгай асир,
Ҳеч кишига бўлмасун, ё Раб, манга бўлган бало.

Демак, ҳар қандай балога ҳам сабр қилган ва Худони эсдан чиқармаган банда учун ҳар бир хорлик ва қийинчилик интиҳосида, шубҳасиз, илоҳий мукофот, ажру савоблар бор.

Мавлоно Яъқуб Чархий буюргандек, “Бало – Илоҳий имтиҳондир, кимки балога сабр қилса, Парвардигор иноятдан бенасиб қолмагай... Парвардигор Фиръавнга Миср подшолигини имтиҳон тариқасида берди, алалоқибат ширкка юз бурди. Юсуфни Яъқуб дийдоридан бенасиб қилди, қудуқ ичида илоҳий ваҳий саодатига мушарраф айлади ва балоларга кўрсатган сабрининг мукофоти тариқасида Мисрда азиз этди”.

Илоҳий синовдан ҳамма ҳар хил ўтаркан, Навоий ушбу синов дарди ва машаққатини ичида пинҳон тутиб, бировга ошкор этмаслик йўлини танлайди. Қуйидаги байтни нақшбандийликнинг “Дил ба Ёру даст ба кор” шиорининг зарофат билан қилинган талқини десак, адашмаган бўламиз:

Шод юзланманг балолар бизга ким, бўлмас ҳалос
Бу кўнгул зиндони ичра мубтало бўлган бало.

Ошиқлик – азалдан пешанада битилган қисмат экан, бу қисматни насихат билан ўзгартириб бўлмайди. Навоий “қазо” (Аллоҳ таолонинг ҳамма нарсаларнинг келажақда қандоқ бўлишини азалдан билиши; қисмат) сўзини қўллаш орқали бало сўзининг яна бир

маъносига ишора қилади. Гап шундаки, руҳлар ўз Парвардигорига имон келтирган кунни мумтоз адабиётда “аласт куни” дея талқин қилишади. Қуръони каримга кўра, ҳали жисмлар яралмасдан аввал Аллоҳ таоло руҳларни яратиб улардан “Аласту бираббикум?” (Мен сизларнинг Парвардигорингиз эмасманми?) деб сўраганида, руҳлар “Бало” (Албатта) деб жавоб берган. Ҳазалдаги бало тимсоли ана шу аласт куни – руҳлар ўз Парвардигорига имон келтирган куннинг сифати бўлса, ажабмас. Қолаверса, айнан ўшанда руҳлар бир-бирига улфат тутинган. Ўша улфат ва унсият жисм оламида ҳам давом этади. Руҳлар то ўзининг яқинини топмагунча безовта бўлиб, этасини доимий изланиш ва изтиробга солиб туради. Одамлар орасидаги меҳр-муҳаббат ҳам, гина-қудурат ва душманлик ҳам азалдан битилган қисмат деганда, шу маънони ҳам ҳисобга олиш зарур:

Носихо, ошиқлиғимни манъ қилдинг, билмадинг
Ким, насихат бирла дафъ ўлмас қазо бўлган бало.

Балонинг турлари кўп. Аммо энг шиддатлиси, энг машаққатлиси – ёр ҳижрони. Ёр деганда кимни назарда тутиш керак – дўстними, севиқли маҳбубаними ёки Яратган Эгамними – шеърхон бу борада ўз ҳолати ва кайфиятига кўра бир тўхтамга келади. Энг муҳими, ёрнинг қайси маъноси қўлланилганда ҳам моҳият ўзгармайди – ҳижрон балоларнинг энг оғири бўлиб қолаверади. Ҳижрон азобини бир марта тортган одам бунга, албатта, имон келтиради:

Эй Навоий, токи борди ёр, билдим ҳажр эмиш
Шиддат ичра ҳар баляятдин сиво бўлган бало.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало...”

Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало,
Жондадур девона кўнглумдин хато бўлган бало.

Истаманким, ишқ мендин ўзгани қилгай асир,
Ҳеч кишига бўлмасун, ё раб, манго бўлган бало.

Шод юзланманг балолар бизгаким бўлмас халос,
Бу кўнгул зиндони ичра мубтало бўлган бало.

Васлида рашк ўлтурур, хажрида — ғам, ваҳким, манга
Васл аро бўлган балодур ҳажр аро бўлган бало.

Ўлтурурлар ҳамдаминг бўлсам, ўлармен, бўлмасам,
Бўлмаган, жоно, сенинг бирла бало, бўлган бало.

Носиҳо, ошиқлиғимни манъ қилдинг, билмадинг
Ким, насихат бирла дафъ ўлмас қазо бўлган бало.

Чун балосиз ком йўқ топмас бақо комин магар
Кимки, ани ўртамас оти фано бўлган бало.

Эй Навоий, токи борди ёр, билдим ҳажр эмиш
Шиддат ичра ҳар балиятдин сиво бўлган бало.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Гардун – осмон, фалак, тақдир

Носих – насихатгўй, насихатчи

Қазо – 1) Азалий ёзув, аввалдан битилган тақдир; 2) **Тангри** иродаси

Ком – 1) Мақсад, ният; 2) оғиз, бирор нарсанинг оғзи

Балият – ранж, озор, машаққат, балолар

Сиво – бошқа, ўзга

Насрий баён

Кўнглимга тақдирдан келган бало дўст бўлса, жонимда девона кўнглимга келиб, хато қилган бало ўрнашиб олган.

Ишқ мени асир қилишини истамайман, менга келган бало ҳеч кимга келмасин (илоҳим)!

Эй балолар, (унинг кўнгли ва жонини қийнаяпмиз деб) хурсанд бўлмангки, бу кўнгил зиндонига (тушиб) мубтало бўлган балолар, (биздан) халос бўлмайди!

Висол онида рашк ўлдирса, ҳижрон пайти ғам ҳалок қилади. Қарангки, менга ҳижронда ҳам, висолда ҳам бало ҳамроҳ.

Сенга ҳамдам бўлсам ўлдиришади, ҳамдам бўлмасам, ўзим ўламан. Шундай бўлса ҳам майли эди, сен билан келган бало бало ҳисобланмайди.

Эй насихатгўй, ошиқлигимни ман қилдинг, лекин тақдирдан келган бало насихат билан йўқ бўлмаслигини билмадинг.

Балосиз мақсад(га етиш) мумкин эмас. Шундай экан, фано отли балода ўртанмаган киши бақонинг оғзини (асосини) топа олмайди.

Эй Навоий, ёр(им) кетганидан кейин ҳижрон ҳар балолар ичида бошқача (яъни энг зўри) эканлигини билдим.

Шарҳ ва изоҳлар

Таҳлил қилаётганимиз навбатдаги ғазал саккиз байтли “бало” радифли бўлиб, шаклан мусалсал, мазмунан ошиқонадир. Ғазалда ошиқлик ва унинг доимий йўлдоши бўлган бало ҳақида сўз юри-

тилади. Ҳазалда гарчи сўз тушкунлик ҳақида кетса-да, унда қандайдир кўтаринки кайфият, юқори пафос намоён бўлади. Бунинг сабаби, балки, ғазалда киноя орқали намоён бўлаётганидир.

Бундай пафос матлаъдан бошланади:

Ёр тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало,
Жондадур девона кўнглумдин хато бўлган бало.

Ҳазалнинг лирик қаҳрамони жонига бало ўрнашиб олганидан маҳзун ва бундан шикоят қилмоқда. Бу бало тақдир ҳукми билан унинг кўнглига келиб, дўст бўлган. Сўнг эса хато қилганини англаган ва жонига ўтган. Илк байтдаёқ нозик кинояни пайқаш мумкин. Чунки, кўнгилга келиб, хато қилганини пайқаган бало, аслида уни тарк этиши керак. Унинг жонга жойлашаши эса тақдирнинг ҳукми хато эмас, ҳақлигини, балонинг жонга ўтиши азалий ҳукм эканлигини билдиради.

Байтда тарсеъ ва ташхис санъатига мурожаат этилган.

Истаманким, ишқ мендин ўзгани қилғай асир,
Ҳеч кишига бўлмасун, ё Раб, манго бўлган бало.

Иккинчи байтдан маълум бўлаяптики, ғазал қаҳрамонига бало ишқ туфайли келган. Лекин у бошқаларни ўзи каби ишққа асир ва натижада балога мубтало бўлишларини хоҳламаяпти.

Байтда ташхис ва ё, Раб ундалмаси орқали илтифот санъатларига мурожаат этилмоқда.

Шод юзланманг балолар бизгаким, бўлмас халос,
Бу кўнгул зиндони ичра мубтало бўлган бало.

Балога мубтало бўлган кишининг ўсиб-унмаслиги аниқ. Лекин бу ахволга солдим, деб хурсанд бўлмангларки, кўнглим зиндон каби чуқур ва ғаму андуҳлардан қоронғулашиб кетган. Шунинг учун, Сизлар ҳам, эй балолар у ерда ўзларингизни зиндонбанд маҳбуслардай ҳис этасиз ва бу азоблардан ҳеч қачон халос бўлмай-сиз. Айтилган фикрда нозик киноя яна юз кўрсатмоқда. Асли бало-

дан озурда бўлган шоир балоларнинг ўзи менинг кўнглимга келса, зиндонга тушгандай бўлади, демоқда.

Байтда ташхис, илтифот, бало сўзининг такроридан эса тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ажуз тури ҳосил қилинмоқда.

Васлида рашк ўлтурур, ҳажрида — ғам, ваҳким, манга
Васл аро бўлган балодур ҳажр аро бўлган бало.

Ошиқ икки ўт орасида қолган. Висолда ёрига ҳамроҳ бўлганлардан, ёки маъшуқанинг либосиданми, буюмиданми, ҳаттоки ўз-ўзидан ҳам рашк қилади. Бу рашк ошиқ жонини бало каби ёқиб, ўлдиришгача етади.

Ҳижронда эса ғам-алам, соғинч ва маъшуқа хаёли балога айланиб, ошиқ жонига жабр қилади. Бечора ошиқ бу қандай кўргулик висолда ҳам, ҳижронда ҳам менга бало ҳамроҳ бўлса, дея ожизларча нола чекмасдан иложи йўқ.

Байтда висол ва ҳажр сўзлардан тазод, висол, ҳажр, бало, бўлган ва аро сўзларининг такроридан бир йўла беш ўринда тақрир ҳамда муболаға санъатларига мурожаат этилмоқда.

Ўлтурурлар ҳамдаминг бўлсам, ўлармен, бўлмасам,
Бўлмаган, жоно, сенинг бирла бало, бўлган бало.

Ошиқ маъшуқага яқинлашса, ҳамиша унинг ёнида тайёр турадиган, ишқни тушунмайдиган ағёру ғанимлар уни ўлдиришга тайёр. Не аламки, маъшуқадан узоқлашса ҳам, ҳижрон уни ўлдиришгача етади. Бу икки ҳолат ҳам балонинг ўзидир. Майли, дейди ошиқ, сен билан бирга келса, бало ҳам балога ўхшамайди.

Байтда бало сўзининг такроридан тақрир, ўлтирурлар, ўлармен сўзлари орқали иштиқоқ, жоно сўзи орқали илтифот ҳамда муболаға санъатлари ҳосил бўлмоқда.

Носиҳо, ошиқлиғимни манъ қилдинг, билмадинг
Ким, насиҳат бирла дафъ ўлмас қазо бўлган бало.

Навбатдаги байтда шоир насиҳатгўйга мурожаат этмоқда. Нисихатгўй ошиққа раҳм қилганидан бошингга бало, жонингга жабр

бўладиган, ҳатто ўлимнинг сабаб бўлишга тайёр ишқдан воз кеч – қўй, деб насиҳат қилади. Бу бир қараганда осонгина таклиф. Лекин тақдирдан келган балони даф қилишнинг иложи бормикин? Ҳамма бало шунда. Бу ўринда ҳам шоирнинг нозик киноясини, тақдирнинг ўзи парадокс эканлигини, ҳеч қачон тугал бахтга эришиб бўлмаслигини, инсоннинг тақдир йўлида ҳамиша бало кутиб турган бўлиши мумкинлигини билиш мумкин.

Байтда носихо сўзи орқали илтифот, носих ва насиҳат сўзлари орқали иштиқоқ санъатлари яратилмоқда.

Чун балосиз ком йўқ топмас бақо комин магар
Кимки, ани ўртамас оти фано бўлган бало.

Навбатдаги бегона байтда Навоий мавзуга боғлаган ҳолда ўз эътиқоди акс этган фалсафий мушоҳидаларини баён этмоқда.

Илоҳий мақсадга, яъни Яратганнинг дийдорига етиш учун инсон ўзлигидан, яъни ўз характери, шахсий интилишлари, фикру мулоҳазаларидан воз кечиши, уларни йўқлик – фано балосида ёқиши керак. Ана шундагина унинг мақсади раво бўлиб, бақога, илоҳий камолотга, Яратган дийдорига эришиши мумкин.

Байтда фано ва бақо сўзлари орқали тазод, ком сўзи орқали таношиб, бало сўзининг такроридан таркирнинг радд ул-ҳашв илал ажуз тури ҳосил этилмоқда.

Эй Навоий, токи борди ёр, билдим ҳажр эмиш
Шиддат ичра ҳар балиятдин сиво бўлган бало.

Шунча гапни гапирган, бало менга келди, кўнглимни зиндон этди, ўзи ҳам зиндонга тушгандай бўлди, энди ундан халос бўлмайди. Ёрга яқинлашсам ҳам бало, узоқлашсам ҳам – шу. Висол ҳам бало, ҳижрон ҳам, буларнинг ҳаммаси менга тақдир, шундай экан, ундан қутулиб бўлмайди деган шоир ғазал якунида ҳақиқий балони англаб етганини маълум қилмоқда – у ёрнинг узоқлашиши экан. Юқорида ҳижрон кўп бор тилга олинди-ку, дерсиз. Балки у жисмоний узоқлик, бу эса кўнгил олислигидир. Ёрнинг кўнгли ошиқдан узоқлашишини ҳақиқий ҳижрон, ҳақиқий бало шудир.

Байтда муболаға ва балият ҳамда бало сўзлари орқали иштиқоқ санъатлари юзага келмоқда.

Умуман олганда, ғазал ранжу балони мардонавор, ҳатто унга киноя билан қараб, қарши олган инсоннинг санъаткорона кўнгил изҳори сифатида беназирдир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро...”

Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

Ул парий ҳиндусимен мен телбаким, урён таним
Тифллар тошидин ийнак бўлди сартосар қаро.

Ашқдек оқти қаро су кўзларимдин ҳажрида,
Тонг йўқ идборим, чу бўлмишдур манга ахтар қаро.

Кош ўюб ёқсанг қора бўлган кўзумнинг мардумин,
Холи майгунунгни қилганча қўюб анбар қаро.

Ишқ рафъ ўлғач, кўнгулга йўқтурур жуз тийралик,
Ул сифатким шуъласи ўчкач бўлур ахгар қаро.

Ғайрдин қилғил замиринг сафҳасин пок, эй фақих,
Тобакай қилмоқ фиребу макр ила дафтар қаро.

Дуди оҳидин қора эрмас Навоий кулбаси
Ким, қилиптур хонумонин бир парий пайкар қаро.

- V - - - V - - - V - - - V -
фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
рамали мусаммани махзуф

Лугат

Хилъат – бир нав устки кийим, халат
Сийминбар – оқбадан
Савод – қоралик
Маҳи анвар – ёғду таратувчи ой
Урён – яланғоч
Ийнак – энди
Сартосар – бошдан-оёқ
Тонг йўқ – ажабмас
Идбор – бахтсизлик
Ахтар – юлдуз
Мардум – қорачиқ
Майгун – шароб рангидаги, жигарранг
Анбар – қора рангли хушбўй модда
Рафъ ўлмоқ – бартараф бўлмоқ
Ахгар – лахча, чўғ
Замир – кўнгил, ботин
Сафҳа – саҳифа
Тобакай – қачонгача

Насрий баён

1. Ойдай зебо чехрасидан нур таралувчи дилбарим қора рангли хилъат кийиб олди, тўлин ой қора тун жомасига буркангандек порлаб турибди.

2. Ҳинду қўллардек ул парийнинг телбаси бўлибмен. Урён баданим ёш болалар тошларининг захмидан бошдан-оёқ қоп-қора бўлибди.

3. Ёрим ҳажрида кўзларимдан қора сув кўз ёшдек оқди. Толе юлдузим сўнгач, бахтим қора бўлишига ажабланмайман.

4. Кизил норингга анбар суртиб, қора ранг бергунча кошки интизорликда қорайган кўз қорачиғимни ўйиб қорайтирсанг эди.

5. Муҳаббат олови сўнгандан кейин кўнгилда хиралик ва зулматдан бошқа нарса қолмайди. Бу шуъласи ўчгандан кейин лахча чўғ қорайиб кетганга ўхшайди.

6. Эй фақиҳ, қачонгача ҳийла ва макр билан дафтар юзини қорайтирасан?! Яхшиси, кўнглинг дафтариани бегона нарсалардан поклагин.

7. Навоий гўшаси оҳининг дудидан қораймаган. Балки бир парипайкар бошига қора кунларни солгани боис гўшаси ҳам, жону жаҳони ҳам қорайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Мазкур ғазал қора кийган дилдорнинг дийдоридан ошиқнинг кўнглида ҳосил бўлган иштиёқ ва талпиниш, изтироб ва соғинч, севинч ва қайғу, орзу ва умид каби гўзал туйғуларнинг тараннумидан иборат. Радиф бўлиб келган “қаро” сўзи ғазалнинг маънавий ўқтомири, мантиқий меҳвари вазифасини бажарган. Матлаъда қора кийим кийган маҳбуба қоронғу кечада порлаб турган тўлин ойга ўхшатилади. Ошиқ учун ёр – унинг бутун жону жаҳони, борлиғи. Ой ёғдуси билан чароғон кечада сайрга чиққан одамнинг нигоҳи фақат тўлин ойда бўлиб, бошқа гўзалликларни илғай олмайди. Бинобарин, қора либосдаги гўзал ойжамол олдида бутун борлиқ ошиқ назарига кўринмайди:

Хилъатин айлабмудур ул шўхи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

Тиб илмига кўра, баҳор фасли ҳамда ой тўлган кечаларда асаб касалликларига чалинганлар ва девоналарнинг касали қўзийди. Юзи тўлин ойдек соҳибжамол ёриңи кўрган ошиқ ҳам унинг ортидан телбавор эргашиб юрибди. Ёш болалар бу “кўча жинниси”ни тош билан уриб, бутун аъзойи баданини қорайтириб ташлагани сабаб, хўжайинининг хизматини ярим-яланғоч ҳолда қилиб юрадиган ҳинду қулига ўхшаб қолган:

Ул парий ҳиндусимен мен телбаким, урён таним
Тифллар тошидин ийнак бўлди сартосар қаро.

Кейинги байтда ой тўлган кечалар билан боғлиқ яна бир табиат ҳодисасига ошиқ қисмати билан уйғун равишда нозик ишора қилган. Биламизки, ойдин кечаларда осмонда юлдузлар кўринмайди – улар ойнинг ёғдуси таъсирида “сўнади”. Худди шу каби, қора хилъат кийган ойжамол дилбар сайрга чиққанда ҳижронзада ошиқнинг кўз қорачиклари кўз ёш каби оқиб тушганидан ёрнинг дийдоридан маҳрум бўлади. Дийдор имкони туғилганда кўриш қобилиятидан маҳрум бўлган бу бечоранинг толе юлдузи сўнганлиги Ой тўлганда бошқа юлдузлар қора зулмат ичра қолганига ўхшайди:

Ашқдек оқти қаро су кўзларимдин ҳажрида,
Тонг йўқ идборим, чу бўлмишдур манга ахтар қаро.

Фақиҳга танбеҳ ўлароқ битилган байт “Насойим ул-муҳаббат”даги Хожа Хайрча ҳақидаги ҳикоятни ёдга солади. Жумладан, Хайрча бир кул эди. Эгаси ундан кўп каромат мушоҳада қилиб, уни озод қилди. Ҳиротдаги Гозургоҳга келиб, бир кулба ясади ва у ерда умри охиригача яшади.

Кимки бемор бўлиб қолса ё бирор дардга чалинса, Хайрчадан дуо тиларди. Бир марта Хайрчани фирибгар деб биладиган бир донишманднинг тиши оғриб, бошқа табиблар даволай олмагач, ноилож Хайрчанинг олдига борди. Хайрча “Алҳамд” сурасини ўқиб дам солди, ўша заҳоти оғриқ тўхтади. Донишманд деди:

– Эй Хайрча, сен “Алҳамд”ни тўғри ўқимаяпсан, мен сенинг кироатингни тузатайин, тўғри ўқийдиган бўл.

Хайрча деди:

– Яхшиси, сен ўз кўнглингни тузат!

Хожа Хайрчанинг танбеҳи мазмунини Навоий мазкур байтда қуйидагича баён этган:

Ғайрдин қилғил замиринг сафҳасин пок, эй фақиҳ,
Тобакай қилмоқ фиребу макр ила дафтар қаро.

Навоий айтмоқчи, амалларнинг боши – ният холислигида. Ният холис ва кўнгил тоза бўлмас экан, фақиҳлик каби шарафли касб ҳам номайи аъмолнинг гуноҳлардан холи бўлишига кафолат бўлолмайди. Эътиқод ва муҳаббатсиз илм эгасига фақат зарар келтиради. Ҳақ розилиги ва халқ дуосига сабаб бўладиган амаллар маърифат ва муҳаббатдан ҳосил бўлади. Қолаверса, маърифат ва муҳаббатни бир-бирисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро...”

Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

Ул парий ҳиндусимен мен телбаким, урён таним
Тифллар тошидин ийнак бўлди сартосар қаро.

Ашқдек оқти қора су кўзларимдин ҳажрида,
Тонг йўқ идборим чу бўлмишдур манга ахтар қаро.

Кош ўюб ёқсанг қора бўлган кўзумнинг мардумин,
Холи майгунунгни қилганча қўюб анбар қаро.

Ишқ рафъ ўлғач кўнгулга йўқтурур жуз тийралик,
Ул сифатким шуъласи ўчкач бўлур ахтар қаро.

Гайрдин қилғил замиринг сафҳасин пок, эй фақиҳ,
Тобақай қилмоқ фиребу макр ила дафтар қаро.

Дуди оҳидин қора эрмас Навоий кулбаси
Ким, қилиптур хонумонин бир парийпайкар қаро.

- V - - - V - - - V - - - V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани махзуф

Лугат

Хилъат – 1) Уст кийим, хашаматли кийим; 2) ёпинчоқ, сарпо

Сийминбар – Оқбадан, хушрӯй, зебо

Савод – 1) Қора кўзлик; 2) қоронғи, қоронғилик, зулмат

Урён – Юпун, кийимсиз

Тифл – Ёш бола

Ийнак – 1) Худди шундай; 2) дарҳол, шу замон; 3) энди, мана шундай қилиб

Сартосар – Бошдан оёқ

Идбор – Бахтсизлик, тушкунлик, ишнинг орқага кетиши.

Ахтар – 1) Юлдуз; 2) тақдир, қисмат; бахт

Мардум – 1) Кўз қорачиғи, кўз қораси; 2) одам, инсон

Майгун – Май рангли, қизил рангли

Рафъ – Юксалиш, баланд

Ахгар – Лахча чўғ, олов, ошиқ

Ғайр – Бегона, бошқа, ўзга, тасаввуфий маънода Худодан бошқа жамики нарса

Замир – 1) Дил, кўнгил, юрак, қалб; 2) яширин ўй, фикр, хаёл, мазмун; кўнгил; 3) мия, хотира

Насрий баён

У оқбаданли шўх (гўзалим), қора шоҳона либослар кийибдими, ёки туи зулматидан нури ой қора кийимиға ўралибдими?

У пари(дай гўзал ёрим)нинг ҳинду (яъни қора қули) бўлганлигимнинг сабаби шундаки, мен телбанинг юпун(, ҳатто ялапғоч) баданимни болалар отган тош буткул қорайтириб юборди.

(Ёрнинг) ҳижронида кўз ёшидек қора сув (яъни қон) кўзларимдан оқди. Бундай бахтсизлигим ажабланарли эмас, чунки мени (толе) юлдузим ўзи қорадир.

Қора қошингни уюб (яъни аччигланиб), менга қарасанг, кўзимнинг қорачиғи (қўрқиб) куйганидан қорайиб кетди. Шу қора кўзларим билан май рангидаги, яъни тўқ қизил холинга тикилгандим, у кўзларимнинг рангидан қора тусга кирди.

Ишқ юксак бўлгач (яъни камолотга етгач) кўнгилда заррача ғам-ғусса қолмайди, бу ҳолат худди лахча чўғнинг нури сўнгач, қорайиб қолганига ўхшайди.

Эй фақиҳ (яъни ислом ҳуқуқшуноси), кўнглинг, яширин фикринг ва хотирангни бегона (яъни Яратгандан бошқасининг фикридан) поклагин, ахир қачонгача макру фириб билан дафтарни қора қиласан?!

(Тортган) оҳининг дудидан Навоийнинг хонаси қорайган деманг, унинг хонумонини бир парисифат (гўзал) қора қилган, (аслида).

Шарҳ ва изоҳлар

Навбатдаги биз таҳлил ғазал мазмунан ошиқона, шаклан мусалсал бўлиб, маъшуқанинг қора либос кийгани ва бу ҳолатнинг ошиққа кўрсатган таъсири қаламга олинади. Матлаъда бу ҳақида маълумот берилади:

Хилъатин айлабмудур ул шўхи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

Маъшуқанинг қора либос кийиши ойнинг тун зулматига ўралашига ўхшатиляпти. Маълумки, тун қанча зулмат бўлса, ой шунчалик чароғон кўринади. Демак, қора либосда маъшуқанинг ойдай жамоли шунчалик чароғон бўлиб, кўзни қамаштириб, кўриняпти.

Навоийнинг маълум бир ранг тасвирига бағишланган ғазаллари кўп ва уларга, одатда, маъшуқанинг шу рангли либос кийиши сабаб қилиб олинган. Қизил, яшил, бинафша ранглар тасвирига махсус ғазаллар бағишлаган улуг шоир ўша шеърларида рангларнинг турфа товланишларини тасвирлаган.

Ул парий ҳиндусимен мен телбаким, урён таним
Тифллар тошидин ийнак бўлди сартосар қаро.

Ҳинду сўзи бу ўринда қора қул маъносида. Чунки ҳиндуларни қора қул дейишган. Уларнинг ярим яланғоч юришидан унумли фойдаланган шоир бунинг сабабини ўзича изоҳлаган. Яъни, ошиқ маъшуқа кўчасида вақту бамаҳал, телбавор аҳволда юраверишидан болалар уни телба деб ўйлаб тош отишади. Шу қадар кўп отишадик, бечора ошиқнинг бутун бадани қорайиб кетади. Шунинг учун ҳам у ўзини “ул пари ҳиндусимен” дейди.

Байтда ҳусни таълил санъатидан фойдаланилган.

Ашқдек оқти қора су кўзларимдин ҳажрида,
Тонг йўқ идборим чу бўлмишдур манга ахтар қаро.

Ёрнинг ҳижронида ошиқ шунчалар кўп йиғладики, натижада, кўзларидан ёш ўрнига қон кела бошлайди. Бундан тушкунликка тушган ошиқ “бундай бахтсизлигим ажабланарли эмас, чунки ўзи тақдир юлдузим қора” дейди.

Бахт юлдузи, толе юлдузи деган тушунчанинг тарихи узоқ асрларга бориб тақалади. Асторлогияга кўра, осмондаги етти сайёра – зуҳал, муштарий, миррих, уторуд, қуёш, ой ва зуҳра инсон ҳаётига, иқлим ва ҳафта кунларига ҳомийлик қилади. Бу сайёралардан иккитаси – зуҳал ва миррих бахтсизлик келтирувчи сайёралар бўлиб, улар ҳомийлик қилган куни туғилган инсон толесиз бўлиши башорат қилинади. Айниқса, зуҳал қора рангга муқояса қилиниб, бахтсизлик келтирувчи кичик сайёра сифатида тасаввур қилиниб, само ҳинуси деб номланади. Қадимги астрономия фани асторология билан бир бутун ҳисобланиб, ислонинг “тақдирни олдиндан башорат қилиб бўлмайди”, деган ҳукмига қарамай, мусулмон Шарқида ҳам ривожланди. Юлдузлар ҳолатига қараб тузилган маҳсус зоижа (гороскоп)лар турли ҳукмдорлар, саркардалар буюртмаси билан яратилди. Самарқандда Улуғбек мадрасасида ҳам бу илм ўқитилган, бу мактабнинг талабаси сифатида Навоий илми нужум (асторномия ва астрологиянинг уйғунлиги)дан яхшигина хабардор бўлган. Бу илмдан, айниқса, “Сабъаи сайёр” асарида моҳирона фойдаланган.

Байтда тамсил ва қора сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ажуз тури ҳосил қилинмоқда.

Кош ўюб боқсанг қора бўлган кўзумнинг мардумин,
Холи майгунунгни қилганча кўюб анбар қаро.

Ошиқ билан маъшуқа боғлиқлиги, муносабатига аталган гўзал байт. Қоралик асли қора рангли либос кийган ойдек маъшуқанинг қошларида эди. Унинг аччиғланиб, қош чимиришидан кўрққан ошиқнинг унга қараган кўзлари ҳам қорайди. Лекин у ғазаб билан эмас, муҳаббат билан маъшуқаганинг майгун холига назар солди. Бу назар билан қоралик яна аслига қайтди – ёрнинг холи қорайди. Байтда маъшуқа гўзаллиги, ошиқ интизорлиги – кўп кутган одамнинг кўзлари қораяди деган халқона қарашга ҳам эътибор қаратилмоқда.

Байтда ҳусни таълил ва қора сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ажур тури ҳосил қилинмоқда.

Ишқ рафъ ўлғач кўнгулга йўқтурур жуз тийралик,
Ул сифатким шуъласи ўчкач бўлур аҳгар қаро.

Ишқ юксалгач, унда шубҳа-ғумон қолмайди. Бу ҳолатнинг ёниб-ёниб, сўлган чўғга ўхшатилиши, бир қараганда, мантиққа тўғри келмайди. Бироқ сўлган чўғнинг қорайиб қолиши, кейин эса кул бўлиши – унинг ҳамон куйишга содиқлигини, куйиб бўлганлигидан далолат беради. Бу эса ишқнинг камолга етишига ўхшатилади.

Байтда тийралик ва қора сўзлари орқали таносиб санъатига мурожаат қилинмоқда.

Гайрдин қилғил замиринг сафҳасин пок, эй фақиҳ,
Тобакай қилмоқ фиребу макр ила дафтар қаро.

Навбатдаги бегона байтда шоир ошиқона мавзудан чекиниб, ориф донишманд каби фикр юритади. Ислом ҳуқуқшуноси бўлган фақиҳ исломнинг барча йўл-йўриғларини, қонун-қоидаларини билади. Лекин у буларни бир илм сифатида ўрганса, амал сифатида қабул қилмаса, Худога яқинлашолмайди. Шунинг учун Навоий олим фақиҳга мурожаат қилиб, кўнглингнинг саҳифасини ҳаммадан ва ҳамма нарсадан, ҳатто ўзинг билган қонун-қоидалардан

ҳам покла, шундагина мақсадга эришасан. Аксинча, дафтарни қорайтирган, яъни қонун-қоидаларни ёзиб, кўчирган билан мақсадга эришиб бўлмайди, демокда.

Байтда замир сўзи орқали кўнгил, яширин фикр ва хотирага ишора қилинганлиги сабабли балоға, факихга мурожаат қилинганлиги сабабли илтифот, пок қилмоқ ва қаролик сўзлари орқали маънавий тазод, фиребу макр сўзлари орқали таъдид санъатлари ҳосил қилинган.

Дуди оҳидин қора эрмас Навоий кулбаси
Ким, қилиптур хонумонин бир парийпайкар қаро.

Мақтада Навоий ўз фикрини якунлаб, хулосалайди. Шунча оҳ тортиб, йиғласа ҳам, ошиқ кулбасини унинг оҳларининг дуди қорайтирмайди, лекин нафақат хонадонини, балки, хонумонини қора либос кийган ой юзли парисифат маъшуқа ўз жабру зулми, фироку соғинчи билан қорайтириши мумкин.

Байтда қора сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-ҳашв илал ажуз тури ҳосил қилинмоқда.

Умуман олганда, ғазал маъшуқа либосидаги ранг баҳонасида оламга қора парда орқали қараган улуғ шоирнинг дил изҳори, мушоҳидаларидир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо...”

Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

қадрли бир инсоннинг дардга чалингани муносабати билан ёзилган. Матлаъда келтирилишича, шоирнинг севикли инсони рамад (кўз шамоллаши натижасида қизариб, ёшланиши, офталмия) касаллигига чалинган. Лабида эса, иситмаси кўтарилганидан учук тошган. Ёрнинг дардга чалинганини кўриб, бетоқат бўлган дардкаш ошиқ бу касаллик озорини камайиши учун бор-йўғини фидо қилишга тайёр. Махбуб инсоннинг дардини тилаб олиш, биров шифо топиши учун жонни қурбон қилиш – қуруқ гап эмас. Мирзо Бобур ва Ҳумоюн Мирзо воқеасини эслайлик. “Бобурнома”да келтирилишича, Ҳумоюн Мирзо давоси йўқ бир касалликка чалинади. Табиблар дарднинг давосидан ожиз қолиб, сўнгги чора сифатида Бобур Мирзодан энг қимматбаҳо нарсасини садақа қилишни сўрашади. Мирзо Бобур ўғлининг ҳаёти учун ўз жонини қурбон қилишга тайёр эканлигини билдиради. Табиблар ҳушсиз ётган Ҳумоюн Мирзо атрофида дардкаш отани айлангиришади. Ҳумоюн Мирзо кўзини очиб, хушига келади, аммо Бобур ҳушидан кетиб, қисқа муддат касалликдан сўнг оламдан ўтади. Навоийнинг матлаъи ана шундай фидокорлик ва жоннисорликнинг тараннуми ўлароқ вужудга келган:

Ҳам рамад теккан кўзунга чашми бедорим фидо,
Ҳам учук чиққан лабингга жони афғорим фидо.

Кейинги байтда эса, ёрнинг шифо топиши учун гирён кўз ва қон оқувчи кўзини фидо қилиш ниятида эканини билдиради. Бир байтда икки марта турли сифат билан кўзни келтиришнинг ўзига хос сабаби бор. “Мустадрак ул-васоил” ва бошқа исломий тиббиёт ҳақидаги китобларда қайд қилинишича, рамад касаллигига чалинганларга ёмғир суви билан кўзни ювиш ҳамда бўғизланган жонлиқнинг оқиб турган қонига қараш фойдали. Шунинг учун шоир гоҳида ёмғир каби кўз ёш, гоҳида бағир қони тўкаётган кўзини махбубасига нисор этмоқчи бўлади:

Ашкким, андин томар, гирён кўз онинг садқаси,
Қонғаким, мундин чиқар, бу чашми хунборим фидо.

Кейинги тўрт байтдаги турли бадий санъатлар шоирнинг бадиият бобидаги маҳоратини яққол намоён этган. Жумладан, учинчи байтда ташбеҳи тасвия ва ташбеҳи тафзилий, тўртинчи байтда тарди акс (бор-у йўқ – йўғ-у бор), жамъу тақсим билан лаффу нашр, бешинчи байтда ташбеҳ, тавсиф, тазод ва муқобала, олтинчи байтда эса, истиора билан тазод санъатлари қоришиқ ҳолда қўлланилган. Энг муҳими, бадий тилнинг ушбу ифода воситалари жуда табиий ва самимий тарзда қўлланилган бўлиб, шеърят мухлисига кучли бадий завқ бағишлайди.

Олтинчи байтда Навоий тасаввуф тилида кўп қўлланиладиган “ўзлик”, “май”, “муғ”, “бут”, “зуннор” каби истилоҳларни қўллайди. Муғ – пири комил, “май” – илоҳий маърифат ва муҳаббат эканини олдинги шарҳларимизда ҳам айтиб ўтгандик. Бошқа ғазаллардан фарқли ўлароқ, Навоий ўзини бут ва зуннор соҳиби деб талқин қилади. Пири комилнинг бодаси эвазига фидо қилмоқчи бўлган “бут бирла зуннор” нима ўзи?

Азизиддин Насафий “Комил инсон китоби”да шундай ёзади: “Айрим одамлар бу тупроқ оламида мусофир эканликлари ҳамда комиллик талабида келганликларини билмайдилар. Билмаганларидан кейин камол касбига машғул эмаслар, қорин шаҳвати, жимоъ шаҳвати ва бола-чақа муҳаббати уларни йўлдан оздириб, ўзларига машғул этибди. Бу уч нарса авомнинг бутларидир. Баъзи одамлар ушбу оламда мусофир эканликларини ҳамда комиллик талабида келганликларини биладилар, аммо камол касбига машғул эмаслар. Кичик бут – зоҳирий кўркамлиқ, катта бут – мол-дунё муҳаббати, шунингдек, энг катта бут – мансабпарастлик уларни йўлдан оздириб, ўзларига машғул этиб қўйибди. Бу уч бут – хос бутлардир. Олтови дунёнинг олтига шохидир. Дунёнинг лаззати бу олтигадан кўп эмас.”

Инсон кўнглидаги шу олтига бутни синдирмагунча маънавий камолотга эришолмайди. Маънавий камолотга эришган инсон ҳамма жойда қудрати илоҳийни мушоҳада этади, қалб кўзи очилади. Қалб кўзи очилиши учун эса, ҳар қандай шак-шубҳа, гумон ва иккиланишлардан холи бўлиш керак. Муҳаббатнинг асоси – шубҳадан холи бўлиш. Шубҳаю хомхаёлдан холи бўлган туйғу алдамчи бўлмайди. Инсонни аниқ манзилга етказади:

Бода миръотида шоҳид акси зоҳир бўлмади,
Бодаву шоҳидқа бўлмай нақд пиндорим фидо.

“Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, Хожа Аҳрор Валийнинг асли паркентлик бўлган Мавлоно Қосим деган авлиёсифат ходими бўлган. Хожа Аҳрор Валий оғир бир дардга чалинганда нақшбандийлик тариқатидаги усулни қўллаб, ўша дардни ўзига юклаб олади. Хожа Аҳрор тузалиб, Мавлоно Қосим шу дард билан бир ҳафтадан сўнг оламдан ўтади. Ана шундай тарихий воқеа ва ҳодисалар фидойилик – ҳақиқат йўлидагиларнинг ўзак хислатлардан бири, миллатимизнинг маънавий қиёфасини белгиловчи фазилат эканини намоён этади. Шу сабабли, мақтаъда Навоий жону кўнглини ёр йўлида фидо этиб, фонийлик мақомига етишганини мамнуният билан қайд қилиб, ғазалга якун ясайди.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ҳам рамад теккан кўзунга чашми бедорим фидо...”

Ҳам рамад теккан кўзунга чашми бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

Ашкким, андин томар, гирён кўз анинг садқаси,
Қонғаким мундин чиқар бу чашми хунборим фидо.

Ул кўзу бу лабга умрум боғу гулзориндаги
Наргису гул барги, йўқким, боғу гулзорим фидо.

Кўзу оғзингдин кетарга бору йўқ ошубу ранж
Сабру ишқим садқа, яъниким, йўқу борим фидо.

Гар кўнгул оҳу кўзунг оллида лойиқ бўлмаса,
Итларингга бўлсун, эй шўхи ситамгорим, фидо.

Жон агар ширин лабингга ўлғали дархўр эмас,
Айлай алфозинг учун, эй талх гуфторим, фидо.

Ўзлуғумнинг қайдидин бир май била қилдинг халос,
Ваҳ не дей, эй муғ, санга бут бирла зуннорим фидо.

Бода миръотида шоҳид акси зоҳир бўлмади,
Бодаву шоҳидқа бўлмай нақд пиндорим фидо.

Эй Навоий, демаким жону кўнгулни найладинг,
Айладим жавлон қилиб чиққанда дилдорим фидо.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Рамад – Кўз оғриғи

Афгор – Яраланган, жароҳатланган, мажруҳ

Гирён – Йиғловчи, йиғлаб турган

Хунбор – 1) Қонхўр, қон тўкувчи; 2) қон ютувчи, қон йиғлов-
чи, қаттиқ азоб чекувчи

Ошуб – Ғавғо, фитна, тўпалон; қўрқинч, ҳаяжон, ташвиш.

Ранж – 1) Машаққат, қийинчилик, меҳнат, захмат; 2) азоб,
алам, озор; дард, оғриқ

Дархўр – Лойиқ, муносиб, яраша; арзийдиган, яраша

Алфоз – 1) Сўзлар, иборалар; 2) гапириш услуби, талаффуз;

3) тил

Талх – Аччиқ, тахир, ёмон

Гуфтор – Сўз, сўзлаш, гапириш

Қайд – 1) Боғланиш; 2) тўсиқ, боғланишлик, монелик

Муг – 1) Мажусий, оташпараст; 2) майхоначи, мажозан илоҳий ишқ соҳиби

Зуннор – Ғайридинлар белига боғлайдиган чилвир, белбоғ, мажозан ишқ йўлида ишқни маҳкам боғлаш

Миръот – 1) Ойна, кўзгу; 2) софлик, тозалик

Шоҳид – 1) Гувоҳ, турувчи; 2) гўзал севгили, хушсуврат маҳбуба

Пиндор – 1) Мағрурлик, ўзини баланд тутуш, такаббурилик; 2) фикр, хаёл, кибрланиш

Насрий баён

Оғриб қолган кўзингга бедор кўзларим, учуқ чиққан лабингга эса яраланган, мажруҳ жоним фидо бўлсин!

Оғриган кўзингдан ёш томар бўлса, доим (ҳажринг ва соғинчингдан) йиғлаб турувчи кўзларим уларнинг садқаси бўлсин, лабларингдан қон чиқар бўлса, йиғлаб қон тўкувчи кўзларим фидо бўлсин!

Ўша касалманд кўзу учуқ чиққан лабга нафақат умримнинг боғидаги нарғиз, боғидаги гуллари, балки ўша боғу гулзорнинг ўзи ҳам фидо бўлсин!

Кўзинг ва лабингдан ташвиш ва оғриқнинг кетиши учун сабру ишқим, яъни йўғу борим фидо бўлсин!

Агар кўнглим оху(никидай) кўзларингга қурбон бўлишга лойиқ саналмаса, итларингга фидо бўлишга ҳам роҳиман, эй ситамгор шўх (гўзал)им!

Жоним агар ширин лабингга фидо бўлишга муносиб эмас экан, сўзларинг учун фидо қилақолай уларни, эй сўзлари аччиқ ёрим!

Эй майхоначи, ўзлигим тўсиғидан бир май билан халос қилдинг. Бу (илтифот)нга (нима ҳам дердим), бут билан зунноримс фидо бўлсин, сенга!

Бода ва маъшуқага мағрурлигим фидо бўлмагунча, бода кўзгусида маъшуқанинг акси кўринмади!

Эй Навоий, жон билан кўнглингни нима қилдинг дема, ёрим от ўйнатиб чиққанда, уларни фидо қилиб юбордим.

Шарҳ ва изохлар

Мазмунан ошиқона ва шаклан мусалсал бўлган ушбу ғазал маъшуқага ошиқнинг кўнгил изҳори, муҳаббат ва садоқати тажас-сумидир.

Маъшуканинг кўзи оғриб, лабидан учуқ чиққан. Хуллас, тоби йўқ. Шунинг учун ошиғига кўринишни хоҳламайди. Бунинг эшитган ошиқ эса унга гўзал тарзда садоқати ва маҳаббатини яна бир бор изҳор этади.

Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

Ошиқнинг дил изҳори бир қараганда тушунарли. Сенга жоним, кўзим фидо бўлсин. Кўзинг оғриса ҳам гўзалсан, лабинг учуқ билан ҳам чиройли, демокчи. Кўз учун бедор чашмининг фидо этилиши ҳам тушунарли. Лекин нима учун лабга жон қурбон қилинаяпти. Бу шарҳ адабиётининг маъшуканинг лаблари, ундан чиқаётган ширин сўзлар ошиққа жон бағишлайди, деган анъанавий қарашаига бориб тақалади.

Байтда ҳам сўзининг такроридан тақрирнинг радд ул-садр илал ибтидо ва тарсеъ санъатларига мурожаат этилмоқда.

Ашқким, андин томар, гирён кўз анинг садқаси,
Қонғаким мундин чиқар бу чашми хунборим фидо.

Иккинчи байтда матлабдаги фикр кучайтирилади. Яъни, касаллик сабаб кўзларингдан ёш томаётган бўлса, мудом йиғловчи кўзларим унинг фидоси бўлсин, лабларингдан қон чиқса, кўз ёшлари қонга айланган кўзларим унинг учун қурбон бўлсин.

Ул кўзу бу лабга умрум боғу гулзориндаги
Наргису гул барги, йўқким, боғу гулзорим фидо.

Учинчи байтда шоир ёрининг оғриқ кўзларини наргисга, лабларини эса гулга ўхшатмоқда. Умр боғи, гулзори эса инсон ҳаётдаги энг яхши нарсалар – келажак орзулари, мақсаду режалари – бу-

ларнинг ҳаммаси ёр учун фидо бўлсин. Ҳазалдаги умумий пафос, фидокорлик руҳи радрижий тарзда риводланиб бормоқда.

Байтда кўзу лаб, наргизу, гул, боғу гулзор сўзлари орқали бир йўла тўрт ўринда таъдид, боғу гулзор сўзларининг такроридан эса тақрирининг радд улҳашв илал ҳашв турлари ва ружу санъати ҳосил қилинган.

Кўзу оғзингдин кетарга бору йўқ ошубу ранж
Сабру ишқим садқа, яъниким, йўқу борим фидо.

Маъшуқа дарддан фориғ бўлиши учун ошиқ ҳамма нарсасини – йўғу борини беришга тайёр. Йўғу бор. бу одатий бирикмадан навоий ўзига хос фойдаланиб, гўзал ишора орқали сўз санъати яратади. Яъни, сабру ишқ сўзлари йўғу бор сўзларига муқояса қилинмоқда. Яна аниқроқ айтадиган бўлсак сабр – йўқ, ишқ – бор сўзларига мос келмоқда. Дарҳақиқат, ишқи бор инсонда сабр бўлмаслиги табиий. Ишқнинг кучи айнан бесабрлик, беқарорликни тақазо этади.

Ҳар кўнгул оху кўзунг оллида лойиқ бўлмаса,
Итларингга бўлсун, эй шўҳи ситамгорим, фидо.

Навбатдаги байтда ошиқ ўзини тушкун ҳис этиб, маъшуқага ўзини муносиб кўрмаган ҳолати акс этмоқда. Яъни, кўнглим кўзларингга фидо бўлишга арзимаса, итларингга фидо бўлса ҳам майли. Нега итларга? Чунки, ит садоқат, вафо рамзи.

Байтда мучли муболаға – ғулув ва илтифот санъатларига мурожаат этилмоқда.

Жон агар ширин лабингга ўлғали дархўр эмас,
Айлай алфозинг учун, эй талх гуфторим, фидо.

Ҳазалдаги хокисорлик ва тушқунлик руҳи давом этмоқда. Яъни, ошиқ ўз жонини маъшуқанинг ширин лабларига қурбон бўлишга арзитмаяпти. Шунинг учун у ширин жонини ёрининг аччиқ сўзлари учун ҳам қурбон қилишга тайёр.

Байтда ширин ва талх сўзлари орқали тазод, лаб, алфоз ва гуфтор сўзлари орқали таносиб, эй талх гуфторим бирикмаси орқали илтифот санъатлари ҳосил қилинмоқда.

Ўзлугумнинг қайдидин бир май била қилдинг халос,
Ваҳ не дей, эй муғ, санга бут бирла зуннорим фидо.

Навбатдаги байтда улуг шоир орифона мушоҳидаларга ўтмоқда. Шунинг учун у энди маъшуқага эмас, муғ – майхоначига мурожаат этаётир. Муғ – майхоначи орифона маънода пир, устоз маъноларини англатади. Май эса ишқ маъносида. Устоз ошиқ қалбига илоҳий ишқ шаробини куйди ва натижада унинг ўзлаги билан боғлиқлиги бутунлай барҳам топди. Ва бунга миннатдорчилик тарзида ошиқ бут, яъни илоҳий ишққа мазҳар бўлган гўзал ва зуннор – бу йўлдаги собитлик ҳам фидо бўлсин, демоқда. Зеро, ишқнинг холис бўлиши – илоҳий ишққа айланиши учун инсон маъшуқасини ҳам ўзи, ўз шахсий манфаати учун эмас, Аллоҳ учун севиши талаб этилади.

Байтда муғ, бут ва зуннор ҳамда муғ ва май сўзлари ёрдамида бир йўла икки ўринда таносиб, бут, зуннор сўзлари воситасида таъдид, эй муғ ундалмаси орқали илтифот санъатларига мурожаат этилган.

Бода миръотида шоҳид акси зоҳир бўлмади,
Бодаву шоҳидқа бўлмай нақд пиндорим фидо.

Юқоридаги байтда илоҳий ишқнинг бошланғич ҳолати акс эттирилган бўлса, навбатдаги байтда бу ҳолатнинг кучайган ҳолати намоён бўлмоқда. Яъни, ошиқ бир май билан ўзлигимдан халос бўлдим деб ўйлаган ва ўз ҳолидан ҳаяжонланиб, устозига ҳамма нарсани фидо қилмоқчи бўлганди. Энди билса, ҳали камолотга етмабди. Демак, байтнинг ботиний маъносини куйидагича шарҳласак, бўлади:

Кўнглим кўзгусида илоҳий ишқ жилваланиб, унда маъшукнинг жамоли кўриниши, яъни мажозий муҳаббатим илоҳий ишққа айланиши учун ўша ишқ ва маъшуқага мағрурлигим фидо бўлиши керак (экан).

Байтда бода сўзининг такроридан тақрирнинг радд ус-садр илал ибтидо, шоҳид сўзининг такроридан эса радд ул ҳашв илал ҳашв турлари ҳосил қилинмоқда.

Эй Навоий, демаким жону кўнгулни найладинг,
Айладим жавлон қилиб чиққанда дилдорим фидо.

Хулосада Навоий ғазал асосидаги фикрга қайтади. Яъни мен жон ва кўнглимни барибир маъшуқага (ёки унинг йўлига) фидо қиламан. Бунинг учун кўзлари хаста ва лабларига учук чиққан бўлса ҳам, ёрим бир бора от ўйнатиб, жавлон қилса, бас!

Ғазал юқори нафосдаги фидокорликнинг аксидир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла...”

Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники, хуноб тўла.

Жоми майдек тўла қон бўлди ичим бермай даст,
Ёр базми аро бер жоми майи ноб тўла.

Ваҳки, ҳар кирпичи бир ништар эрур захролуд,
Гарчи бор ул ики наргисда шакархоб тўла.

Жолалар туштиму гул барги аро, ёхуд эрур,
Ҳуққайи лаълинг ичинда дури сероб тўла?

Оразинг аксидурур кўздаги ёш эвруладур,
Боғи жаннат гулидин бўлди бу гирдоб тўла.

Мену муғ дайри аро муғбача бошида гулу,
Сену зуҳд аҳли била масжиду меҳроб тўла.

Эй Навоий, неча оз-озғина май мадрасада,
Дайр аро кирки, ичар шайх тўла, шоб тўла.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Соғар – қадаҳ
Жуз – илло, ўзга, бошқа
Ноб – тоза, соф
Шакархоб – ширин уйқу
Хуноб – қонли ёш, аччиқ йиғи
Ништар – наштар, найзанинг учи
Хуққа – жавоҳирлар сандиқчаси
Ораз – чехра, юз
Ғулу – ҳаддан ошиш
Дайр – майхона
Шайх – пир, қария
Шоб – ёш, йигит

Насрий баён

1. Қисмат даврон элнинг қадаҳини тоза шароб билан, менинг эски сополимни эса қонли ёш билан тўлдирди.
2. Ёр базмида тоза шаробга тўла бир қадаҳ насиб этмаганидан ичим шароб жомидек қонга тўлиб, хунобим ошди.
3. Наргис гулидек гўзал икки кўзи уйқуга мойилдек кўринса-да, ҳар бир киприги заҳарли бир наштардекдир.
4. Лаб ва тишларинг гул баргига тушган шудрингми, ёки лаъл сандиқчаси ичида садафсиз дурдоналар солинганми?

5. Гилтиллаган кўз ёшимда чехрангнинг акси эврилади. Бу гирдоб жаннат боғи гули аксидан тўлиб келди.

6. Мен гўзал муғбачанинг ишқида ҳаддимдан ошиб, муғ дайрида ғалаён қилсам, сен зоҳидлар билан масжид ва меҳробни тўлдириб юравер.

7. Эй Навоий, қачонгача мадрасада оз-оздан май ичиш билан каноатланасан?! Дайрга, яъни майхонага киргин, бу ерда ёш-у қари қадахга майни тўлдириб ичади.

Шарҳ ва изоҳлар

Юзаки қараганда, ғазал шароб таърифига бағишлангандай. Гўёки, бугун элга соф, тоза май ичиш насиб қилган-у, Навоийнинг эски сополи қонли ёшга тўлибди. Шоир эса, ёрнинг базмида ҳаммага насиб этган шаробдан, унга келганда, етмай қолганидан ранжиган. Аммо мажоз кўпригидан ҳақиқат сари қадам қўядиган бўлсак, булар бошқа маъноларни ифода этувчи тимсоллар эканига амин бўламиз.

Одамлар қачон шароб ичишади? Қачонки бирор байрам ё хурсандчилик бўлса. Ҳамма хурсанд ва масрур бўлган бир чоғда лирик қаҳрамоннинг эски сополи – синиқ кўнгли ранжу ғамга тўла. Бошқалар ёрнинг даврасида дийдорга етиб, лутфу марҳаматидан сазовор бўлган бир пайтда шу улуғ шодиёнадан бенасиб лирик қаҳрамон кўнгли қонга тўла жомга ўхшаб қолган:

Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники, хуноб тўла.

Жоми майдек тўла қон бўлди ичим бермай даст,
Ёр базми аро бер жоми майи ноб тўла.

Кейинги уч байт ёр васфига бағишланган. Бировга эътибор қилмайдиган, уйқуга мойилдек наргис кўзлари меҳрибон кўринса ҳам, узун киприкларининг ҳар бири заҳарли тигдек ошиқнинг кўнглига санчилади. Шоир ёрнинг нозик ва қизил лабларини тажохули ориф (бир нарсани риторик савол орқали ўхшатиш),

истиора ва ташбех шеърӣ санъатлари воситасида яшнаб турган гул барги ичидаги жаланинг доналари ҳамда лаъл сандиқчаси ичидаги қимматбаҳо ва йирик дурдоналарга ўхшатиб, ўқувчига поэтик кайфият ва эстетик завқ бағишлайди.

Навоий кейинги байтда қон йиғламоққа ажойиб ўхшатишни топа олган. Унинг талқинида, ёр – жаннат боғида очилган қизилгул. Ошиқнинг кўз ёшлари қонга айланишига сабаб – шу гулюзлининг ҳаёли ошиқнинг кўз ёшларида акс топган. Шу ҳаёл ошиқнинг гирдобдек эврулаётган кўз ёшларининг рангини қизилга, яъни қонга айлантирган:

Оразинг аксидурур кўздаги ёш эвруладур,
Боғи жаннат гулидин бўлди бу гирдоб тўла.

Олтинчи байтда ошиқ билан зоҳид қиёсланган бўлса, мактаъда дайр аҳли билан мадраса аҳлининг муҳаббатга муносабатлари қаламга олинади. Муғбача ишқида ғалаён қилган ошиқ ҳам, масжид ва меҳробда зоҳидлик қилаётганлар ҳам – талаб мақомида. Фарқи шундаки, бири – муҳаббат ошиғи, бири эса – шуҳрат талабгори. Ишқ ва муҳаббат талабида бўлганнынг ҳиммати барчасидан баланд. Шу сабабли, Навоий муҳаббат дарсхонаси бўлган “дайр”, яъни пири комилнинг даргоҳини тарғиб этади. Жалолиддин Румий айтганидек, мадрасада ҳаётӣ зарур билимларни ўргатишади, аммо ҳаётнинг моҳияти, яшашдан асосий мақсад нималигини бирор мударрис ё устоз ўргата олмайди. Навоий тарғиб қилаётган “муғдайри”, яъни пири комил ҳузури яшаш ҳикмати, тирикликнинг моҳияти – муҳаббат эканини ўргатадиган муқаддас даргоҳ. Шу сабабли, бу даргоҳ ҳамиша ёшу қарининг севимли макони:

Эй Навоий, неча оз-озгина май мадрасада,
Дайр аро кирки, ичар шайх тўла, шоб тўла.

Олимжон ДАВЛАТОВ

— — — — —
“Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла...”
— — — — —

Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники, хуноб тўла.

Жоми майдек тўла қон бўлди ичим бермай даст,
Ёр базми аро бер жоми майи ноб тўла.

Ваҳки, ҳар кирпичи бир ништар эрур захролуд,
Гарчи бор ул ики наргисда шакархоб тўла.

Жолалар туштиму гул барги аро, ёхуд эрур,
Ҳуққайи лаълинг ичинда дури сероб-тўла.

Оразинг акси дурур кўздаги ёш эвруладур,
Боғи жаннат гулидин бўлди бу гирдоб тўла.

Мену муғ дайри аро мугбача бошида ғулу,
Сену зуҳд аҳли била масжиду меҳроб тўла.

Эй Навоий, неча оз-озғина май мадрасада,
Дайр аро кирки, ичар шайх тўла, шоб тўла.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Соғар – май косаси, идиши, май ичадагина идиш

Жуз – қисм, бўлак, парча

Хуноб – қонли ёш, аччиқ йиғи
Даст – 1) Қўл; ҳукм, фармон; 2) матра, навбат; 3) имкон, илож, имконият; 4) зафар, ғалаба қилмоқ; 5) устун бўлмоқ, ғолиб келмоқ
Майни ноб – аралашмаган, кучли, соф, ўткир май
Заҳролуд – заҳар аралашган, заҳарли, заҳарланган
Шакархоб – ширин уйқу
Жола – 1. Дўл доналари; 2) тиш доналари; 3) кўз ёши доналари;
 4) шабнам, шудринг
Хуққа – қутича
Гирдоб – Гирдоб, куюн
Шоб – йигит, навқирон

Насрий баён

Замон эл косасини ноёб майга тўлдирган бир пайтда менинг эски сополимни қонга лиммо-лим қилди.

Май жомидай (ҳижрон ва аламдан) ичим қонга тўлиб кетди, ёр базмида менга ўткир майдан тўла узат!

Икки кўзида ширин уйқу тўла бўлса ҳам, ҳар бир киприги заҳарланган-а, маъшуқамнинг.

Гул баргига ёмғир ёки шудринг томчиси тушдими ёки, лаъл(дан ясалган) қутичанг ичида тўла-тўқис дурлар тўлдирилганми?!

Кўзимда айланган ёшда ҳуснингнинг аксланаяптими, ёки, бу гирдобда жаннат гуллари тўлиб турибдими?!

Мен муғ дайрида муғбача ва унинг бошида тўпалон биланман, сен эса зуҳд аҳли, масжид ва меҳроб билан (дўст)сан.

Эй Навоий мадрасада (нима қиласанки, унда) оз-озгина май ичишади, майхонага кирки, у ерда кекса ҳам ёш ҳам бирдай ичиш билан банд.

Шарҳ ва изоҳлар

Мазмунан риндона, шаклан мусалсал бўлган етти байтлик навбатдаги ғазал замондошлардан нолиш, арзи ҳол шарҳи билан бошланади:

Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники, хуноб тўла.

Азалдан истеъдод, ундан ҳам “ёмон”и даҳолик оддий кишилар билан, уларнинг жамияти билан келишолмайди. Алоҳидалик ҳаммабоплик қолипларига сиғмайди, ранг-баранглик турфа товланишлари билан якрангликдан ажралиб туради. Мана шу алоҳидалик, истеъдод ёки даҳолик қисмати мана шу алоҳидалиги билан, ҳаммабоплар қолипларига сиғмаганлиги билан бошқалар озоридан мудом озурда бўлади. Мудом аҳли замон бир томону, ёлғиз у бир ён бўлади. Бу ҳолат барча даҳолар, валийлар, пайғамбарлар, истеъдодлар қисмати шундай. Навоийнинг ушбу ғазали қаҳрамони ҳам мана шундай аҳли замондан озор чеккан. Шунинг учун ҳам у замондан нолиб, шикоят қилмоқда.

Байтдаги соғар, эски сафол сўзлари қалб, кўнгил маъноларини ифодалаб келганлигига эътибор қиладиган бўлсак, байтнинг ботиний маъноси қуйидагича бўлади, бизнингча:

Замон бошқаларнинг қалбини қувончу шодликларга лиммолим қилгани ҳолда, ёлғиз менинг кўнглимни қонга тўлдирди.

Байтда соғар ва майи ноб сўзлари орқали таносиб, соғар ва эски сафол, майи ноб ва хуноб сўзлари орқали эса маънавий тазод санъатлари яратилган.

Иккинчи байтда бу ҳолатнинг сабаби аён бўлади:

Жоми майдек тўла қон бўлди ичим бермай даст,
Ёр базми аро бер жоми майи ноб тўла.

Демак, шоирнинг май жомидай қонга тўлиб кетганлигининг сабаби, ёр базмидан мосиво, яъни ҳижронга гирифтор эканлигидир.

Байтда жоми май бирикмасининг такроридан тақрирнинг радд ул-садр илал ҳашв тури, тўла сўзининг такроридан радд ул ҳашв илал ажуз тури, жом ва май сўзлари иштирокида эса таносиб санъати ҳосил қилинган.

Ваҳки, ҳар кирниги бир ништар эрур захролуд,
Гарчи бор ул ики наргисда шакар хоб тўла.

Навбатдаги байтда Навоий мавзудан чекиниб, ёр гўзаллигини мадҳ этмоқда. Ширин уйқуга тўла, яъни хумор кўзли гўзалнинг киприклари, яъни ногоҳлари заҳарли наштар эканлиги, яъни бир бутунликда қарам-қаршилиқнинг гўзал тарзда бирикиши ажабланарли-я?! Ошиқ мана шундай парадоксларга ошуфта. Чунки ишқнинг ўзи парадоксдан иборат!

Байтда ошиқ маъшуқасининг гўзалигини сўз ўйини орқали таърифлаб, икки наргис бирикмаси орқали истиора, заҳролуд ва шакар сўзлари орқали тазод, ништар ва заҳролуд сўзлари орқали таносиб санъатларига мурожаат этмоқда.

Жолалар туштиму гул барги аро, ёхуд эрур,
Ҳуққайи лаълинг ичинда дури сероб-тўла.

Маъшуқа гўзалигининг мадҳи давом этмоқда. Энди маъшуқанинг лаълдек лаблари ва дурдек тишлари образли тарзда таърифланмоқда. Лабларинг орасидаги тишларингми ёки... деган жумла байтда атайлаб тушириб қолдирилган. Бироқ ғазалхон таърифнинг ўзиданоқ туширилиб қолдирилган сўзларни англайди ва давом этади ... ёки гул барги орасига дўл томчилари ёки набнам доналари тушдими ва ёки лаъл қутичангни ичида дурлар тўлдирилдими?!

Байтда ҳолда истиора санъати маъшуқа лаблари гул барги ва лаъгул ҳуққа (қутича), тишлари эса жола – дўл донаси ёки шабнам қатраси ва сероб дурга қиёс қилинган ҳолда истиора санъатига бир йўла тўрт ўринда мурожаат этилган. Шунингдек, тажохили орифона ва ружу санъатлари ҳам яратилган.

Оразинг акси дурур кўздаги ёш эвруладур,
Боғи жаннат гулидин бўлди бу гирдоб тўла.

Навбатдаги байтда эса маъшуқа гўзаллигидан таъсирланган ошиқ ҳолати акс этган. Ёрнинг кўз қамаштиргувчи гўзалигига қараб, ошиқнинг кўзлари ёшланади. Ёки унинг жон олгувчи жамолидан таъсирланганидан кўз ёши тўкади. Ва бу ёшларни жаннат гулларига тўлган гирдобга қиёслайди.

Байтда маъшуқа оразининг акси жаннат гулларига ошиқ кўз ёшлари эса гирдобга ўхшатилиб, ҳусни таълил санъати яратилмоқда.

Мену муғ дайри аро муғбача бошида ғулу,
Сену зуҳд аҳли била масжиду меҳроб тўла.

Навбатдаги бегона байтда Навоий тақводор ва порсо маъшуқасига мурожаат этмоқда. Маълумки, тақво ва парҳезкорлик бошида савдоси йўқ, дардсиз ва ишқсиз кишига ярашади. Ишққа эса исён олови ва хатою гуноҳлар муносиб. Шунинг учун ҳам ошиқ ўзига муғ (майхоначи), муғ дайри (майхона) ва у ердаги тўпалонлар, ишқ нималигини билмаган бемехр ва вафосиз маъшук учун эса зуҳд аҳли, масжид ва меҳробни муносиб кўрмоқда.

Агар муғ дайри – майхона – орифлар суҳбаттоҳи, муғ эса устоз – пир, зуҳд аҳлини эса иккиюзламачи сохта тақводор маъноларида келаётганини назарда тутсак, байтнинг ботиний маъноси куйидагича бўлади:

Менга орифлар суҳбати, ундаги устозим ва у ердаги орифона, илоҳий ишққа етакловчи суҳбатлари муносиб, сен учун эса сохта тақводорлар ва уларнинг ибодати лойиқ.

Байтда параллелизм орқали тарсеъ санъатига мурожаат этилган. Бундан ташқари муғ дайри, муғбача ва масжид, меҳроб, зуҳд аҳли сўзлари орқали бир йўла икки ўринда таносиб, аини вақтда маънавий тазод санъатлари яратилган.

Эй Навоий, неча оз-озгина май мадрасада,
Дайр аро кирки, ичар шайх тўла, шоб тўла.

Мақтаъда Навоий яна ғазал асосидаги риндона мавзуга қайтади ва уни якунлайди. Яъни, эй Навоий ишқсиз маъшуқинг каби масжид, меҳроб, зоҳидлар яна мадрасани нима қиласан?! Майхонага кирки, унда кекса ҳам, ёш ҳам бирдек ичаётганини кўрасан. Ёки кекса ва ёшлар билан тўлалигини кўрасан. Ҳар икки маънода ҳам тушқунлик руҳида замондошлардан ёзгириш билан бошланган ғазал кўтаринки кайфият билан якунланмоқда.

Байтда эй Навоий ундалмаси орқали илтифот, оз-озгина сўзи орқали муқаррар, май ва дайр сўзлари орқали эса таносиб санъатлари қўлланилган.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо...”

Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо
Ким, кўзумга тўтиёдек бўлди жонондин жафо.

Бу жафо дафъин не янглиғ айлағайменким, етар
Айласам кимдин жафо манъин тамаъ, ондин жафо.

Минг жафо ҳар лаҳза кўрсам, бир тараф, ул бир тараф
Ким, етар жонон учун жонимға ҳижрондин жафо.

Сайддекким, чаргада юзланса ҳар ён, келгай ўқ,
Аҳли даврондин келур кўнглумга ҳар ёндин жафо.

Гар кўнгул ул зулфдин кўрса жафо, ваҳ, не ажаб,
Чун кўрар ушбу сияҳрўзи паришондин жафо.

Англа, жоноким, жафо қилмоққа топкунг йўқ киши,
Мен жафокашга нединким ўтти имкондин жафо.

Кечалар ул ой жафосидинки афғон тортарам,
Ул худ ортуқроқ чекар ҳар тун бу афғондин жафо.

Не мусулмонлиғ бўлур ушбуки, даврон бошима
Еткурур ҳар дам яна бир номусулмондин жафо.

Эй Навоий, борғали жонон сари жоним, етар
Жонға жонондин жафо, мен хастаға жондин жафо.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Тўтиё – кўзни равшанлаштирувчи бир нав суртма

Чарга – қатор, саф

Сияхрўз – қора кунлар бошига тушган киши.

Афгон – фигон, нола

Худ – албатта, ҳақиқатан

Насрий баён

1. Даврон ва унинг аҳлидан шунчалар жафо кўрдимки, натижада жононнинг жафоси кўзимга тўтиёдек бўлиб кўринди.

2. Қандай қилиб бу жафолар олдини олайки, кимдан жафо қилмасликни сўрасам, айни ўшандан жафо етади.

3. Овланаётган кийик қуршовда қай томон юзланса, ўққа нишон бўлгандек, кўнглимга аҳли даврондан жафолар етади.

4. Кўнгил ўзи бошига қора кунлар тушиб, паришон бўлган ҳолда яна ёрнинг зулфидан жафо кўрса, не ажаб?!

5. Эй жонон, шуни билки, жафоларингга мен каби бардошли бошқа одамни тополмайсан, негаки имкон чегарасидан ўтган жафоларни тортиш мендек жафокашнинг тақдирига ёзилган.

6. Ул ойнинг жафолари дастидан кечалари фигон чекарман. Ул нозанин эса менинг нолаларимдан кўпроқ азият чекмоқда.

7. Ҳар дам менинг бошимга даврон мусулмонларга хос бўлган раҳм-шафқатдан хабари йўқ ул номусулмоннинг жафосини ёғдирмоқда. Бу қандай мусулмонлик бўлди экан?!

8. Эй Навоий, ёр кўйи борганим сари жоним жонондан, мен хаста эса жондан жафо чекмоқдамиз.

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳасби ҳол мавзусида ёзилган бу ғазал – лирик қаҳрамоннинг ҳар лаҳзада минг қиёфада турланадиган даврон ва унинг аҳлидан чеккан жафолари ҳақида. Замонанинг буқаламунлиги ҳамда замонанинг зайлига тезда мослашадиган тоифанинг дас-тидан чеккан жафолар лирик қаҳрамонга шунчалик азият берганки, муҳаббат йўлидаги қийноқ ва дилозорликлар кўзни равшанлаштирувчи тўтиёдек азиз бўлиб қолган. Муҳаббат дарди минг оғир бўлгани билан ишққа ташна кўнгилга айна пайтда роҳат ва ҳузур бағишлайди. Аммо ишқ йўлида собит бўлганларнинг дардига шерик бўлиш, бу йўлда чекаётган азобларни енгиллатишга ҳаракат қилиш ўрнига турли шаклда озор берадиган кажрафтор фалак ва кўнгли эгри инсонларнинг жафолари ошиб тушади. Лайли қисматиини эслайлик. Қайс – Мажнун билан севишганларига қадар Лайли отасининг арзанда қизи, мактабининг энг эрка ўқувчиси бўлган. Унинг жамоли ва ҳусни ҳулқи тилларда достон, ҳамма ҳавас қилиб, қизи унга ўхшашини тилаб юрган. Ишқ аталмиш ҳаммага насиб этавермайдиган неъмат унга берилганда, муҳаббатдан беҳабар кимсалар уни бадном қилишга тушадилар. Ҳатто отаси қабила ва ўзининг номусини сақлаш учун арзанда қизини Мажнунга узатгандан кўра қатл этишга рози бўлади. Лайли одамийлик ва поклик, садоқат ва муҳаббат бобида бутун дунё аҳли Қайснинг тирноғига арзимаслигини биларди, аммо ёш-у қари унинг Қайсини, муҳаббат домига гирифтор бўлгани сабабли “Мажнун” – девона деб атайдди. Шундай ҳолатга тушган инсон учун муҳаббат азоби олам аҳлининг жафолари олдида кўнгилга дармон бўлувчи малҳам, кўзни равшанлаштирувчи тўтиёдек кўринса не ажаб. Энг дарддиси ва алам қиладиган жойи шуки, ўзинг кутмаган жойдан, сен кутмаган инсонлар, яқин деб билган кишиларинг ҳам лаҳзада ўзгарадиган субутсиз мезонларга таяниб, кўнглингга озор беради:

Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо
Ким, кўзумга тўтиёдек бўлди жонондин жафо.

Бу жафо дафъин не янглиғ айлагайменким, етар
Айласам кимдин жафо манъин тамаъ, ондин жафо.

Шу билан бирга, бундай жафоларнинг мингтаси ҳам ёрнинг ҳижронидан етадиган дарду аламларга тенг бўлмайди. Ҳижроннинг лугавий маъноси – бировни ўз ҳолига ташлаб қўйиш, эътиборсизлик эканини олдинги шарҳларимизда айтиб ўтгандик. Ҳақиқатда, умр мазмуни, ҳаёт маслагига айланган муҳаббат мазҳарининг ошиқнинг бор-йўқлигига бепарво бўлиш, унга нисбатан бефарқлиги – ўлимдан ҳам оғирроқ жазо:

Минг жафо ҳар лаҳза кўрсам, бир тараф, ул бир тараф,
Ким етар жонон учун жонимга ҳижрондин жафо.

“Муҳаббатнинг офати – зикрдан холи бўлмоқдир”, дейди машҳур авлиё Зуннун Мисрий. Даврон аҳлининг нишонига айланган, жафокашлигидан паришонрўзгор бўлиб қолган ошиқ кўнгилдан чиққан оху фиғонлар ана шу ўтли муҳаббатнинг нишонаси. Аммо дард зўридан фиғон ўлароқ чиқаётган бу изҳорлардан кечаси ёрни безовта қилиб, унинг оромини бузаётганидан ошиқ минг хижолатда:

Кечалар ул ой жафосидинки афғон тортарам,
Ул худ ортуқроқ чекар ҳар тун бу афғондин жафо.

Асл мақсадга муҳаббат орқали етишиш мумкин. Дард чекиш, бу йўлдаги жавру жафоларга таҳаммул қилиш – ишқ тариқатидаги солиқнинг қисмати. Қолаверса, Аллоҳ севган бандасини азизлик билан эмас, балки хорликлар ва синовлар билан азиз этади. Шунинг учун, жонон манзилига яқинлашган сари, жафолар қаттиқроқ, дардлар ҳалокатлироқ бўлаверади. Бунга чидаган ошиқ эса абадий саодатга мустаҳқидир:

Эй Навоий, борғали жонон сари жоним, етар
Жонға жонондин жафо, мен хастага жондин жафо.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Тул узра хатти мушкин бирла то қилдинг рақам пайдо...”

Гул узра хатти мушкин бирла то қилдинг рақам пайдо,
Манга жон сафҳасида бўлди юз хатти алам пайдо.

Туганлар кўнглум ичра лаззати дардингни билдурди,
Танаъум даст бермас кимсага, бўлмай дирам пайдо.

Шафақгун юз, ҳилолий қош ила то жилвагар бўлдунг,
Кўзумда бўлди қон зоҳир, қадимда бўлди ҳам пайдо.

Самад қилғач зухур ул навъким асном ўлур маъдум,
Бўлур бутлар бари мабхут, бўлғач ул санам пайдо.

Чу айлар жилвайи хусн ул парий ушшоқ аро, нетгай
Юзин ёшурмаса бўлган замон мен телба ҳам пайдо.

Не муҳлик водий эрмиш ишқ даштиким, киши анда
Қадам урған дам-ўқ кўзга бўлур мулки адам пайдо.

Қўюнг йиғлайки кўнглумнинг ғубори пастроқ бўлсун
Ки, манъи гард этар ногаҳ ҳавода бўлса нам пайдо.

Оқизғил бода селобини, эй соқийки, ҳижрондин
Кўнгул даштида бўлмиш қорвони дарду ғам пайдо.

Навоийни чу сўрдунг, эй пари, бир дам таваккуф қил
Ки, ул мажнун бўлур саҳро юзидин дам-бадам пайдо.

V --- V --- V --- V ---

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Лутат

Хатги мушкин – энди майса урган мўйлов, мурт

Сафха – саҳифа

Тутан – доғ

Танаъум – бой-бадавлат бўлиш

Даст бермас – муяссар бўлмас

Шафақгун – қизил ранг

Самад – Аллоҳ таолонинг сифати; ҳожатсиз

Асном – санамлар, бутлар

Маъдум – йўқ бўлиш

Мабхут – ҳайрон

Ушшоқ – ошиқлар

Муҳлик – ҳалокатли

Адам – йўқлик

Таваккуф – тўхталмоқ

Насрий баён

1. Гулдек юзингда мушкин хатинг – муртинг чизигини пайдо қилганингдан бери менинг жоним китоби саҳифасида фақат азоб ва машаққатлардан ҳикоя қилувчи юзлаб сатрлар пайдо бўлди.

2. Кўнглимда пайдо бўлган доғлар дардинг лаззатини билдирди. Ҳа, гул бўлмагунча одам бойлик нималигини билмайди.

3. Шафақдек оқ-қизил чехра ва янги ойдек қайрилма қошинг билан жилвагар бўлганингдан бери кўзимда қон, қаддимда хамлик пайдо бўлди.

4. Ислом дини каби ҳақ дин барқарор бўлганда, бутлар йўқликка юз тутгани каби, ул зебосанам пайдо бўлганда бошқа гўзаллар ҳайрон ва лол бўлиб қоладилар.

5. Ул пари ошиқлар аро ҳуснини намоён этаётганда, мен телба ҳам ҳозир бўлган пайтда юзини яширмаса, нима бўларди?!

6. Ишқ дашти қандай ҳалокатли водийки, одам бу водийга қадам қўйган заҳоти йўқлик мулки, нариги дунё намоён бўлади.

7. Дўстлар, қўйинг, йиғлайверай. Ёмғир оламни чангу ғубордан тозалагани каби шояд кўз ёшларим кўнглимдаги ғуборларни ювса.

8. Эй соқий, шароб селобини оқизгилки, ёрнинг ҳижрони дастидан кўнгилда ғаму дард карвони пайдо бўлди.

9. Эй пари, Навоийни сўрадинг, энди бир лаҳза тўхтаб тургинки, ул девона саҳродан ҳар замонда келиб кўриниш бериб туради.

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳазал матлаъидан бошлаб охиригача ҳусн ва гўзаллик тимсоли маҳбубанинг жамоли ҳамда ошиқнинг ишқ йўлидаги азоб ва изтиробларининг тазоди ҳақида сўз юритилади. Маҳбубанинг гулдек чиройли чехрасида янги майса урган хаттидан ошиқнинг умр китоби юзлаб азоб ва қийноқларга тўлган. Бу азоблар кўнгилда беҳисоб жароҳатлар изини пайдо қилиши билан бирга ишқ дардининг лаззатини ҳам билдиради. Муҳаббат дарди бутун вужудни азоблаши баробарида жонга ҳаловат бағишлайди. Кўнгил шу дард билан тирик, шу дард билан ошно. Ишқ султони ошиқнинг кўнглига қуллик тамғасини босгандан кейин у ўзини барча ташвишлардан холи, бадавлат кишилардек ҳис қилади. Истиора (гул – чехра, жон сафҳаси), тавсиф (мушкін), тазод (рақам – юз хатти алам), ийҳом (гул – юз), муурооти назир (тўртинчи мисра) каби маънавий санъатлар байтларнинг бадиий қимматини ошириб, туйғуларнинг гўзал ва ёрқин, таъсирчан ифодаланишига хизмат қилган:

Гул узра хатти мушкін бирла то қилдинг рақам пайдо,
Манга жон сафҳасида бўлди юз хатти алам пайдо.

Тутанлар кўнглум ичра лаззати дардингни билдурди,
Танаъум даст бермас кимсага, бўлмай дирам пайдо.

Учинчи байтда ташбеҳи тасвият (Муҳаммад Умар Родунёйининг “Таржумон ул-балоға” асарида бу санъат муздаваж дейилган)нинг гўзал намунасини кўрамиз. Шоир кўёш ҳали тўлиқ ботмасдан, уфқда заррин нурлари билан қизғиш рангдаги шафақ бўлиб ёруғлик тараётган пайтда осмонда янги ой – ҳилол пайдо бўлиш манзараси билан ёрнинг порлоқ чехраси ва қайрилма қоши

ўртасида мутаносиблик кўради. Шунинг баробарида, ўзининг қонли ёш тўкаётган кўзи ҳамда эгик қаддини ёрнинг чехраси ва қоши ҳамда шафақдаги янги ой ўртасидаги ўхшашликни қуйидагича баён этади:

Шафақгун юз ҳилолий қош ила то жилвагар бўлдунг,
Кўзумда бўлди қон зоҳир, қадимда бўлди ҳам пайдо.

Дунёда гўзаллар кўп. Ўз чиройи билан элни тўғри йўлдан адаштирадиган соҳибжамоллардан фарқли ўлароқ, Навоий васф этган севикли эса раҳмоний сифатли гўзаллиги билан Мутлақ Жамолнинг мазоҳири сифатида жилвагар бўлади. Бу гўзалнинг ҳусни олдида бошқа санамларнинг нисбати ҳақ дин, яъни ислом дини зуҳур этгач, ботил йўқолиши, тавҳид тантанаси ёғдусида бутлар ва санамларнинг парчаланиб, йўқликка юз тутишига ўхшайди:

Самад қилғач зуҳур ул навъким асном ўлур маъдум,
Бўлур бутлар бари мабхут, бўлғач ул санам пайдо.

Бешинчи байт Хожа Ҳофиз Шерозийнинг қуйидаги мисраларини эста солади:

Маъшуқ аён меғузарад бо ту валекин,
Ағёр ҳамебинад, аз он баста никоб аст.

(Таржимаси:

Маъшуқ ўтгай юз очиб сенга, бироқ
Кўрмасин бегона, деб кийган никоб).

Навоий байтида эса, бошқа ошиқларни дийдорига мушарраф айлаган пари унга навбат келганда юзини яшириши ҳақида сўзлаб, муҳаббат дардидан мажнуншеваликни касб қилганларга ҳам жамолини кўрсатишини орзу қилади. Бу орзу замирида ҳақиқий ошиқлар сафидан жой олиш, маҳбубанинг илтифотига сазовор бўлиш истаги ётади. “Ҳайрат ул-аброр”нинг басмала бобида қайд

қилинишича, Ҳақ йўлига қадам қўйганлар икки тоифа – аҳли қабул ва аҳли радга бўлинади:

Қилғучи бу бодия қатъига майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл.

Таҳлил қилинаётган байтда маҳбубанинг дийдорига эришган ошиқларни “аҳли қабул” деб олсак, телбалик сифатига эга ошиқ ҳали “аҳли қабул” сафидан жой олмагани, шунинг баробарида “аҳли рад” мақомида қолмаслик учун интилаётганини англаш мумкин:

Чу айлар жилвайи ҳусн ул парий ушшоқ аро, нетгай
Юзин ёшурмаса бўлган замон мен телба ҳам пайдо.

Ишқ водийсига қадам қўйган заҳоти “менлик”дан воз кечиб, адам мулкига рўпара келган ошиқнинг кўнглида дарду алам қарвони пайдо бўлган. Бу ғусса қарвонини фақат соқий қўлидан ичадиган маърифат бодаси селдек оқизиб кетади. Негаки муҳаббат даштида айрилиқ дардидан юзага келган иддао ва даъволар, қайғу ва аламларга фақат маърифат, ризо ва шукроналик бодаси даво бўлиши мумкин.

Олимжон ДАВЛАТОВ

——
“Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо...”
——

Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо,
Ул су не тараф борса, очилғай гули раъно.

Зулфунг ғами кўнглумни белинг фикрига солди,
Кўрким, не тахайюлға солиштур ани савдо.

Ғавғо қилур эл маҳвашлар кўйида, лекин
Маҳвашлар иши қилмоқ анинг кўйида ғавғо.

Аҳволима Фарҳод ила Мажнунга таажуб,
Ишқ этти хирад аҳли қошида мени расво.

Ҳар сори тамошоғаким, ул шўх қилур азм,
Йўқ анга тамошоки, эрур элга тамошо.

Даврон санга зулм этса, қадаҳлар тўла май ич,
Қон ютсанг аёғлар тўла, давронга не парво.

Ул шўхки майдон аро кўрганга солур тийғ,
Кўрмасга солур, етса Навоий сари амдо.

--V V--V V--V V--

Мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун
Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Луғат

Савдо – қоралик; девоналик

Маҳваш – ойжамол

Хирад – ақл

Аёғ – қадаҳ

Амдо – қасддан, атайин

Насрий баён

1. Сувга иккимизнинг аксимиз тушгудек бўлса, бу сув қаергаки борса, раъно гуллари очилгай.
2. Зулфинг ғами кўнглимни белинг фикрига солди. Телбалик уни нима хаёлларга солганига қара.
3. Одамлар ой юзликлар кўйида ғавғо солсалар, бу ойжамоллар унинг кўйида айни шу ишни қиладилар.

4. Менинг ахволимга Фарҳоду Мажнун ажабланганлар. Ақл эгалари қошида ишқ мени шарманда қилди.

5. Ул шўх нигорим қаёнгаки томоша учун азм этса, у томоша қилолмайди, балки ҳамма томошани қўйиб, унга термулиб қоладилар.

6. Фалакнинг гардишидан сенга зулм етса, қадахларни тўлдириб шароб ич, чунки қон ютиб хафа бўлишингга фалак заррача ҳам парво қилмайди.

7. Ул шўх нигорим майдонда кимни кўрса, қиличини сермаб, бошини олади. Навоийга навбат келганда эса, қасддан ўзини кўрмаганга солади.

Шарҳ ва изоҳлар

Бадиъ сўзи араб тилида **ноёб, такрорланмас, янги, ўхшаши йўқ** маъноларини ифодалайди. Бинобарин, ҳар қандай ижод маҳсули етуқлигининг асосий мезони янги ва бадиий жиҳатдан баркамол мазмун ва шаклнинг уйғунлиги ҳисобланади. Навоийнинг барча асарлари бадиий жиҳатдан пухта-пишиқлиги баҳссиз ҳақиқат эканлигини эътироф этган ҳолда, ушбу матлаъ шоир лирикасининг энг гўзал шохбайтларидан эканини алоҳида таъкидлаш жоиз:

Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо,
Ул су не тараф борса, очилгай гули раъно.

Биламизки, раъно гулининг барглари бир тарафи қизил, иккинчи томони оқ ё сариқ бўлади. Ошиқнинг хижрондан сарғайган юзи билан маҳбубанинг қизилликка мойил оқ чехрасининг акси сувга тушса, бу сув оқиб борган ҳамма томонда раъно гули очиларкан. Ажойиб ташбеҳ! Байтда раъно гули ошиқ ва маъшуканинг бирлиги рамзи, ҳусн ва ишқнинг бир-бирини тақозо қилиши ифодаси ўлароқ, ошиқнинг орзуси, яъни ёрининг юзига юзини қўйиб, ҳусни ва ифорида баҳраманд бўлиш шавқи изҳори ҳамдир. Худди шундай тағмаъноли тасвир кейинги байтда ҳам мавжуд:

Зулфунг ғами кўнглумни белинг фикрига солди,
Кўрким, не тахайюлға солиптур ани савдо.

Бадиъ илмига оид манбаларда икки ва ундан ортиқ маъно қатламга ийҳом санъати, дея таъриф берилган. Ийҳом энг мураккаб маънавий санъатлардан бўлиб, унга кўра, “шоир икки ва ундан ортиқ маънони шеърда шундай маҳорат билан ишлатадики, натижада ўша сўзни ҳар икки маънода талқин қилиш мумкин. Бироқ маъноларнинг бири ошкора ва иккинчиси яширин ифодаланади. Шоирнинг мақсади эса одатда иккинчи яширин маънога урғу беришдан иборат бўлади. Ийҳомнинг бундай хусусиятлари ижодкорга муҳим фикрларини пардаланган ҳолда ифода этиш имкониятини туғдиради. Бинобарин, анчагина мураккаб бу санъатни ишлата билиш ҳам шоирдан катта малака ва юксак маҳорат талаб қилади” (Ғ.Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б. 61).

Байт – уй демак. Маънолар эшигини очиш учун қайсидир сўз белги, бошқача айтганда, мантиқий калит вазифасини бажаради. Юқоридаги байтда мантиқий калит вазифасини “савдо” сўзи бажаради. Савдо сўзи биз билганимиз “тижорат” маъносидан ташқари, “қоралик” ва “телбалик” маъноларини ҳам англатади. Шу маъноларни байтга татбиқ этсак, қуйидаги хулосалар келиб чиқади: 1) белинггача тушган қора зулфинг мени ингичка белинг фикрига гирифтор қилди. Зулфингнинг қоралиги мени қандай нозик ҳаёлларга етакляпти; 2) узун қора зулфинг нозик белингни ёпиб турибди. Ишқингдан телба бўлганимдан қандай ҳаёлларга бораётганимга қара.

Ғазалнинг тўртинчи байтида ийҳомнинг яна бир намунасини ҳам кўрамыз. Байтнинг мантиқий урғусини ўзгартириб ўқиганда қуйидаги маъноларни ҳосил қилиш мумкин: 1) Ишқ мени шундай бир кўйга солганки, муҳаббат аҳлининг пешволари ҳисобланмиш Фарҳоду Мажнунлар ҳам ҳайратдалар. Чунки мен оқиллар наздида расволик билан ном чиқардим; 2) Ишқ дастидан шундайин забун аҳволга тушганманки, Фарҳоду Мажнунларнинг хайли – ошиқлар мени тушунмай, ажабланган кўйи турибдилар. Устига устак, муҳаббат дастидан ақл соҳиблари олдида мисоли бир телбаман. Яъни

ошиқ ҳам, оқил ҳам эмасман. Ишқ аҳли учун ҳам, хирад аҳли учун ҳам бегона ва тушунарсиз мақомдаман:

Аҳволима Фарҳод ила Мажнунга таажжуб,
Ишқ этти хирад аҳли қошида мени расво.

Ҳазалда ийҳомдан ташқари тазод санъати ҳам деярли ҳар бир байтда қўлланилган. Матлаъда ёр ва ошиқнинг юзлари, иккинчи байтда зулф ва бел, учинчи байтда маҳвашлар ва эл, тўртинчи байтда ишқ ва ақл, бешинчи байтда ёр ва эл тазодларидан маҳорат билан фойдаланилган. Жумладан, мавъиза оҳангида битган ушбу байтда даврон зулму жафосига жавобан сиқилиб, ғусса чекиш ўрнига ҳар қандай қийинчиликни осон тутиб, шодлик шаробидан ичиш тавсия этилади. Чунки, дейди шоир, фалак, яъни шафқатсиз қисмат одам боласининг ғусса чекишига ҳеч қачон парво қилмайди:

Даврон санга зулм этса, қадахлар тўла май ич,
Қон ютсанг аёғлар тўла давронга не парво.

Фалак ғамхонасида шод бўлмоқ ҳамда қайғуларни осон тутиш – қалби огоҳ инсонларнинг маслагидир. Негаки, Аллоҳ таоло ўз Каломининг “Шарҳ” сурасида ваъда бергандек, “бас, ҳар қандай қийинчилик замирида бир енгиллик бордир”.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Май бирла юзунг тим-тим аҳмарму экин оё...”

Май бирла юзунг тим-тим аҳмарму экин оё,
Ё шуъла аро бир-бир аҳгарму экин оё?

Ҳар сори қулоғингда гавҳарму экин ёхуд
Ҳар жонибида ойнинг аҳтарму экин оё?

Рухсоринг уза хайдин юз қатраки кўргуздунг,
Гул баргида шабнамдин гавҳарму экин оё?

Ғунча ичида даврон муҳкам тикан ургандек,
Кўнглум аро ғамзангдин ханжарму экин оё?

Кўнглум қушиким қолмиш зулфунг аро саргардон,
Савдо тунида сойир шаппарму экин оё?

Зулф ичра юзи янглиғ офоқни куйдурган,
Оҳим тутуни ичра озарму экин оё?

Ҳижрондаму ул маҳваш ағёрга мойилдур
Ё заҳри фироқ ичра наштарму экин оё?

Жон пардасида ҳар ёнким, янги туганлардур,
Қатлимға фалак тузган маҳзарму экин оё?

Эл деса Навоийниким, жавр ила тарк этти
Ишқингни, санга бу сўз боварму экин оё?

--V V--- --V V---

мафъувлу мафойилун мафъувлу мафойилун
ҳазажи мусаммани аҳраб

Луғат

Тим-тим аҳмар – тўқ қизил

Аҳгар – лахча, чўғ

Ахтар – юлдуз

Хай – тер, арақ

Муҳкам – қаттиқ

Сойир – сайр этувчи

Шабпар – кўршаналак

Озар – олов, ўт

Ағёр – бегона, ғайр; душман

Ништар – наштар, найзанинг учи
Туган – яра, доғ
Маҳзар – буйруқ

Насрий баён

1. Май билан юзинг ранги тўқ қизил эканми, ёки бозиллаб ёнаётган лахчадек бўлганми оё?!

2. Қулоғингнинг бир томонида гавҳардан сирға таққанмисан, ёки бу сирға ойнинг ёнидаги юлдузми?!

3. Юзларингда тер доналарини намоён этганинг гул баргида шудринг томчисининг гавҳардек порлаб турганидек бўлганми?

4. Даврон ғунча ичига тикон ўстирганми, ёки кўнглим ичида ғамзаларинг ханжардек ботганми?

5. Кўнглим қуши зулфинг аро саргардон қолмиш. Ёхуд у қуюқ зулмат қоплаган тунда сайрга чиққан кўршапалакми оё?

6. Оҳим тутуни осмонни куйдирди. Ичида олов борми ёки зулфинг ичида юзингга ўхшаб қолганми?

7. Ул ойжамол ғўзалим бегоналарга майл кўрсатгани хижрон туфайлими, ёки бу қилмиши фироқ захри билан сув берилган ўт-кир наштарми?

8. Жоним пардасида ҳар ёндан янги яралар доғи пайдо бўлганми, ёки фалак менинг қатлимга буйруқ келтирганми?

9. Агар одамлар “Навоий сенинг жавру жафоларинг туфайли ишқингни таркэтди” десалар, буёлғон сўзларга оё сени ишонасанми?

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Алишер Навоий форс-тожик адабиётининг беш асрлик тарихий тажрибасини ижодий ўзлаштириб, янги поэтик унсурлар билан бойитган ҳолда туркий адабиётга жорий қилганини биламиз. Жумладан, таҳлил қилинаётганимиз ушбу ғазал Одамуншуаро Рудакийнинг қуйидаги ғазали таъсирида ёзилган бўлиши мумкин:

Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рўй?
Зулф аст ин ё чавгон, хол аст ин ё гўй?

(Таржимаси:

Сарв эрур ё қомат, ой ё чехра ул?

Сочми ё чавгонми, хол ё тўпми бул?)

Рудакийнинг ғазали бошдан-оёқ тажохул ул-ориф санъатининг талабларига биноан ёзилган. Шоир ўзи тасвир этаётган нарсa ёки ходисани ҳамда унга хос хусусиятларни яхши билган ҳолда, ушбу хусусият ва белгиларни янада ёрқин ва таъсирчан ифодалаш мақсадида риторик савол усулидан фойдаланиш санъати тажохул ул-ориф деб аталади. Бу шеърӣи санъатни ижодий ўзлаштирган Навоӣи янада ривожлантириб, риторик саволни (экин оё) радиф сифатида қўллаган. Шунингдек, шоир ғазалда тажохул ул-ориф билан бирга ташбеҳ санъатининг энг мураккаб шакллари – ташбеҳи мусалсал (бирор нарсани бўрттириб, ёрқин тасвирлаш мақсадида бир нечта нарсага қиёслаш санъати) ҳамда ташбеҳи тасвӣят (икки нарсани бир нарсага ўхшатиш санъати) имкониятларидан ҳам фойдаланган. Жумладан, матлаъда ташбеҳи тасвӣятни қўллаб, май ҳамда ёрнинг май таъсирида қизарган чехрасини бозиллаб турган чўтга ўхшатиб, риторик савол орқали бу ўхшатишни янада кучайтиради:

Май бирла юзунг тим-тим аҳмарму экин оё,

Ё шуъла аро бир-бир аҳгарму экин оё?

Кейинги икки байтда ёрнинг қулоғидаги сирғаси бебаҳо гавҳар ва Ойга йўлдош бўлган тонг юлдузи, юзидаги тер доналари тонг чоғида гулга инган шудринг дурдоналарига ўхшатилган бўлса, тўртинчи байтда ёрнинг ишвалари гулни тиконлари ҳамда ошиқ бағрига санчилган ханжарга ўхшатилади:

Гунча ичида даврон муҳкам тикан урғандек,

Кўнглум аро ғамзангдин ханжарму экин оё?

Гул тиконсиз бўлмагандек, ёрнинг жавру жафолари ҳам табиӣи бир ҳолат. Шунинг учун ошиқнинг кўнгли дийдор талабида қуёшни кўрмаган кўршапалакдек, ёрнинг ифорли ва қора сочиға маҳлиё

бўлиб, қуёшдек талъатини кўролмай зулф ичра саргардон кезиши ҳам ишқ водийси аҳлининг пешонасига ёзилган бир битикдир:

Кўнглум қушиким қолмиш зулфунг аро саргардон,
Савдо тунида сойир шабпарму экин оё?

Тасаввуф талқинига кўра, зулф – Борлиқнинг рамзи. Ҳақ таоло дунёни гўзал қилиб яратди. Худонинг яратувчанлик қудрати, илми ва иродасини акс эттирувчи дунёнинг гўзаллигига махлиё бўлиб, тавҳид ва руҳият олами сари йўл тополмай, аросатга қолган банданинг ожизликдан ўтли оҳ чекиб, осмону фалакни ёндириб юборгудек бўлиши қуйидаги байтда мажозий муҳаббат дардида изтироб чекаётган ошиқ мисолида баён этилган:

Зулф ичра юзи янглиғ офоқни куйдурган,
Оҳим тутуни ичра озарму экин оё?

Ошиқнинг мақсад йўлидаги сусткашлиги боис ҳижрон азобида қолиши, фироқ қийноқлари кўнглига наштардек санчилиши, фалак қатлини вожиб қилувчи буйруқ тайёрлагандек кўнгли турфа-туман доғу дарддан жон пардаси муҳр босилган қатлномага ўхшаб қолишига олиб келган. Шунга қарамай, Навоий бу йўлдан заррача чекиниш ниятида эмас. Унинг маслаги – токи ҳаёт экан ана шу муҳаббат дардида ёниб, дардсизлик дардига чалинмаслик, садоқат ва вафо мазҳарига айланишдан иборат. Қолаверса, одамлар “сенинг ҳажрингда жабру жафоларга дучор бўлавергани боис Навоий сендан воз кечди, сени ортиқ севмайди” деб овоза қилганидан қатъий назар, севган ёри ҳам унинг садоқатига шубҳа қилмайди. Ана шу ишонч ошиқ қалбига қанот бахш этиб, машаққатли ишқ водийси манзилларидан сабот ва матонат билан ўтишида куч-ғайрат ва илҳом беради:

Эл деса Навоийниким, жавр ила тарк этти
Ишқингни, санга бу сўз боварму экин оё?

ОЛИМЖОН ДАВЛАТОВ

“Зор жисмимға хадангинг захмидин ортар наво...”

Зор жисмимға хадангинг захмидин ортар наво,
Создекким, тешсалар они, фузун айлар садо.

Қадди ҳажринда ғамим шамъини ҳар деворға
Ким, таябмен сарв андоми била бўлмиш қаро.

Ғунчанг анфоси насими заврақи жон қасдиға
Еткурур ҳар дам адам дарёсидин мавжи фано.

Орзуи васлидин ранжур эрур мунглуғ кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлғандек гадо.

Нега йиғлаб анбарин зулфин кесар ҳижрон туни,
Ўлмагимни англабон гар шамъ тутмайдур азо.

Ҳажр дардин кўнглума кам қилди холинг оқибат,
Доғ эмиш дарди шалойин хастаға охир даво.

Рухпарвардур Навоий оҳи ул юз шавқидин
Ул сифатким, лолау гул юзидин келгай сабо.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Хаданг – камоннинг ўқи
Соз – мусиқа асбоби; най

Фузун – кўп
Наво – овоз; оҳанг; ғизо
Анфос – нафаслар
Заврақ – қайиқ
Адам – йўқлик
Ранжур – бемор
Мунглуғ – ғамгин, хафа, озурда
Кут – луқма, егулик
Тазвир – ҳийла, найранг
Шалойин – қаттиқ, бедаво; маж.; ишқ
Рухпарвар – жонга ором бағишловчи

Насрий баён

1. Найни қанча кўп тешсанг, турли садо ва оҳанг чиқаргани каби сенинг жафоларинг ўқи дастидан зор жисмимнинг ноалари ортади.

2. Сарвдек тик ва расо қоматининг хажрида қайси деворга ғамим шамъини суяб қўйсам, ичидан куйиб, қоп-қора бўлмиш.

3. Ғунча лабингнинг насимдек жонбахш нафаси ҳар лаҳзада жоним кемасининг йўқлик оламига элтишга ҳар нафасдан фано тўлқинини еткурур.

4. Егулик илинжида ўзини ёлғондан касалга солган тиланчи каби қайғули кўнглим васлинг орзусида бемор бўлмиш.

5. Ўлмагимни англаб шам мотам тутмаётган бўлса, нега ҳижрон туни мен учун йиғлаб, қора зулфини кесмоқда.

6. Холинг оқибат кўнглимдаги ҳижрон дардини камайтирди. Оғир касалга чалинган беморнинг давоси – яра бўлган жойни куйдиришдир.

7. Навойнинг ул юз шавқидан чеккан оҳи лола ва гуллар очилган бўстон насими каби руҳга ором бағишлайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Амир Хусрав Деҳлавий “Ғуррат ул-камол” асарининг де-бочасида сўзларни табиати ва инсон руҳиятига таъсир қилиш

хоссасига кўра тўрт унсур – сув, ҳаво, олов ва тупроққа боғлаб талқин қилади. Унинг фикрига кўра, ишқий мавзудаги шеърларда қўлланиладиган сўзлар ва тимсоллар ошиқнинг иштиёқи ва кийноқларини ифода этиш чоғида оловдек ўртовчи ва ҳароратли; муҳаббат изҳори ва ёрнинг латофатини мадҳ этишда сувдек тиниқ ва айни пайтда шиддатли; орзу ва армонларни баён этишда ҳаводек ёқимли ва дилтортар; фидойилик ва садоқатни намоён этишда тупроқдек хоксор ва сокин бўлиши керак.

Бу талқинни Навоийнинг ушбу ғазалига нисбатан қўллайдиган бўлсак, ғазалдаги тимсолларда олов, сув ва ҳаво унсурларининг хоссалари етакчилик қилганига гувоҳ бўламиз. Матлаъда маҳбубанинг нигоҳидан ошиқнинг вужуди илма-тешик бўлиб, най каби нола қилиши ҳақида сўз юритилади.

Оддий қамиш соз ясовчи устанинг қўлига тушгач, мусика асбобиға айлангани ва дилўртар наволар чиқариб барчани хушнуд этгани каби, бошқалардан умуман фарқ қилмайдиган бир инсон ишқининг кийноқларидан камол касб этиб, жинсдошларидан мумтоз бўлади:

Зор жисмимға ҳадангинг захмидин ортар наво
Создекким, тешсалар ани фузун айлар садо.

Ёр якка-ю ягоналиги ва беназирлигининг ифодаси бўлган алифдек қоматини хижронида шамъдек ёниб адо бўлаётган ошиқ ғуссанинг зарбидан беҳолу бемадор бўлиб, деворға суяниб қолган. Шамъи умри сўниб бораётган ошиқ дардини ошкор айлашга имкони йўқ. Ичидан эзилиб-ёнганидан умри тутаган сарвнинг ичидан ёниб, қоп-қора қурумға айлангани каби у ҳам суратда тирик бўлса-да, ичида ҳаётдан нишона йўқ. Шоир кучли олов боис ичидан ёниб адо бўлган дарахт билан пинҳона ишқ оловларидан умр чироғи сўнган ошиқ ўртасида ажиб мантиқий боғлиқлик ҳосил қилиб, тахайюл уфқларини кенгайтиради:

Қадди ҳажринда ғамим шамъини ҳар деворға
Ким таябмен, сарв андоми била бўлмиш қаро.

Дастлабки икки байтда ёрнинг кўзлари ва қомати васф этилган бўлса, учинчи байтда унинг гунчадек оғзидан чиққан каломидан лирик қаҳрамонни фано ва йўқликка йўлиқиши ҳақида сўз боради.

Боязид Бистомий муножотида айтмишким:

“Эй боре Худоё, мунча менликким, менинг билан Сенлик орасинда бордир, менинг менлигимни ародан кўтаргил! Сен – Борсан ва мен ҳеч бўлгаймен. Илоҳи, мени Сен ўзингга эргаштиргил!”

Байтдаги адам (йўқлик) ва фано айни шу маъноларга далолат қилади. Яъни, ёрнинг ҳидояти билан орадан “мен” ва “сен”лик кўтарилиб, “биз”га айланади; инон-ихтиёри буткул ёрга таслим бўлган ошиқ фано мақомига эришади:

Гунчанг анфоси насими заврақи жон қасдиға
Еткурур ҳар дам адам дарёсидин мавжи фано.

Тўртинчи байтда Навоийнинг ҳаётий манзарадан гўзал назмий ифода яратиш маҳоратининг яна бир намунасини кўрамиз. Ёлғондан шол, соқов, кўр бўлиб, тиланчилик қилиб юрган гадолар кўча-бозорларда учраб туради. Бир бурда нон топиш илинжида ўзида йўқ нуқсонни нисбат бериб юриш гадонинг иложсизлиги ва айни пайтда ёлғончилигини кўрсатади. Ишқ ғамида ғуссага кўмилган кўнгил ҳам висолга етишмоққа бошқа чора топмаганидан шу тоифа тиланчиларга ўхшаб ўзини беморликка солибди. Аслида ишқ дард эмас, балки даводир. Ёлғончи тиланчилар халқнинг шафқати ва эҳсонидан маҳрум бўлгани каби ишқни хасталик деб билган кўнгил ҳам орзусига етишмаги амримаҳол:

Орзуйи васлидин ранжур эрур мунглуғ кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлгандек гадо.

Кейинги байтда шоир тавсиф, ташхис ва тажохул ул-ориф санъатларини қоришиқ ҳолда қўллаб, табиат ҳодисасининг тасвири орқали ошиқнинг ҳолатини ёрқин ифодалашга эришган. Байтга кўра, ошиқ ишқ дардининг дастидан жон таслим қилган. Аммо унинг бошида липиллаб ёниб турган шам билан қоп-қора зулфини оламга ёйган осмондан бошқа ҳеч ким йўқ. Ошиқнинг ҳижронда бекаслик ва бечоралик кўйида ҳалок бўлишини кўрган

шам тонг насими нафасидан ўчиб, мотам тутди, тун эса йиғлаб,
қора сочини кесди, дейди шоир. Мотам кундаги халқ удумлари
билан табиат ҳодисаси ўртасидаги уйғунликни пайқаган шоирона
нигоҳ шундай гўзал байт яратилишига асос бўлган:

Нега йиғлаб анбарин зулфин кесар ҳижрон туни,
Ўлмагимни англабон гар шамъ тутмайдур азо.

Ишқ кўйида минг марта ўлиб-тирилиш заҳмати, бениҳоя қай-
ғуга чора бўлиб, ёрнинг холи мададга келади. Битмас яранинг
давоси – куйдириш бўлганидек, ишқ дардига даво ҳам ёр холининг
хаёлидир:

Ҳажр дардин кўнглума кам қилди холинг оқибат,
Доғ эмиш дарди шалойин хастага охир даво.

Ишқ дардидан чекилган оҳлар офоқ ва анжумни ёндиргани
билан руҳга ором бағишлайди. Бу оҳлар ёрнинг лоладек юзи,
гулшандек яшнаб турган чеҳраси ёди ва ҳижронидан бўлгани учун
насим каби ёқимли ва жонпарвар:

Рухпарвардур Навоий оҳи ул юз шавқидин
Ул сифатким, лолау гул юзидин келгай сабо.

Олимжон ДАВЛАТОВ

——
“Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо...”
——

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўтий такаллум шаккаристондин жудо.

Ул қуёш ҳажринда қўрқармен фалакни ўртагай
Ҳар шарореским, бўлур бу ўтлуғ афғондин жудо.

Дема, ҳижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон, бўлғач нафас жондин жудо?

Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо.

Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмағил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.

Васл аро парвона ўртанди, ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ ани шамъи шабистондин жудо.

Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё Рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Такаллум – сўзлаш, гапириш

Ҳажр – айрилиқ

Шарор – учқун

Талх – аччиқ

Гардун – фалак, чарх

Иёсиз – эгасиз, уясиз, дарбадар

Насрий баён

1. Гулистондан айрилган булбул қандай наво чека олади; тў-
тиқуш ҳам шакарсиз қолганда гапира олмайди.

2. Ул қуёш юзли ёрим ҳижронида чеккан оҳларимдан сачраган ҳар бир учқун фалакни ўртаб юборади, деб қўрқаяпман.

3. Ҳижронимда фиғону нола қўп чекмаяпсан, деб мени маломат қилма. Нафас жондан жудо бўлгач, жисм қандай фиғон чексин?!

4. Ҳижрон азоби ўлимдан аччиқроқ экан, эй фалак, жонондан айиргунча мени жонимни олақол.

5. Эй ҳажр, агар юз минг жоним бўлса олавер, аммо мени ёрдан ёки ёрни мендан жудо қилма.

6. Парвона висол чоғида ёниб куйди, чунки уни тонг шабистон шамъидан жудо қилишини шубҳасиз, билди.

7. Навоий ёрсиз дарбадар бир итдек бўлиб эди. Ё Раб, банда ҳеч қачон султондан айри тушмасин.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Айрилиқ оҳангида битилган ушбу ғазалга “жудо” радифи танланиб, мазкур сўз барча мазмунлар ифодасига мантиқий меҳвар бўлиб хизмат қилган. Навоийнинг талқини бўйича, айрилиқ азоби жамийки ошиқлар учун умумийдир: гулистонидан айрилган булбуллар хонишдан қолади, шакар берилмаган тўтиқушлар сўзлашмасдан, хомуш тортади. Булбул ва гул, тўти ва шакар тазодларини келтириш орқали шоир у куйлаётган муҳаббат тирик махлуқотларнинг эркаги ва урғочиси ўртасидаги ҳайвоний ғариза (инстинкт) асосида пайдо бўладиган мойиллик эмас, балки руҳоният оламига оид бўлган покиза бир неъмат эканлигини таъкидламоқчи бўлади. Дарҳақиқат, булбул ўзининг жинсдошини кўрганда наво чекмайди, балки у гул ғунчасига ошуфталигидан тонгта қадар сайрайди. Тўти ҳам ўз жуфтининг иштиёқида эмас, балки шакар ҳавосида сўзлайди. Буларнинг ўртасидаги нисбат ва яқинликни билган киши ҳақиқий муҳаббат нафсоний иштиёқлардан баланд эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Иккинчи байтда ҳижронда қолган шоир ўзининг аҳволи баёнига киришаркан, чекаётган азоби гулистондан айри қолган булбулдан неча маротаба ортиқроқ ва оғирроқ эканини ифодалаш учун муболағали тасвири қаламга олади. Ҳижронзада ошиқнинг ўгли оҳидан сачраган бир учқун фалакни куйдиргудек, чунки

талъати куёшга ўхшатишган ёрнинг гўзаллиги ва тенгсизлиги ҳам шунга муносиб равишда бетакрор. Ошиқдан бундан ортиқ оҳу фиғон чекини талаб қилиб бўлмайди, чунки унинг жони чеккан оҳи билан чиқиб, қуруқ жисми қолган:

Дема, ҳижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон, бўлгач нафас жондин жудо?

Ҳижроннинг луғавий маъноси – бировни ўз ҳолига ташлаб қўйишдир. Ёрнинг лоқайд ва бепарволиги, ошиқларининг азобу изтироблари ва ғаму андуҳларига бефарқлигидан етадиган заҳмат ўлим азобидан оғирроқ туюлади. Шу сабабли, жонондан айри тушгандан кўра, жондан воз кечиш яхшироқ. Жон ичра жонон бўлмаса, жон кимга керак?!..

Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмағил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.

Олдинги байтларда булбул, тўти ёхуд ошиқнинг ҳижрон ўтида, айрилиқ оловида ёниб-ўртанмоқликлари қаламга олинган бўлса, эндиги байтда висол оташида ёниб, кул бўлган парвонанинг ҳолати тасвирга тортилади:

Васл аро парвона ўртанди, ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ ани шамъи шабистондин жудо.

Парвона шамнинг висолига етганида ўртаниб кетганига сабаб – тонг нафаси шамни ўчириб, уни висолдан ҳижронга маҳкум қилишини олдиндан билди, дейди шоир. Муҳаббат – илоҳий ё мажозий бўлишидан қатъи назар, фидойилик талаб қилади. Парвона ва шам образи мумтоз адабиётнинг анъанавий образларидан бўлишига қарамасдан, бундай ўхшатма, яъни парвонанинг висол чоғида шам оташида ёниб кул бўлиши шодмонликдан эмас, балки муқаррар жудоликнинг дардига эш бўлган ҳолат сифатида тасвирланиши Навоийнинг мислсиз кашфиётларидан ҳисобланади.

Мақтаъда Навоий ёрдан айри қолишини эгасиз, дарбадар қолган итга ўхшатади. Ит – вафо ва садоқат, фидойилик тимсоли. Кундалик ҳаётда итнинг қадрига етмасдан, кўчага ҳайдаб юбориш ҳолатлари ҳам учрайди. Ўшанда ҳам ит бошқа кишининг даргоҳида қўним топмасдан, ўз эгасини топиш мақсадида сарсон кезгани каби, кўнгил султони – ёрининг сўроғида ҳамон изланишда эканлигини ифода этади. Бу билан Навоий айрилиқ ва хижрон азоби қанчалик қаттиқ ва аламли бўлмасин, ошиқ қалбидаги вафо ва садоқатни янада кучайтиришга ишора қилади. Зотан, вафо ва садоқат – ошиқликнинг муҳим белгиларидандир.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Маҳвашо, сарвқадо, лоларухо, сиймтано..!”

Маҳвашо, сарвқадо, лоларухо, сиймтано!
Чораким қолмади сабрим ғами ҳажрингда яно.

Ахтари саъд сенингдекки туғултур, гўйий
Ким қуёш эрди атову тўлун ой эрди ано.

Гар фалак сайридур истар сени айлаб таку дав,
В-ар малак зикрин эшитсанг, санга дер мадху са~~но~~.

Ўйла ишқинг майи лабташнасименким, ичман
Оз дебон, бодам учун бўлса фалак жоми ино.

Ишқ меҳнатлари таркини буюрманг мангаким,
Мужиби сихҳату қувватдурур ул ранжу ано.

Хонақоҳ ичра эрур шайху ўзин кўрсатмак,
Эй хушо, мутбачалар жилвасию дайри фано.

Жуз Навоий бориға жоми каромат туттунг,
Айюҳас-соқий, мин ал-каъси фано айна лано?

–V-- VV-- VV-- VV–
фоилотун фаилотун файлотун файлун
рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф

Луғат

Маҳваш – ойжамол

Лоларух – юзи лоладек гўзал

Сиймтан – кумушбадан

Яно – яна

Ахтари саъд – толе юлдузи

Таку дав – елиб-югуриш

В-ар – ва агарнинг қисқартмаси

Малак – фаришта

Лабташна – чанқоқ

Ино – идиш

Мужиб – сабаб

Ано – заҳмат, машаққат

Жуз – ўзга, бўлак, бошқа

Мисра таржимаси: Эй соқий, биз учун фано бодасидан қани?

Насрий баён

1. Ойжамол сарвиқоматим, лола юзли кумушбаданам! Яна ҳижронинг ғамида сабрим қолмади, менинг додимга етгил!

2. Сен менинг толе юлдузимсан. Гўё, Қуёш – сенинг отанг, онанг эса – Ой бўлган.

3. Фалакка назар солсанг, сени излаб тинмай елиб-югуради. Фаришталарга кулоқ солсанг, фақат сенинг мадҳу санойингда зикр тушар.

4. Сенинг ишқинг бодасига шунча чанқоқманки, агар осмон мен учун шароб жомига айланса ҳам, камлик қилади.

5. Менга муҳаббат азобларидан воз кечишни буюрманг, негаки бу азоб-машаққатлар соғлик ва қувватга сабабдир.

6. Шайх хонақоҳ ичида ўзини кўз-кўз қилиб ўтирибди. Фано дайридаги муғбачалар жилваси қандай яхши!

7. Навоийдан ўзга ҳаммага каромат жомидан тутинг. Эй соқий, фано бодасидан бизга қани?

Шарҳ ва изоҳлар

“Алиф” ҳарфи билан тугалланадиган ғазаллар туркумига хотима ҳусни бағишлайдиган ғазал ҳижронзада ошиқнинг илтижо ва ёлворишларининг ифодасидир. Васф этилган маҳбуба ой юзли, сарвиқомат, оқбилак бўлиши билан бирга, муҳаббат аҳлининг бахту толе юлдузидир. Бу маҳбубанинг фирокида сабри тугаб, энг чиройли истиора ва ташбеҳлар билан ҳусну жамолини мақтаётган биргина шоир эмас. Таъбир жоиз бўлса, Қуёш ва Ойнинг никоҳидан дунёга келган ушбу қўл етмас бахт юлдузини кўрмоқ истагида фалак кеча-ю кундуз айланишдан тўхтамайди, фаришталар эса ўз зикрида фақат унинг поклиги ва мислсизлигини айтиб шарафлайди. Бундай беназир хилқат ва таърифига тил ожиз бўладиган зот аслида кимлигини қуйидаги байтдан англаш қийин эмас:

Гар фалак сайридур истар сени айлаб таку дав,
В-ар малак зикрин эшитсанг, санга дер мадҳу сано.

Фаришталар тилидан зикри тушмайдиган бу улуг Зотнинг муҳаббати ҳам шунга яраша бўлади.

Айнулқуззот Ҳамадоний айтади: “Муҳаббат уч наводир. Бири – Холиқнинг халққа бўлган муҳаббати. Бу муҳаббат Аллоҳ таолонинг бошқа сифатлари каби мислсиз, буюк ва беназирдир. Иккинчиси – халқнинг ҳаққа бўлган муҳаббати. Бу муҳаббат ҳар бир банданинг Ҳақ таоло олдидаги мақом ва манзалатига муносиб равишда даражаларга эгадир. Инсонлар ичида энг муҳаббати кучлиси пайгамбарларга, ундан сўнг авлиёларга, кейин мўминларнинг

бошқа тоифаларига неъмат ўлароқ берилган. Учинчиси – Ҳақ таолонинг Ўзига бўлган муҳаббатидирким, *“Мен бир махфий хазина эдим ва ошкор бўлишни истадим (яҳши кўрдим)”* ҳадиси шунга ишорат қилур. Бу муҳаббатнинг ҳақиқатини Ҳақ таолонинг ўзидан ўзга ҳеч ким билмас”. Навоий Ишқ ҳақидаги ушбу таснифнинг иккинчи тури – бандаларнинг Ҳақ таолога бўлган муҳаббати ҳақида сўз юритиб, ушбу ишқ бодасига чанқоқлигини қуйидагича баён этган:

Уйла ишқнинг майи лабташнасименким, ичман
Оз дебон, бодам учун бўлса фалак жоми ино.

Ҳаттоки фалак жоми бу ишқ бодасининг жоми бўлишга кичиклик қилгани – Навоийнинг ишқ йўлидаги мақоми ва иштиёқи нақадар улуғлигини кўрсатувчи тимсол. Ишқнинг дарди – бошқа дардлардан фарқли ўлароқ, қалб саломатлиги, руҳ қуввати ва имон мустаҳкамлигининг асосидир. Шу сабабли, бу дарддан фориғ бўлиш ўрнига, ранжу меҳнатлари янада қаттиқроқ бўлишини истаб, шоир ёзади:

Ишқ меҳнатлари таркини буюрманг мангаким,
Мужиби сихҳату қувватдурур ул ранжу ано.

Муҳаббат дардига чалинган инсон кўпгина руҳий иллатлар ва ахлоқий қусурлардан қутулади. Ҳақиқий ошиқ замирида риё, ёлғон, манманлик, такаббурлик, ўзибилармонлик, алдов каби нуқсонларга жой қолмайди. Ошиқлар хоксорлик, фидойилик, сadoқат, аҳдга вафо қилиш, ризо, шукроналик каби гўзал хислатлар билан сифатланган кимсалардир. Ҳақ йўлидаги солиқлардан бири Иброҳим Адҳам буюрадиким, “биргина гуноҳ юзта тоат-ибодат савобини беҳудага кеткизади. Риё – гуноҳдан оғирроқдир”. Шу сабабли, риёкорлик билан “мурид овлаш” билан умрини беҳудага сарфлайдиган сохта шайхларнинг хонақоҳидан кўра, фано дайридаги муғбачалар жилваси, яъни халқ кўзи учунмас, Ҳақ ризолигини қўлга киритиш учун ибодат қиладиган, сўзи амали билан бир хил бўлган фонийваш инсонлар билан суҳбат қуриш, уларнинг баракотидан баҳраманд бўлиш афзалроқ:

Хонақоҳ ичра эрур шайху ўзин кўрсатмак,
Эй хушо, муғбачалар жилвасию дайри фано.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонининг илк ғазали арабча мисра (“Аш-рақат мин акси шамсил-каъси анвор ул-худо”) билан бошланган бўлса, “алиф” туркумидаги ғазалнинг сўнгги мисраси ҳам араб тилида ёзилган. Фотиҳа ғазалида азал соқийси “Ишрабу ё айюҳал-атшон!” (“Эй ташналар, ичинг”) деб ҳидоят шаробидан ичишга даъват этган бўлса, мазкур ғазалда соқийга мурожаат қилиб, “бизга фано шаробидан бер” мазмунидаги илтижо бор:

Жуз Навоий бариға жоми каромат тутгунг,
Айюҳас-соқий, мин ал-каъси фано айна лано?

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Зихи, висолингга толиб тутуб ўзин матлуб...”

Зихи, висолингга толиб тутуб ўзин матлуб,
Муҳаббатидин отингни ҳабиб атаб маҳлуб.

Уружунг ақшоми бўлмай тўкуз сипеҳр ҳижоб,
Юзунг хижолатидин меҳр ўлуб вале маҳжуб.

Ўт ичра тушса бўлур нисбати самандардек
Кишики, ишқинг ўтиға ўзин қилиб мансуб.

Итинг ҳисобиға кирган ҳисоб вақтида,
Агарчи журми эрур беҳисоб, эмас маҳсуб.

Китобат этмаганингдин қаламда нол эрмас
Ки тушти кўнгли аро тоб уйлаким мактуб.

Либоси мотам аро қолди то абад соя
Ки меҳридин нега ёнингда бўлмади масҳуб.

Мутиъи амринг агар подишоҳ, агар сойил,
Гадойи хонинг агар ҳушманд, агар мажзуб.

Ажаб йўқ олса кўнгул ҳушин ул ики гесу,
Бу бўлса силсила, кўп телбани қилур мағлуб.

Тиласа равзани зоҳид, Навоийю кўюнг
Ки, ҳар киши ани истарки, бор анга марғуб.

V – V – V V – – V – V – – ~
мафоилун фаилотун мафоилун фаълон
мужтаси мусаммани маҳбуни мақтаъ мусаббағ

Луғат

Толиб – талабгор
Матлуб – талаб қилинувчи
Ҳабиб – севикли ошиқ
Маҳбуб – севикли маъшук
Уруж – юксалиш; меърож ҳодисаси
Сипехр – осмон
Меҳр – қуёш
Маҳжуб – яширинган
Самандар – олов ичида яшайдиган бир нав жонзот
Журм – гуноҳ, хато
Маҳсуб – ҳисобга олинган
Нол – қалам ичидаги қил
Масҳуб – суҳбатдош
Сойил – гадо, тиланчи
Мажзуб – девона
Гесу – соч, зулф
Силсила – занжир
Равза – жаннат боғи
Марғуб – рағбат билдирилган

Насрий баён

1. Эй расулуллоҳ, қандай яхшики, висолига барча толиб Зот сенинг дийдорингни истабди. Сенга муҳаббати зиёда бўлгани боис юри ҳабиб – ёр деб атади.

2. Меърож кечаси тўққиз фалак пардаси кўтарилди, аммо қуёш порлоқ юзинг хижолатидан ўзини пинҳон тутди.

3. Кимки ўзини ишқинг ўтига мансуб деб билса, самандар каби оловга тушса ҳам ёнмайди.

4. Қиёмат куни амаллар ҳисоб қилинаётган пайтда ҳаттоки хато ва гуноҳлари беҳисоб бўлган ит қавмидаги кимсаларнинг ҳам гуноҳи кечирилади.

5. Қалам ичидаги қил эмас, балки уни қўлингга олмаганингдан юрагига нома каби тоб тушибди.

6. Соя сен билан суҳбатдош бўлмаганидан қиёматгача мотам либосида қолди.

7. Шоҳлар ҳам, гадолар ҳам сенинг амрингга тобе, оқилу девона сенинг маърифатинг дастурхонига муҳтождир.

8. Икки зулфинг кўнгил ақлу ҳушдан жудо қилса, ажаб эмас, зотан, бу каби занжир кўп девоналарни мағлуб қилади.

9. Зоҳид жаннат боғини тиласа, Навоий кўйинг талабида. Ким нимани яхши кўрса, ўшани истайди.

Шарҳ ва изоҳлар

“Бе” ҳарфи туркуми наът ғазал билан бошланади. Мазкур ғазалнинг дастлабки беш байтида иштиқоқ (бир ўзакдан ҳосил бўлган сўзлар туркумини шеърда келтириш) санъатининг гўзал намунасини кўрамыз. Толиб ва матлуб, муҳаббат, ҳабиб ва маҳбуб, ҳижоб ва маҳжуб, нисбат ва мансуб, ҳисоб, беҳисоб ва маҳсуб, китобат ва мактуб каби сўзлар араб тилининг ички флексия қонунияти асосида ҳосил қилиниб, сўзларнинг шаклий ўзгариши орқали янги маъно ва мазмун пайдо бўлишига имкон яратган. Лафзий санъатлар туркумига кирадиган иштиқоқ санъати Навоийнинг фусункор қалами ёрдамида муштарак – ҳам лафзий ва ҳам маънавий санъатлар хусусиятини касб этган.

Матлаъда иштиқоқнинг намунаси сифатида келтирилган “ҳабиб” сўзи ўз навбатида ҳадиси шарифнинг мазмунига ҳам ишора қилади. “Сунани Термизий”да Аббос ибн Абдулмуталлибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар пайғамбарни кутиб ўтирардилар. У зот чиқиб, саҳобаларга яқинлашганларида, улар Иброҳим Халилуллоҳ. Мусо Нажиюллоҳ⁴, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафияллоҳ каби пайғамбарларни эслашиб, сифатлаётганларини эшитиб қоладилар. Пайғамбар салом бергач, суҳбатга қўшиладилар ва уларнинг сўзларини тасдиқлаб, илова қиладилар:

“Огоҳ бўлингким, мен Аллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни ҳамд байроғини кўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатга солувчиман. Бас, Аллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматимнинг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охиригиларнинг энг мукаррамиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ⁵”.

Расулуллоҳнинг ҳабиблиги, Ҳақиқий Махбуб олдидagi юксак мақоми ва даражасидан фахрланган шоир ёзади:

Зиҳи, висолингга толиб тутуб ўзин матлуб,
Муҳаббатидин отингни ҳабиб атаб махбуб.

Иккинчи байтда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг мўъжизаларидан бири – меърож ҳодисаси тилга олинади.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Ҳадис ва ҳаёт” туркумидаги “Нубувват ва рисолат китоби”да меърож ва исро ҳодисаси тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтиради:

“Муҳаддислар ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз соллаллоҳу васаллам хуфтон намозидан сўнг Умму Ҳониъ бинти Абу Толибнинг уйида ухлаб ётганларида Исро ҳодисаси бошланди. Ўша

⁴ Мумтоз адабиётда Мусо (а)ни одатда, Калимуллоҳ сифати билан эслашади. Ушбу ҳадис матнида бу пайғамбарнинг Нажиюллоҳ – Аллоҳ томонидан юборилган халоскор, деган сифатлари борлиги ойдинлашади.

⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. –Б.17.

кечада Байтул Макдисга Буроқ номли тулпорга миниб бордилар. Сўнгра у ердаги катта харсангтош устида турганларида Меърожга кўтарилдилар.⁶

Меърож ҳодисаси кечаси содир бўлгани, оламга ёруғлик ва харорат бағишловчи кۈёш ўз меҳри ва раҳмати билан кўнгилларга нур, ёруғлик ва ҳаёт бағишлайдиган пайғамбар мунаввар дийдоридан андиша қилиб, ўзини пинҳон тутгани шоир томонидан қуйидагича изҳор этилган:

Уружунг ақшоми бўлмай тўқуз сипеҳр ҳижоб,
Юзунг хижолатидин меҳр ўлуб вале маҳжуб.

Ислом дини қарор топгандан кейин бошқа динлар, жумладан оташпарастлик дини ботил-бекор бўлди. Кўнглида илоҳий муҳаббат ўти ёнган кишига бошқа оловлар писанд эмас. Бунга авлиёларнинг ҳаёти мисол бўла олади.

“Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, Абуладён исми авлиё бир куни бир мажусий билан мунозара қилаётган чоғида айтди:

– Олов фақат Ҳақ таоло амри билан куйдирур.

Мажусий айтди:

– Агар менга буни исботлаб берсанг, сенинг динингга кирардим.

Бу ишга қарор бердилар ва катта бир гулхан ёқдилар. Гулхан чўғга айлангач, ерга ёйдилар. Шайх жойнамоz устида намозга машғул эди. Намоздан фориг бўлгач, ўтга кирди ва унга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмади. Мажусийга деди:

– Шу етарлими ёки яна ҳам ўт ёқармусен?

Мажусий мусулмон бўлди. Шайх сўзининг охирида юзини беркитди ва ўтдан чиқди.

Маълум бўладики, пайғамбаримиз келтирган Ҳақ динга чиндан имон келтирган, Аллоҳ таоло ва унинг Расулига муҳаббат қўйган одамга дўзах олови ҳам таъсир қилмайди. Аксинча, ногоҳ оловга тушган тақдирда ҳам самандар каби янги ҳаёт топади

⁶ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. 176

Ўт ичра тушса бўлур нисбати самандардек
Кишики, ишқинг ўтига ўзин қилиб мансуб.

Тўртинчи байтда пайғамбаримизга берилган шафоат мўъжизаси ҳақида сўз юритилади. Меҳрож кечасида Аллоҳ таоло ўз ҳабибига қиёмат кўни ўз умматининг гуноҳини кечирилишини сўраб шафоатчи бўлишига руҳсат берган. Бу ҳақда Қуръони карим ва ҳадиси шарифда қатор далиллар мавжуд. Шу сабабли, пайғамбарга уммат бўлган ҳар қайси банда, ҳаттоки итфеъл қавмга мансуб бўлса ҳам бу зотнинг шафоатидан умидвор:

Итинг ҳисобиға кирган ҳисоб вақтида,
Агарчи журми эрур беҳисоб, эмас маҳсуб.

Ғазалнинг кейинги байтларида расулulloҳ (с.а.в.)нинг уммий – хат саводсиз бўлгани ҳолда сўзнинг энг олий мўъжизаси – Қуръони каримни халққа етказгани, ғасоҳат ва балоғат бобида беназир бўлган ҳадиси шарифлари қиёматгача инсоният учун энг муҳим дастуруламал экани, тириклик пайтида доим бошига булут соябон бўлиб, соясиз юргани, бу зотнинг буюрган амрларини шоху гадо – барча инсоният бўйинсуниши, унинг маърифатига ҳамма муҳтож эканлигини баён этиб, мақтаъда Навоий кўнглидаги энг катта орзуларидан бири – ҳаж зиёратини адо этиб, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборақ равзаларини зиёрат этишни изҳор этади:

Тиласа равзани зоҳид, Навоийю кўюнг
Ки, ҳар киши ани истарки, бор анга марғуб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Икки ўтлуғ наргисингким, қилдилар бағрим кабоб...”

Икки ўтлуғ наргисингким, қилдилар бағрим кабоб:
Биридур айни хумор ичинда, бири масти хоб.

Тийғ тортиб дам ола олмай етиштинг бошима,
Ўйиё хуршид янглиғ йўлда кўргуздунг шитоб.

Офариниш баски аҳволимға йиғлар ҳар кеча,
Ашк дарёси эрур гардуну кавкаблар хубоб.

Толпинурмен ашк аро ҳар дамки, тишлар лаълини
Ким тенгизга тушса, жон ваҳмидин айлар изтироб.

Ранжу заъфим бўлмиш андоқким сўрар келган улус,
Ҳолим айларлар суол, аммо эшитмаслар жавоб.

Неча тасбиҳинг ҳисоби, зоҳидо, ич бодаким,
Сену мендекларга худ бу корғаҳда не ҳисоб.

Гар карам дарёсининг мавжи будурким, чоғладим,
Қони ўз бўйниға, ким ишратдин этса ижтиноб.

Ич, Навоий, майки фаҳм эттук табиби ишқдин,
Ҳуссаву ғам захриға тарёк эмиш ёқути ноб.

Хосса базмиким қуёш жомин шафақ роҳи била
Элга тутқай хусрави анжумсипоҳи Жам жаноб.

-V-- -V-- -V-- -V-

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Лугат

Офариниш – Борлиқ

Гардун – осмон

Кавкаб – юлдуз

Хубоб – сув пуфакчалари

Заъф – заифлик, бемадорлик

Суол – савол, сўроқ

Корғах – меҳнатхона; маж: дунё

Карам – саховат

Ижтиноб – ўзни узоқ тутиш, парҳез қилиш

Тарёк – заҳарни ҳайдовчи дори

Роҳ – май, шароб

Анжумсипоҳ – қўшини юлдузлардек беҳисоб, шавкатли

Насрий баён

1. Менинг бағримни кабоб қилган наргис кўзларинг бири хумор бўлса, бириси маст уйкуга кетган.

2. Бошимга қуёш нурининг тезлигида келиб, тиг тортдинг, менга бир дам ҳам фурсат бермадинг.

3. Менинг аҳволимга бутун борлиқ ҳар кеча йиғлайверганидан осмон йиғи дарёсига, юлдузлар сув устидаги пуфакчаларга ўхшаб қолган.

4. Денгизда чўкаётган одам лабларини надомат билан тишлаганча жон талвасасида ҳаракат қилгани каби кўз ёшларим дарёсида талпинавераман.

5. Дард ва заифликдан шундай бир ҳолга тушганманки, ҳолимни сўраган одамларга жавоб беришга мажолим йўқ.

6. Эй зоҳид, қачонгача тасбиҳ доналарини ўгириб ўтирасан? Бу дунёда сену менга ўхшаганлар беҳисоб, шундай экан бода ичсанг бўлмайдими?

7. Аллоҳнинг лутфу марҳамати дарёси мен кутгандек тўлиб-тошиб мавж ураверса, кимки айшу ишратдан парҳез қиладиган бўлса, қони ўз бўйнига қолади.

8. Эй Навоий, бода ичким, ишқ табиби қайғу ва ғусса захрига фақат эритилган ёқутдек бода даво бўлишини тавсия этди.

9. Айниқса, Жамшид остонасида қуллик қилиб турган шавкатли подшоҳ базмида қуёш жомиди шафақ рангли бода ўзгача кайфият бағишлайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Назмий ифода ва баён усуллари ғазалда табиий қўлланилса, ҳар бир сўз бадиий санъат даражасига кўтарилади. Жуда кўп истиора ва ташбеҳлар, тажнис ва муболағалар ўз ўрнида ишлатилмагани сабабли матн ичида бегона унсурдек бўлиб қолаверади. Аксинча, ҳақиқий бадиият мезонларига жавоб берадиган санъат асарларида лафзий ва маънавий санъатлар табиий равишда қўлланилгани сабабли матн таркибига шундай ажойиб сингиб кетганки, ўқувчи шуурида ортиқча такаллуф ва жимжимадорликдан ҳосил бўладиган ёқимсиз кайфият пайдо бўлмайди. Таҳлил қилаётганимиз ғазал – ана шундай юксак сўз санъатининг намуналаридан бири.

Матлаъда ҳаққоний ҳаёт манзараси тасвирланган: тонготаргача давом этган базмдан кейин эрталаб туролмаётган ёр бир кўзи юмук, иккинчи кўзини зўрға очиб, ҳолини сўрашга келган ҳабибига назар солмоқда. Ёрининг шароб ҳуморидан боши оғриб, уйқуси чала қолган ошиқнинг ҳоли хароб, бағри кабоб бўлганини истиора ва тавсиф (икки ўтлуғ наргис), жамъ ва тақсим (икки наргис–биридур айни хумор ичра ва биридур масти хоб), ташбеҳ (бағрим кабоб) каби маънавий ва лафзий санъатлар воситасида гўзал ифодалаган:

Икки ўтлуғ наргисингким, қилдилар бағрим кабоб
Биридур айни хумор ичинда, бири масти хоб.

Кейинги икки байтда муболаға унсурлари етакчилик қилади. Уйқудан эрта уйғотган ошиқни ғазаб билан жазолаган маҳбубанинг сарзаниш тиги қуёш нурига ўхшатиш билан бўлса, учинчи байтда иғроқнинг янги намунасини кўрамиз:

Офариниш баски аҳволимға йиғлар ҳар кеча,
Ашк дарёси эрур гардуну кавкаблар ҳубоб.

Ҳижрон кечалари осмон ошиқнинг афтода ҳолига йиғлаб, ёмғирдан дарёларни оқизиб турган пайтда юлдузлар дарё устидаги сув пуфакчаларига ўхшаб қолган. Ошиқнинг кўзёшлари ва ёмғир сели қўшилиб, сув сатҳи юлдузларгача кўтарилгани ишқ қийноқлари ва исканжасини бўрттириб кўрсатган. Бу денгиз ичида қолган ошиқ ёрнинг лаълини қўлга киритиш учун жон талвасасида талпинади. Унинг муроди ёрнинг лаъли лабига етишмоқ бўлса-да, “денгизда ғарқ бўлаётган киши жонини сақлаш учун ҳаракат қилади” мазмунида узрхоҳлик қилади. Ҳусни таълил (чиройли сабаб кўрсатиш орқали далиллаш санъати), иғроқ ва истиора бирлигидан ажойиб шоирона тасвир ҳосил бўлган:

Толпинурмен ашк аро ҳар дамки тишлар лаълини,
Ким тенгизга тушса, жон ваҳмидин айлар изтироб.

Ашк денгизи ичра қолган ошиқнинг ёр лаълини қўлга киритиш йўлидаги интилиш ва талпинишлари беҳуда. Чунки ғусса ва қайғу ҳужумидан унинг вужуди шунчалар бемадор бўлиб қолганки, ҳаттоки унинг аҳволини сўраган одамларга жавоб беришга мадори қолмаган. Қолаверса, ишқ дардидан беҳабар улус унинг аҳволига ғамхўрлик қилиш нияти ҳам йўқ. Дард нималигини дард чеккан билади, деганларидек, ишқ дардидан беҳабар одам муҳаббат беморининг ҳолидан беҳабарлигича қолаверади:

Ранжу заъфим бўлмиш андоқким сўрар келган улус,
Ҳолим айларлар суол, аммо эшитмаслар жавоб.

Кейинги икки байтда шоир лирик адабиётнинг асосий тимсолларидан бири – зоҳид билан мунозарага киришади. Унинг талқинига кўра, зоҳид дўзах хавфи ва жаннат умидида тасбиҳ доналарини ўгириш билан овора. Ҳолбуки, Аллоҳ таоло ҳузурида муҳаббатсиз ибодатнинг қадри йўқ. Аллоҳнинг ғазабидан кўрққан киши унинг раҳматидан кўпроқ умидвор бўлиши керак. Луқмони ҳаким фарзандига шундай насиҳат қилган экан: “Аллоҳдан кўрқ, унинг

макридан ҳамиша ҳазир бўл; аммо раҳмат ва мағфиратига бўлган умидинг қўркувингдан кўпроқ бўлсин”. Карам – жазо беришга қодир бўлган пайтда кечирмоқ ҳамда ҳисоб пайти енгиллик бериш демакдир. Илоҳий карам дарёси мавж урганини кўрган киши ўз амаллари ҳисобигамас, Унинг карам ва мағфиратига назар солиб яшаши тўғрироқ бўлади:

Гар карам дарёсининг мавжи будурким, чоғладим,
Қони ўз бўйнига, ким ишратдин этса ижтиноб.

Кейинги икки байт май таърифига бағишланган. Биринчи байтда ишқ табиби шаробни ғусса ва қайғу захрини кетказувчи тарёк сифатида тавсия қилингани айтилса, иккинчи байтда бундай хусусият “хусрави анжумсипоҳи Жамжаноб” базмидаги шароб айнаи шу хусусиятга эгаллиги таъкидланади. Биринчи назарда бу байтлар Султон Ҳусайн Бойқаронинг шароб базмларининг бирига бағишлаб ёзилгандек таассурот қолдиради. Аммо тарихий ҳақиқат шунини кўрсатадики, Навоий ҳамиша ўз султонини шароб ичишдан қайтаришга ҳаракат қилган. Жумладан, “Мушаот”даги 11-сонли мактубида шундай ёзади:

“Ва чоғирни “уммулхабоис” (барча ёмонликнинг онаси – ҳадис) дебдурлар. Жамъи ёмонлиғ андин мугаваллид бўлур (туғилади)... Ва илтимос будурким, агар муяссар бўлур – куллий (буткул) ва агар муяссар бўлмаса, улча мақдурдур (имкон борича), бу икки ишта (яъни зулм қилмаслик ва шароб ичмаслик) кўшиш (ҳаракат) қилгайсиз”.

Жасорат билан шохни майхўрликдан қайтаришга уринган одам чоғир базминини васф этиши мумкинмиди? Йўқ, албатта. Навоий бу ерда бода деганда, “Ашрақат...” ғазалининг таҳлилида кўрсатиб ўтганимиз – маърифат майи ҳамда “хусрави анжумсипоҳи Жамжаноб” деганда подшоҳлар Подшоҳи – Ҳақ таоло ҳузурини назарда тутган:

Ич, Навоий, майки фаҳм эттук табиби ишқдин,
Ғуссаву ғам захриға тарёк эмиш ёкути ноб.

Хосса базмиким қуёш жомин шафақ роҳи била
Элга тутқай хусрави анжумсипоҳи Жамжаноб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Қошу юзунгни мунажжим чунки кўрди бениқоб...”

Қошу юзунгни мунажжим чунки кўрди бениқоб,
Деди: кўрким Қавс буржидин туғуптур офтоб.

Бир лабинг жон олди андоқким, бириси билмади,
Эмдиким билди ароларида бордур шаккароб.

Гар фалак қошинг била бахсе ҳилолидин қилур,
Бир деса пайваста, жоно, эшитур икки жавоб.

Гул киби юзунгда тер фард этти ҳушумдин мени,
Гарчи беҳуш элга ҳуш учун муқаввийдур гулоб.

Ким сиришким кўрди, маълум этти ишқим ҳосилин,
Дона бирла уйлаким эл нақдини айлар ҳисоб.

Не чамандур буки ҳасрат суйию дард ўтидин
Парвариш топмиш қаю бир гулдаким, бор обу тоб.

Гар Навоийнинг куюк бағрида қондур, не ажаб,
Хомсўз ўлур ёлин узра тушуб куйган кабоб.

-V-- -V-- -V-- -V-

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Лугат

Қавс – осмондаги ўн икки бурждан тўққизинчи бурж номи
(23-ноябрь – 21 декабрь)

Фард этмоқ – айирмоқ, жудо қилмоқ
Муқаввий – кучайтирувчи, қувват берувчи
Сиришк – кўз ёш
Нақд – бойлик
Хомсўз – чала пишган
Ёлин – олов, чўғ

Насрий баён

1. Юзинг очилган пайтда қошу юзингни кўрган мунажжим: “Офтоб қавс буржидан туғилибди”, деди.
2. Жонимни бир лабинг шундай олдим, иккинчиси билмай қолди. Ниҳоят билганидан кейин ораларида тортишув кетяпти.
3. Агар фалак ўз ҳилоли билан қошингга тенглашмоқчи бўлса, бир деганда иккита кетма-кет жавоб олади.
4. Гул каби юзингда оққан тер мени ҳушимдан айирди. Ҳолбуки, гулоб хаста юракка қувват беради.
5. Эл ғалла ҳосилини йиққанда бойлигини ҳисоблагандек, ишқ туфайли топган бойлигимни билмоқчи бўлсанг, ашкимнинг беҳисоб доналарига назар сол.
6. Бу қандай чаманки, қайси чиройли гулга назар солсанг, ҳасрат суви ва дард ўти билан яшнаганини кўрасан.
7. Навоийнинг қуйган бағри тўла қон бўлса, ажабланма, чунки чўғ устига тушган кабоб парчаси чала пишиб, ичи хомлигича қолади.

Шарҳ ва изоҳлар

Мунажжимлар тушунчасича, етгита сайёрадан ҳар бирининг ўз шараф уйи – толе буржи бўлиб, сайёра ана шу буржда саодатга эришади, яъни сайёра ўзининг шараф уйида бўлган вақтида Ер юзида тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Шунингдек, сайёралар ўз шараф уйида қайта янгиланади ва қайта туғилади. Қуёшнинг шарафи Ҳамал буржида, Ойники – Савр буржида, Муштарийники – Саратон, Зухраники – Хут, Уторидники – Сунбула, Миррихники – Жадй, Зухалники – Мезон буржида ҳосил бўлади.

Ҳазал матлаъида ана шу илмий далилга нозик шоирона ишора бор: Куёш Қавс буржига киргандан кейин энг қисқа кунлар бошланади. Қолаверса, Қавс бирорта сайёранинг шараф буржи ҳам эмас. Буларни билган мунажжим ёрнинг порлоқ юзи ва қавс – ёйдек қайрилма қошини кўрганида довдираб, “Куёш Қавс буржида қайта янгиланди”, деб юборади. Шоир бир томондан мунажжимларнинг ёлғончилигига ишора қилса, иккинчи томондан, ёрнинг гўзал чехрасига коинотнинг бирор мавжудоти тенг келолмаслигини, унинг ҳусну малоҳати фавқулудда ва фавқуттабиий даражада эканлигини қайд қилади:

Қопу юзунгни мунажжим чунки кўрди бениқоб,
Деди: кўрким, Қавс буржидин туғуптур офтоб.

Бундай кайҳоний ўхшатишларни учинчи байтда ҳам мушоҳада этамиз: фалакда агар битта ҳилол бўлса, ёрнинг иккита пайваста “ҳилол”и – қоши бор. Ҳусн бобида унинг биргина қошлари осмондаги ойдан икки ҳисса кўп бўлган ёр ошиқ учун жондек азиз:

Ғар фалак қошинг била баҳсе ҳилолидин қилур,
Бир деса пайваста, жоно, эшитур икки жавоб.

Мутафаккир шоир олдинги байтларда нужум илмининг далилларидан шоирона тасвирлар яратган бўлса, тўртинчи байтда тиббиётга оид кичик бир деталдан оҳорли бир ташбеҳ яратади. Биламизки, гулоб – гул қайнатмасининг буғидан ҳосил бўладиган ичимлик бўлиб, уни истеъмол қилиш юрак фаолиятини яхшилайти. Ҳушидан кетган одамнинг юзига гулоб сепилса, ўзига келади. Шунга асосланиб, байтда ёрнинг гулдек юзидаги тер гулобга ўхшатилади. Гулоб аслида юракка қувват берувчи бўлса ҳамки, бу гулоб бошқача гулдан олинган. Шу сабабли, ошиқнинг кўнгли бу гулоб (тер)нинг таъсиридан беҳол бўлиб, ҳушидан айрилади:

Гул киби юзунгда тер фард этти ҳушумдин мени,
Ғарчи беҳуш элга ҳуш учун муқаввийдур гулоб.

Олтинчи байтда гул тимсоли бошқа бир фалсафий маънони ифодалаш учун хизмат қилган. Шоирнинг ҳулосасига кўра, дунё чаманига назар солган киши ранги айни тобида бўлган гуллар –

инсонлар бошқалардан яққол ажралиб туришига гувоҳ бўлади. Жамиятнинг гуллари – Шахслар ҳасрат суви ва дард ўти туфайли шундай мақомга эришганлар. Азизиддин Насафий бу ҳақда шундай ёзади: “Комил инсоннинг камолоти ва улуғворлигини эшитдинг, энди шуни ҳам билки, бу комил инсон шунчалик камолоти ва улуғворлиги билан куч-қудрати йўқ ва у ночорлардай ҳаёт кечиради. Қаноат ва осойишталик билан муроса қилиб умр ўтказди. У илм ва ахлоқда комилдир, аммо қудрат ва бахтиёрлик жиҳатидан ноқисдир.

Эй дарвеш! Вақти келиб, комил инсон қудрат ва ҳокимият эгаси бўлар, ё ҳоким ёки подшоҳ бўлар. Аммо одамзоднинг қудрати (барибир) чексиз эмас, чегаралангандир. Агар чуқурроқ ўйлаб қарасанг, ҳақиқатда инсоннинг қудратидан кўра ожизлиги, бахтидан кўра бахтсизлиги кўпроқ.

Анбиё ва авлиёлар, подшоҳлар ва султонлар жуда кўп нарсаларнинг бўлишини хоҳлар эдилар, лекин улар бўлмади. Кўп нарсаларнинг бўлмаслигини хоҳлардилар, бироқ улар бўлди. Бинобарин, барча одамлар — комил ёки ноқис бўлсин, доно ёки нодон бўлсин, подшоҳ ёки раият бўлсин ожиз ва чорасиздирлар. Уларнинг бахтсиз кунлари кўпроқ”. Ана шу ҳаётий ҳақиқатни англаган комил инсонлардан бири – Алишер Навоий бу ҳақдаги фикрини қуйидагича ифодалаган:

Не чамандур буки ҳасрат суйию дард ўтидин
Парвариш топмиш қаю бир гулдаким, бор обу тоб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб...”

Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломийдур саманди гарди андоқким саҳоб.

Ўқи рашкидин эрур кўксум аро кўнглум қуши,
Ул кабутарким, қабақ ичинда қилғай изтироб.

Отса ўқ ул қоши ё юз печ урар жон риштаси
Ким, манга ҳирмону онинг ўқиға етқай таноб.

Ногаҳон отқайму деб, бир ўқ қабақ шакли била
Боши устига келур майдонда ҳар кун офтоб.

Ул қуёштин бошқа ким отқай қабақ, ваҳ кўрмадук
Ахтари саъдеки, ҳар дам зоҳир этқай бир шиҳоб.

Жон берурмен қайрилур чоғда кўруб белида печ,
Ўлса тонг йўк улки, жони риштасиға тушса тоб.

Кимки саркашрак, ҳаводис ўқиға кўпрак ҳадаф,
Ушбу ҳолатни қабақ аҳволидин қилғил ҳисоб.

Эй Навоий, чун ўқи ҳар дам фалак майли қилур,
Сен оти гардига қониъ бўлки, бордурсен туроб.

–V-- –V-- –V-- –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Лугат

Чобук – чаққон

Барқи ломий – порлоқ яшин

Саманд – учқур от, саман оти

Саҳоб – булут

Қабақ – нишон

Қоши ё – қайрилмақош, қошикамон

Ҳирмон – маҳрумлик

Таноб – камоннинг ипи

Ахтари саъд – толе юлдузи

Шиҳоб – учра юлдуз

Хаводис – ҳодисалар, муаммолар
Хадаф – нишон, мўлжал
Қоний – қаноат қилувчи
Туроб – тупроқ

Насрий баён

1. Майдонда жавлон уриб, ҳар томон от сураётган чобуксуворимнинг саман оти порлоқ чақинга, отининг туёғи остидан чиқаётган чангу губор булутга ўхшайди.

2. Кўксимдаги кўнглим қуши ўқ отишни машқ қилиш учун қабаққа – тик ҳодага бойланган кабутардек ўқининг рашкидан изтироб чекиб, типирчилайди.

3. Қошикамоним ўқ отганда, камоннинг ипи ўқини ўпдию, бу бахтдан нега мен маҳрум бўлдим, деб жоним томирига минг тоб тушади.

4. Қуёш зора мен томонга ҳам бирор ўқ отар деган умид билан ҳар куни қабақ шаклида ёрим боши устига келмоқда.

5. Қуёш юзли ёримдан ўзга яна кимнинг ўқи нишонга тегарди?! Учар юлдуздек суръат билан ҳар дамда ўқни нишонга етказадиган ундан ўзга толе юлдузини бошқа кўрмаганмиз.

6. Бурилиб қараганда белининг қайрилганини кўрганим ҳамано жоним чиқиб кетгудек бўлади. Зотан, кимнинг жон риштасига тоб тушса, ўлиб қолиши ажабмас.

7. Кимки саркашроқ бўлса, кўп нохушликларнинг мўлжалига айланиб қолади. Бу ҳолатни қабақ аҳволини кўриб, хулоса чиқаринг.

8. Эй Навоий, ёрнинг отган ўқи фалакни нишонга олган. Сен асли бир сиқим хоки тупроқсан, бинобарин ёр отининг туёғидан кўтарилган губорга қаноат қилгин.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоий лирикасида муайян муносабат билан ёзилган ғазаллар талайгина. Шоир кундалик ҳаётдаги аниқ бир воқеа ё ҳодисани қаламга оларкан, сўз санъати ёрдамида маҳоратли

мусаввирдек завқли ҳаёт лаҳзасини абадиятга муҳрлайди. Мазкур ғазалда ўқ отиш машқига чиққан маҳбубнинг маҳорати ҳамда лирик қаҳрамоннинг мафтўлиги тасвирланган. Матлаъда машқ майдонида ҳар томон от суриб, эпчиллигини намоён этаётган чо-буксувор маҳбубнинг саман оти туёғидан кўтарилган чанг осмонни булутдек қоплагани, отнинг ўзи эса порлоқ чақиндек ҳар замонда ушбу чанг булути ичра намоён бўлиши таърифланади:

Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломийдур саманди, гарди андоққим саҳоб.

Чавандоз шитоб билан от суриш баробарида қабақ – хода устида ўрнатилган айлана ичидаги кабутарни мерганлик билан нишонга олмоқда. Бошқа томошабинлар ўқнинг нишонга тегишига мухлислик қилсалар, жоннисор ошиқнинг кўнгли қабақ ичида ҳар томонга ўзини ураётган кабутар каби сийна қафаси ичра ёр ўқиға нишон бўлиш изтироби ва рашкида типирчилайди:

Ўқи рашкидин эрур кўксум аро кўнглум қуши,
Ул кабутарким, қабақ ичинда қилғай изтироб.

Учинчи байтда яна бир гўзал тасвирга гувоҳ бўламиз: ёрнинг қайрилма қоши ёйға, ошиқнинг жон риштаси – ёйнинг танобига ўхшатилади. Қошикамон ёр ўқ отганда, камоннинг ипи ўқини ўндию нега мен бу бахтдан маҳрум бўлдим, дея ошиқ жонига тоб тушиб, ўлар ҳолатга келади. Ёй, қош ва жон риштаси учлиги яхлит ошиқона маънони ифодалашга хизмат қилган:

Отса ўқ ул қоши ё юз печ урар жон риштаси
Ким, манга хирмону онинг ўқиға етқай таноб.

Ёрнинг мерганлиги фақат лирик қаҳрамонни эмас, балки бутун борлиқни ҳайратга солган. Унинг нишонига айланишни ўзига шараф деб билган куёш ҳам осмонда қабақ шаклида умидвор бўлиб турибди. Муболағали ташбех асосида қурилган ушбу байт ҳусни таълил санъатининг юксак намунасидир. Шоир ёрнинг мерганлик бобидаги маҳоратини асослаш учун қабақ шаклидаги куёшни

далил сифатида келтирган. Бу – айтилган фикрни қувватлаш учун поэтик далил вазифасини бажариб, матлабга ташбеҳий йўсинда (қуёш ва қабақнинг шаклий ўхшашлиги) боғланган:

Ногаҳон отқайму деб, бир ўқ қабақ шакли била
Боши устига келур майдонда ҳар кун офтоб.

Олтинчи байтда яна жон риштасига тоб тушиши ҳақида сўз боради. Тиб илмидан маълумки, жон томирида тоб тушиши томирда қон ивиб қолиши ҳамда ўлим хавфини пайдо қилади. Ёрнинг нозик бели ўқ отиш жараёнида қайрилиб кетиши лирик қаҳрамонни ўлар ҳолатига келтиради. Унинг жон томиридек азиз ва нозик бели озор чекишидан чеккан хавотир ўзида ҳалокатли ҳолатни пайдо бўлиши тасвири ҳусни таълилнинг янги намунасини вужудга келтирган:

Жон берурмен қайрилур чоғда кўруб белида печ,
Ўлса тонг йўқ улки, жони риштасига тушса тоб.

Қабақ – нишон олдинги байтларда ёрнинг мерганлик маҳоратини васф этиш йўлида қўлланилган бўлса, еттинчи байтда ушбу тимсол орқали шоир чуқур фалсафий ҳикматни ифодалаган. Исломнинг луғавий маъноси тинчлик ҳамда Аллоҳнинг буюрганларига таслим бўлишдир. Шайтон сўзи эса араб тилида бўйсунмас, саркаш маъноларини англатади. Шоир айтмоқчи, кимки Раҳмоннинг буюрганини тарк этиб, бўйсунмасдан саркашлик қилса, кўплаб бало ва офатларга йўлиқади. Бунга эса шамолнинг эсишига қараб, ҳар томонга тебранадиған қабақ қисматини мисол келтириб, оддий кўринган бир ҳолатдан бутун умрга татигулик сабоқ олишга чақиради:

Кимки саркашрак, ҳаводис ўқиға кўпрак ҳадаф,
Ушбу ҳолатни қабақ аҳволидин қилгил ҳисоб.

Мақтаъда шоир бу ўғитдан ўзи ҳам керакли хулоса чиқариб, ёрнинг ўқиға нишон бўлишга муносиб эмаслигини англаган ҳолда

отининг туёғидан кўтарилган гарднинг бир заррасига айланишга ҳам рози эканлигини билдириб, ғазалга нуқта қўяди:

Эй Навоий, чун ўқи ҳар дам фалак майли қилур,
Сен оти гардига қоний бўлки, бордурсен туроб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ҳаво хуш эрдию оллимда бир қадах майи ноб...”

Ҳаво хуш эрдию оллимда бир қадах майи ноб,
Ичар эдим вале ғамдин қадах-қадах хуноб.

Ки ҳозир эрди ўшул сарви наргиси махмур,
Валек рағмима қилмас эди қадахға шитоб.

Манга не захрайи улким, десамки, бир қадах ич,
Не онсиз ичкали май, не қарори тоқату тоб.

Бу ғусса бирла ичим қон бўлуб нечукки қадах,
Кўзумга ҳар нафас ашк эврулур мисоли хубоб.

Чу англадики борур ихтиёр илгимдин,
Кулуб қадах киби лутф айладию қўйди итоб.

Қадахни ичтию юз лоба бирла тутти манга
Ки онинг ичкани-ўқ қилди мени масти хароб.

Чу сокий этти қадах кўзгусида жилвайи хусн,
Не айб ошиқи майхора кўнгли бўлса ябоб.

Навоий, васл биҳиштида шукр қил бу нафас
Ки ёна чекмагасен ҳажр дўзаҳида азоб.

V–V– VV— V–V– VV ~
мафоилун файлотун мафоилун файлон
мужтасси мусаммани маҳбуни мақсур

Луғат

Ноб – соф, тоза, қуйқасиз
Рағм – қарши, тескари
Заҳра – журъат
Хубоб – сув пуфакчалари
Лоба – карашма, ишва
Майхора – шароб ичувчи
Ябоб – хароб, торож қилинган
Ёна – яна; ёниб

Насрий баён

1. Ҳаво ёқимли, олдимда бир қадай тоза шароб бор эди. Лекин қайғу дастидан кетма-кет ичганим хуноб бўлганди.
2. Ҳамсуҳбатим сарвиқомат наргис кўзли нигорим эди, лекин у атайин шароб ичишга шошилмасди.
3. Унга бир қадах май ич, деб айтишга журъатим етмасди. Усиз шароб ичишга ҳам, озгина сабр қилишга ҳам тоқатим қолмаганди.
4. Бу ғуссадан қадах каби ичим қон бўлиб, кўзимдан тинимсиз ёш ғилтиллаб тўкиларди.
5. Сабр ва ихтиёр қўлимдан кетаётганини англагач, қадах каби бир кулиб, чехраси очилди.
6. Олдин ўзи бир қадах ичиб, сўнг менга ҳам юз нозу карашма билан узатди. Мен ичганим заҳоти масту хароб бўлиб қолдим.
7. Соқийнинг ҳусни қадах кўзгусида жилва қилганда, май ичувчи ошиқнинг кўнгли талон-торож қилинган манзилдек хароб бўлса, ажабмас.

8. Эй Навоий, висол жаннатида бу дамларга шукрона келтир,
токи ҳижрон дўзаҳида яна азоб чекмагайсен.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ўз тузилишига кўра – воқеабанд ғазал. Матлаъда тасвир-ланишича, хушҳаво кунларнинг бирида лирик қаҳрамон ўз ёри билан дийдорлашиш саодатига мушарраф бўлади. Қомати сарвдек дилкаш, кўзлари хумор ёр билан ўрталарида базмни қизитувчи шароб бўлса ҳамки, маҳбуб ичишга шошилмай хомуш ўтирганидан ошиқнинг насибаси одатдагидек ғусса бодасини ичиш бўлиб қолган:

Хаво хуш эрдию оллимда бир қадах майи ноб,
Ичар эдим вале ғамдин қадах-қадах хуноб.

Ки ҳозир эрди ўшул сарви наргиси махмур,
Валек рағмима қилмас эди қадахға шитоб.

Ошиқ – шароб ичишга таклиф қилиш учун журъат ҳам, сабр қилиб кутишга тоқат ҳам қилолмай беқарор. Бу қайғу, яъни висол чоғида май ичмасдан хомуш ва безабон ўтириш унинг ичини қонга тўлдириб, кўз ёшлари ёмғирдек тўкила бошлайди. Ошиқнинг бетоқатлигини кўрган маҳбубнинг чехраси очилиб, кўлига қадах олиб, дастлаб ўзи ичади, кейин зору абгор ошиққа ҳам илтифот қилади:

Қадахни ичтию юз лоба бирла тутти манга
Ки онинг ичкани-ўқ қилди мени масти хароб.

Кейинги байт мазмуни мажоз тариқида ёзилган юқоридаги байтларга янги маъно-моҳият юклайди. Соқий чехрасининг шаробда акс этиши олдинги ғазаллар таҳлилида қайд қилиб ўтганимиз тажаллий назариясини эсга солади. Ғазални шу байт мазмунига мувофиқ қайта кўриб чиқадиған бўлсак, қуйидаги мазмун ҳосил бўлади: Ёр – пири комил ҳузурига маърифат бодасидан баҳраманд

бўлиш учун борган мурид тавҳид олами асроридан янада кўпроқ хабардор бўлиш ниятида. Лекин пири комил унинг сабр ва бардошини синамоқ учун иршод ва раҳнамоликка шошилмайди. Мурид эса бунга эътироз ҳам билдиролмайди, ортиқча таклиф ва такаллуф ҳам кўрсатолмайди. Негаки, мурид пири комил билан суҳбатда ўн беш нарсага риоя қилиши адаб шартларидан саналади:

1) пирни тарбият, раҳнамолик ва гузал хулқлар билан хулқлантиришда – ягона деб билиш;

2) пир суҳбати ва мулозаматида улуғворлигини собит деб билиш. Барча иш ривожига фақат пир суҳбатидадир, деб тасаввур қилиш;

3) пирнинг тасарруфотида таслим бўлиш, яъни молу жонини пир йўлида фидо қилиш;

4) эътирозни тарк этиш (Мусо ва Хизр қиссаси). Пирдан эшитган нарсага эътироз билдирмаслик ва айни ҳақиқат деб қабул қилиш;

5) салби ихтиёр – барча дунёвий ва ухровий амалларда Пирнинг изн-иродаси билан иш кўрмоқ;

6) пирнинг кўнглига озор етадиган ишлардан узоқ бўлиш;

7) содир бўладиган руҳий-қалбий воқеалар инкишофида фақат пир берган билимга таянмоқ;

8) фақат ва фақат пир сўзларини жон қулоғи билан эшитмоқ ва уларни қалбга муҳрламоқ;

9) пир суҳбатида овозни баландлатмаслик;

10) пир билан ҳеч қачон суҳбатда ҳам, муносабатда ҳам такаллуфсиз муомала қилмаслик;

11) суҳбатдан олдин пирнинг фурсатини билиш;

12) ўз даражаси ҳаддини билиш;

13) пир сирларини пинҳон тутиш;

14) ўз сирларини пирга изҳор этмоқ;

15) пирдан олган сабоқларини эшитувчиларнинг ақлига мувофиқ баён қилиш.

Муриднинг одоби камолга ва маърифат бодасига иштиёқи ҳадди аълога етганлигини билган пир уни ва ўзини илоҳий маърифат бодасидан баҳраманд қилади. Илоҳий жамолнинг тажаллийсини намоён этувчи бундай бодадан баҳраманд бўлган одам албатта, висол давлатининг шукронасини бажо келтириши керак. Чунки

маърифатли бўлиш – жаннат аҳлининг нишонасидир. Жаҳолат ва маънавий сўқирлик инсонни ҳижрон дўзахига мубтало қилади:

Навоий, васл бихиштида шукр қил бу нафас
Ки ёна чекмагасен ҳажр дўзахида азоб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Юз сўзумдин бирига бермас жавоб ул нўшлаб...”

Юз сўзумдин бирига бермас жавоб ул нўшлаб,
Огзини йўқтур десам воқӣки, ҳеч эрмас ажаб.

Нуктаи холинг недин ширин лабинг устидадур,
Нукта чун остин бўлур ҳар қайдаким ёзилса лаб?

Васл не янглиғ муяссар бўлғусидур, чун эрур
Дилбарим нозукмизожу мен бағоят беадаб.

Гар қуёш дерлар юзунгни, гарм бўлуб чекма тийғ,
Элга журме йўк, инар чун осмондин ҳар лақаб.

Лаълинг олса чоклик бемор кўнглумни, не тонг,
Эй малоҳат нахли, чунким хастасиз бўлмас рутаб.

Зиндадил Мажнуннинг ўлмиш кўнгли чун Лайлоға ҳай,
Бас не осиг ани ҳайдин қовламоғлиғ, эй араб.

Толиб ўлким топмасанг дағи бу баским, айламас
Бир нафас ғофил сени матлуб ёдидин талаб.

Қаҳр барқи бирла раҳмат ёмғури гар буйладур,
Эмин эрмас Бульало, навмид эмастур Булаҳаб.

Гар наво топса Навоий лабларингнинг зикридин,
Тонг эмастур, чун мудом афзун бўлур майдин тараб.

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

“Маҳбуб ул-қулуб” асарининг ўн олтинчи фаслида Алишер Навоий шоирларни бир неча гуруҳга таснифлаб, биринчи гуруҳга шеърда “асрори илоҳий адоси”ни мақсад қилган Аттор, Румий ва бошқа валийсифат шоирларни, иккинчи тоифага эса, ўзининг ғазал тавридаги устозлари – Амир Хусрав Дехлавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозийни мансуб қилиб, “ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут (омухта) қилмоқ”ни улар услубининг асосий белгиси деб таърифлаган. Бу ғазал ҳам ана шу услубда – ҳам мажозий муҳаббат ва ҳам ишқи илоҳий тараннуми йўлида битилган. Ғазалнинг мажозий маъносидан қуйидаги манзара ҳосил бўлади: лаблари болдек ширин маҳбуба ошиқнинг юз саволига бир мартагина жавоб беришдан ҳам эринади. Унинг оғзи шунчалар кичик ва кўринмаски, барча сўроқларга сукут ихтиёр этганидан оғзи йўқ деса ҳам бўлади (истиора, тазод, муболаға санъатлари). “Лаб” сўзини араб ҳарфлари билан ёзишда қоида бўйича нуқта арабча бе ҳарфининг остига ёзилади, аммо ёрнинг қора холи лабининг устида жойлашиб, жонларга минг шўриш солади (ки-тобат, ташбеҳи киноя ва тажохул ул-ориф санъатлари).

Бундай таъби нозик дилбар билан ошиқдек одоб кўчасидан ўтмаганлар висол базмини қуриши имконсиз (тавсиф ва тазод санъатлари). Агар одамлар ёрни қуёш десалар, ёр бундан қизишиб, жазо ва жафо тиғини тортмасин, элда гуноҳ йўқ, ахир “исмлар осмондан тушади” деган гап бор (таносиб, истиора, ҳусни таълил санъатлари). Агар лаълдек қизил лабинг чок бўлган кўнглимни олса, ажабланмаслик керак, чунки хурмо барча хасталикларга даводир (истиора, тавсиф, нидо, ҳусни таълил санъатлари). Мажнуннинг кўнгли Лайли ишқига макон бўлгандан кейин

уни овулдан ҳайдамоқликдан фойда йўқ (талмех, нидо, тажнис санъатлари).

Ҳамиша ёрнинг талабида бўлмоқлик керак, матлубнинг ёди толибни талабдан ғофил қўймаслиги ёрни топмаслик дардига даводир (тазод, иштиқоқсанъатлари). Фасоҳатлибаёнуслуби, дақиқ маънолар ҳамда сатрлар силсиласида туйғу ва кечинмаларнинг тадрижий тақомили ишқ дардига ошно бўлганларга кўтаринки кайфият бағишлайди, шеърхон ошиқ қаҳрамоннинг ўрнига ўзини қўйиб, “нўшлаб”нинг тавсифларидан оламжаҳон маънавий завқ олади.

Кейинги байт мазмуни эса ёрнинг тимсолини англашда миқёс ва қамровни кенгроқ олишни талаб қилади:

Қаҳр барқи бирла раҳмат ёмғури гар буйладур,
Эмин эрмас Булғало, навмид эмастур Булаҳаб.

Аллоҳнинг қаҳҳорлик сифатидан Абулғало Маъаррийдек тавҳид куйчиси омонликда эмас, ёмғир томчиларидан ҳам беҳисоб раҳматидан эса Абу Лаҳабдек ислом душмани ноумид бўлмас, дейилади бу байтда. Мазкур талмех руҳий тарбиянинг асосий тамойилларидан бири – хавф ва рижо (хавф – Аллоҳнинг ғазабидан қўрқиш; рижо – унинг марҳаматидан умидвор бўлиш) мақомининг бадий талқинидир. Абу Али Рўдборийнинг айтишича, хавф ва рижо – бир қушнинг икки қанотидир. Руҳ қушининг ушбу икки қаноти агар мутаносиб бўлса, юксак манзилларга кўтарила олади.

Мазкур талқинга таяниб, ғазални тасаввуфий йўсинда шарҳласак, янги маънолар хазинаси эшиги очилади. Тасаввуфий манбаларга кўра, лаб – пайғамбарларга маънолар оламидан малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган калом. Пирнинг илоҳий маърифатга лиммо-лим сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади. Лаб суви оби ҳаётга, яъни ишқу муҳаббат чашмасига ташбеҳ қилинади. Лабдан мақсад – мавжудотга илоҳий файз етказувчи раҳмоний нафас ва кўнглини маърифат нурига ошно этувчи илоҳий сўз. Кичик оғиз эса, асл моҳияти инсонга маълум илоҳий каломнинг тимсоли (ўқувчига тушунарли бўлиши учун қисқача тушунтириш берамиз: бир оғиз сўз айтиш учун инсоннинг ўпка, юрак, ҳалқум, оғиз, лаб, тиш ва бошқа турли

тана аъзоларининг иштироки керак бўлади. Моддият олаmidан ташқарида бўлган Аллоҳнинг муқаддас каломи қандай содир бўлишига инсоннинг ақли етмайди). Мазкур талқинни байтга қўлласак, қуйидаги маъно ҳосил бўлади: мен Ёри азалнинг даргоҳига жуда қўп илтижолар қиламан, аммо менинг дуо ва муножотларимга жавоб эшитмайман. Бунинг ҳикмати эса фақат Ўзигагина аён...

Агар Алишер Навоий бундай мураккаб ирфоний ғояларни биз шарҳлагандек содда баён этганда, ғазалнинг таъсирчанлиги бу даражада бўлмас, орифона ғояларнинг ўзи-да ўқувчи юрагига сингмасди. Муҳаббатни мажозий йўсинда тасвирлашдан мақсад – тирик инсонларнинг қувончу қайғуси, ғам ва шодликлари, интилиш ва талпинишлари тимсол ва рамзларда, бир-биридан ғўзал тасвирлар жараёнида берилади. Шундай экан, шоирнинг ғазалларини ҳоҳ мажозий йўсинда, ҳоҳ ирфоний тушунча ва талқинлар асосида ўқисак ва уқсак, у инсон онги ва тафаккурининг бепоён оламини –бадий ифода этувчи буюк сўз санъаткори сифатида намоён бўлади.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Субҳи давлат юзунг, эй тавсани гардун санга ашҳаб...”

Субҳи давлат юзунг, эй тавсани гардун санга ашҳаб,
Бошинг устидаги дур ўйлаки, тонг бошида кавкаб.

Поймол эткан учун маркаби жавлонда бошимни
Узр учун қилдим анинг наълини юз бирла музаҳҳаб.

Меҳр туркин қилибон паст, фалак рахшидин ўтти,
Аллоҳ-Аллоҳ, бу не рокибдуруру ваҳ, бу не маркаб.

Не қатиг ҳолки, ҳажринг кечаси тинғали қўймас,
Ер элин ашк ила андух, кўк элин наъраву ё Раб.

Ити меҳмонлиғ учун эмди қадам қўйса бўлурким,
Кўнгул ўт қилди муҳайёву бағир туъма мураттаб.

Ҳар киши бўлди қулунг, ул кишидур олам аро шах,
Қулларинг қурбини ким топса эрур шахға муқарраб.

Юзи васфида керак сафҳа, вале лавҳайи хуршид,
Сочи васфини ёзар вақтда тун дуди мураккаб.

Ёр чун барча замон нозир эрур ҳолинга, бўлғил
Бори ҳолатда мушоҳид, бори эл бирла муаддаб.

Телбараб кўнгли Навоийнинг агар арбада айлар,
Дафъиға силсилаи зулф ила басдур чаҳи ғабғаб.

–V-- VV-- VV-- VV--
фоилотун фаилотун фаилотун фаилотун
рамали мусаммани маҳбун

Лугат

Тавсан – учқур от

Гардун – фалак, осмон

Ашҳаб – териси хол-хол бўлган от

Кавкаб – юлдуз

Поймол – оёқости, эзилган

Маркаб – от

Наъл – тақа

Музаҳҳаб – зарҳал, тилла суви юргизилган

Меҳр – қуёш

Рахш – от

Рокиб – суворий, чавандоз

Андух – ғусса, қайғу

Туъма – озиқ, таом
Мураттаб – тайёрлаш
Қурб – яқинлик
Муқарраб – ишончли, яқин киши
Сафҳа – саҳифа
Нозир – назар солувчи, назорат қилувчи
Мушоҳид – гувоҳ
Муаддаб – одобли
Телбарамоқ – девона бўлиш
Арбада – тўполон, ғавғо
Силсила – занжир
Чаҳи ғабғаб – иякдаги чуқурча

Насрий баён

1. Юзинг бахту давлатнинг ёруғ дамларидан хабар берувчи ёруғ тонгдек порлоқдир. Учқур фалак – сенинг отинг, бошинг устидаги дур тонг юлдузи кабидир.

2. Жавлон урган пайтида бошимни эзгани учун олтиндек саррайган юзим билан тақасига зарҳал ранг бердим.

3. Аллоҳ-Аллоҳ, Куёшни ярим йўлда қолдириб, фалакдан ҳам баландроқ сакраган бу суворий ва унинг оти қандай ажойиб экан?!

4. Бу қандай оғир ҳолатки, ҳижрон дастидан кечалари Ердагиларга ғусса, кўз ёшларим, осмондаги фаришталарга “ё Раб!” деб қилган нолаю фиғонларим асло тинчлик бермайди.

5. Ити меҳмон бўлишга ташриф буюрса бўлади – кўнгил ўтидан жигарим пишиб, кабоб муҳайё бўлди.

6. Кимки қулинг бўлса, оламлар шоҳи бўлади. Қулларингга кимки яқин бўлса, шоҳларнинг энг яқин кишисига айланади.

7. Юзинг жамоли васфини ёзиш учун куёвдан саҳифа, қора сочинг васфини қаламга олиш учун тун қоронғулигидан сиёҳ тайёрлаш керак.

8. Ёр барча ишингни кўриб турибди, шунинг учун ҳар бир ҳолатингни назорат қилиб, барча одамлар билан одоб доирасида муомалада бўлгин.

9. Агар Навоийнинг кўнгли телбалик қилиб, тўполон бошласа, уни зулфинг занжирида боғлаб, иякиндаги чуқурга зиндонбанд қилгин.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ғазал матлаъида фалакни тизгинлаб, ўз ихтиёрига бўйсундирган, жамоли бахту давлат, бошидаги шоҳона дур тонг юлдузидек порлаб турган шавкатли маҳбуб мадҳ этилади. Бу жоҳу жалол ва ҳашаматни кўрган ошиқ бошини от тўғи остига қўйиб, ишқ дардидан сарғайган юзининг ранги билан отнинг тақасига зарҳал ранг бериш орқали фидокорлигини намоён этади. Туркий султонлардек осмонда ягона парвоз қилувчи қуёшдан ҳам баланд сакраб, осмону фалак тулпорини ортида қолдирган бу суворий ким экан?!

Меҳр туркин қилибон паст, фалак рахшидин ўтти,
Аллоҳ-Аллоҳ, бу не рокибдуруру ваҳ, бу не маркаб?!

Матлаъдаги “ашҳаб” сўзига таяниб фараз қилсак, мадҳ этилаётган суворий Султон Ҳусайн Бойқаро эканлиги маълум бўлади. Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” аса-рида берилишича, Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ашҳаб лақабли машҳур оти бўлган. Танасида тангадек хол-хол бўлган бу от замон шоирларининг катор қасида ва ғазалларида мадҳ этилган. Ашҳаб истиораси ҳамда иккинчи мисрадаги “бошинг устидаги дур” ибораси мазкур ғазални ҳам султон мадҳидаги шеърлар сирасига қўшиш имконини беради.

Ёр деганда агар Мухаммад расулуллоҳ (с.а.в.) назарда тутилган бўлса, ғазал наът мавзусида ёзилган, деган хулоса чиқади. Имондилар кўнглини ўз мулкига айлантирган бу зот Алишер Навоийнинг қатор наътларида подшоҳ деб ҳам васф қилинган. Аммо унинг шоҳлиги одатдаги подшоҳликдан фарқ қилади. Унинг раъйига нафақат мусулмонлар, балки барча мавжудот бош эгган. У нафақат ўз замондошлари ва қаламравида ҳукмрон, балки унинг дини байроғи остида барча пайғамбарлар саф тортажаклар.

Бадеуззамон Фурузонфар “Аходиси Маснавий” китобида шу маънода пайғамбаримиздан қуйидаги ҳадисни келтиради: Қиёмат куни Одам(а.с.) ва ундан кейинги барча набиёлар менинг байроғим остида саф тортажаклар.

Навоий шунга асосланган ҳолда ибтидоси йўқ азалдан интиҳоси йўқ абадгача шоҳликни пайғамбаримизга мусаллам, деб билади. Агар Искандар Зулқарнайн каби жаҳонгирлар ўз қиличи ва тадбири билан бошқа шоҳлар салтанатини забт этиб, ўзининг сиёсатини бутун оламга бир муддатгина жорий қилган бўлсалар, хотамуланбиё эса ўзигача барча шариатларни насх – бекор қилиб, Аллоҳ таоло томонидан юборилган янги динни қиёматгача мўминлар қалбида мустаҳкам ўрнатишга эришди. Бинобарин, унинг шоҳлиги инсониятнинг руҳий олами ва уларнинг қалбида шаҳодат калимаси ўрнашгани билан тасдиқланади.

“Садди Искандарий” достонида шундай байт мавжуд:

Фалакка бу бахшиш қилурға не ҳад,
Сени Ҳақ шаҳ этмиш азал то абад.

Умуман олганда, Навоий лирикасида ёр – турли маъноларни ифодалайдиган тимсол. Мутафаккир шоирнинг шеърларида мавжуд инсон васф этиладими ёки ҳаёлий маҳбубанинг таърифи келтириладими – бу васф, мақтов ва алқовлар замирида Илоҳ муҳаббати ва маърифатидан баҳра олган туйғулар ётади. Ҳар қандай ҳолатда Навоий Буюк Тангри маърифатининг тарғиботчиси бўлиб майдонга чиқади. Кейинги байт мазмуни бу фикрнинг яққол далилидир:

Не қатиг ҳолки, ҳажринг кечаси тинғали қўймас,
Ер элин ашк ила андух, кўк элин наъраи “ё Раб!”

Ёрнинг ҳижронида тўкилаётган кўзёшлар одамларни, нола ва фиғонлари фаришталарни безовта қилиши мазмунидаги муболағали тасвирда илоҳийлик сифати касб этган мажозий муҳаббатнинг нишонасидир. Шу сабабли, кейинги байтлар Ҳақ таоло маърифати йўлида битилган. Навоий айтмоқчи, бандалик шартига оғишмай амал қилган инсон бутун оламга якка ҳукмдор бўлган

кимсадек олам аҳлига ҳожатсиз бўлади. Бу йўлда собит ориф ва қалби огоҳлар каби одам ҳам шоҳнинг яқин кишисига айланади. Чунки ҳадиси шарифда айтилгандек, киши қайси қавмни севса, ўшалар билан биргадир:

Ҳар киши бўлди қулунг, ул кишидур олам аро шах,
Қулларинг қурбини ким топса эрур шахға муқарраб.

Матлаъдан олдинги байт нақшбандийлик тариқатидаги “назар бар қадам” ғоясининг бадиий ифодасидир. Навоий эътиқод қилган ушбу назарияга кўра, инсон ҳар бир қадами Ҳақ таоло назорати остида эканлигини англаган ҳолда, ўз феъли, қавли ва ниятини шунга мувофиқ бўлишини таъминлаши керак. Айниқса, одамлар унинг тили ва қўлидан озор чекмаслиги, адаб тариқида бўлиши муҳим аҳамиятга эга:

Ёр чун барча замон нозир эрур ҳолинга, бўлғил
Бори ҳолатда мушоҳид, бори эл бирла муаддаб.

Шоир бу байт билан диннинг моҳияти – гўзал ахлоқ тарбияси эканлигини таъкидлаб, ҳар қандай ҳолатда одоб ва ахлоқ меъзонларига риоя қилишга чақиради. Шу сабабли, бу ўғитлар барча давру замонда долзарб даъват бўлиб жаранглайди.

Олимжон ДАВЛАТОВ

——
“Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё Раб?..”
——

Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё Раб?
Айла бу зулм аро ҳолимға тараххум, ё Раб.

Ваъдаи қатл қилиб ваъдаға қилғунча вафо,
Нега мен хастани ўлтурди таваҳҳум, ё Раб?

Лабларининг калимотики, берур жисмға рух,
Оби ҳайвон унидур, йўқса тақаллум, ё Раб.

Хони васлида ўкуш неъмат ародур ағёр,
Рўзий эт бизга ҳам ул навъ танаъум, ё Раб!

Ваҳки, кўнглумни шикоф этти кулумсуб оғзи,
Ғунчаларни негиб очти бу табассум, ё Раб?!

Умр чун фоний эмиш, гар киши олам шаҳидур,
Чун ўлар, невчун этар мунча тааззум, ё Раб?!

Ёр қатл эткали ушшоқини йиғдурған эмиш,
Бер бу базм ичра Навоийға тақаддум, ё Раб.

—V— VV— VV— —

Фоилотун фаилотун фаилотун фаълун
Рамали мусаммани маҳбуни мактуъ

Лугат

Тазаллум – зулмга гирифторлик, мазлумлик

Тараҳҳум – раҳм-шафқат

Хаста – бемор, бечора

Таваҳҳум – иккиланиш, номуайянлик

Калимот – сўзлар, калималар

Оби ҳайвон – ҳаёт суви

Тақаллум – сўзлаш

Ўкуш – кўп, фаровон

Рўзий – насиб

Танаъум – бойлик, ҳожатсизлик

Тааззум – ўзини катта тутишлик

Ушшоқ – ошиқлар

Тақаддум – илгариламоқ, биринчи бўлмоқ

Насрий баён

1. Худо ҳаққи, айтчи, қачонгача менга ҳижрон ичра бунча зулм кўрсатасан? Ё Раб, бу зулм аро ҳолимга раҳм эт.

2. Қатл қиламан, деб ваъда бердинг, аммо нега ваъдага вафо қилгунингча мен бечорани номуайянлик ўлдириб қўйди?

3. Жисмимга жон бағишловчи сўзларинг тириклик чашмасининг шилдираб оққандаги садосими, ёки каломми, билиб бўлмайди.

4. Бегоналар унинг висол неъматларига тўла дастурхонидан баҳраманддирлар. Худоё, бизга ҳам шундай фаровонликни насиб эт!

5. Эвоҳ, бир кулимсирагани кўксимни тешиб ўтди. Худоё, бу табассум ғунчаларни қандай очди экан?!

6. Киши оламнинг подшоҳи бўлса ҳамки, умр барибир унга вафо қилмайди. Ажал муқаррар бўлган ҳолда, нега бунча ўзини катта тутаркан?

7. Ёр ошиқларини қатл этиш учун йиғдирибди. Ё Раб, мени бу қатл базми ичра биринчилардан қилгин.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг ўзбек мумтоз шеъриятига қўшган улкан ҳиссаси жиҳатларидан бири сифатида шеърятда қофия тизимини бойитганини кўрсатиш мумкин. Туркий қофиядош сўзлар ёрдамида гўзал шеърлар яратиш баробарида араб ва форс шеърлятида қўлланилган қофия тизимини ҳам ижодий ўзлаштириб, уларни қўллаган ҳолда ўзбекча ғазаллар яратиш имкониятларини янада кенгайтирган. Жумладан, мазкур ғазалда қўлланилган арабий қофия тизими одатда насрий асарларда (кўпинча илмий ва назарий матнларда) қўлланилган сўзлардан иборат. Бу қофия тизими Навоийнинг форсий салафлари – Ҳофиз Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийнинг лирикасида учрамайди. Шоир бу сўзлар тизимини бадийий мақсадга мослаштириб, уларга янги залвор юклайди.

Радиф вазифасини бажарган “ё Раб” ҳам айрим байтларда Аллоҳ таолога мурожаат ўлароқ келса, баъзиларида ҳайрат, изтироб ва

таажжуб оҳангини ифодаловчи нидо вазифасини бажарган. Жумладан, матлаънинг биринчи мисрасида “ё Раб” ҳайрат ва изтиробни ифодалаган бўлса, иккинчи мисрада мазкур нидо Ҳақ таоло даргоҳига муножот сифатида янграйди:

Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё Раб?
Айла бу зулм аро ҳолимға тараҳхум, ё Раб.

Ғазал Парвардигорга мурожаат ўлароқ битилган бўлса-да, бундаги муҳаббат тимсоли Илоҳнинг айнаи ўзи эмас. Бунининг мазмунидан ҳам англаш мумкин: ёр ўз ошиғини қатл этиш ваъдасини бериб, ушбу ваъдага вафо қилишга кечикмоқда. Ошиқ эса бу номуайянлик ва интизорлик дардидан ажалидан олдин нобуд бўлади:

Ваъдаий қатл қилиб ваъдага қилгунча вафо,
Нега мен хастани ўлтурди таваҳхум, ё Раб?

Шу ўринда бир жиҳатга алоҳида эътибор қаратишни жоиз деб билдик: Алишер Навоий ва умуман мумтоз шеърятимизда ошиқнинг ҳалок бўлиши, ёр томонидан қатл қилиниши, ишқ кўйида хоку туроб бўлиб, ёр кўйининг чангига айланиб кетиш ҳолатлари жуда кўп қўлланилади. Мазкур муболағали тасвир ва ташбеҳлар муҳаббат йўлидаги жонфидалиқни ифодалаш, кучли ҳис-ҳаяжон ва бадий таъсирни кучайтириш баробарида бошқа муҳим ахлоқий-ирфоний жиҳати ҳам бор: муҳаббат дардига мубтало бўлган киши (бу муҳаббат мажозий ё илоҳий бўлишидан қатъи назар) бутунлай бошқа одамга айланади. Биламизки, “ишқ”, “ошиқ”, “маъшук”, “маъшуқа”, “иштиёқ” сўзлари арабча “ашақа” сўзининг ўзагидан ясалган. “Ашақа” деб араблар дарахтлар ва ўсимликларга ўралиб, уларнинг ширасини сўриб оладиган ва охир-оқибатда қуритадиган сариқ печакни айтадилар. Ишқ жазбаси ҳам кимгаки тегса, уни бетоқат қилиб, ошиқни ейиш-ичишдан, уйку-ҳаловатдан маҳрум этади, вужуд истакларини аста-секин синдириб, руҳни яллиғлантиради. Натижада, ошиқлар атрофдагиларга бепарво бўлиб, нафақат ўзларини, балки дунёни ҳам унутадилар. Ошиқ фақат ёр ҳаёли билан яшайди, ёр учун

жонини фидо қилишга тайёр туради. “Лайли ва Мажнун”даги Мажнун ҳолати ва саргузаштлари бунга яққол мисол. Навоий ушбу достонда ишқни шундай таърифлайди:

Эй ишқ, ажиб кимёсен,
Бал оинаи жаҳоннамосен.

Яъни ишқ ҳам кимё, ҳам оламни кўрсатувчи кўзгу. Чунки худди кимё орқали мис олтинга айлантирилгани ёки тоғ жинслари эритилиб, соф олтин олингани каби инсон вужуди ҳам ишқ ўтида тобланиб, ёниб, иллатлардан тозаланади, комилликка эришади, руҳ мусаффо ҳолга келади ва Искандар оинаси кўзгусида жаҳон воқеалари акс этганидай оламнинг сиру асрори ошиқнинг тиниқ руҳиятида акс этади. Ана шу жараён, яъни ишқ туфайли руҳ покланиб, асл ватанга қайтиш жараёнидаги ҳолат бадиий адабиётда ўлим тимсоли орқали ифодаланади.

Кейинги байтда ишқ жазбасидан “менлик”ни йўқотиб, ҳалок бўлган ошиқ ёрнинг жонбахш сўзларидан қайта тирилганига нозик ишора бор:

Лабларининг калимотики, берур жисмға руҳ,
Оби ҳайвон унидур, йўқса такаллум, ё Раб.

Ёрнинг Хизр чашмасидек руҳга абадий ҳаёт берувчи сўзларидан қайта тирилган ошиқ дунёга бошқача кўз билан қарайди. У умрнинг фонийлиги, дунёнинг сариқ чақага арзимаслигини онгли равишда англай бошлайди. Бебақо дунёнинг истак-ташвишлари, муваққат муваффақиятлар, ўткинчи орзу-ҳавасларнинг рўёби ҳеч кимга мағрурланиш ва гердайиш учун асос бўлолмайди. Беш кунлик дунёда ўзини абадий ҳукмдордек тутадиган нодон кишиларни кўрган мутафаккир шоир ҳайрат ва таажубини қуйидагича баён этган:

Умр чун фоний эмиш, гар киши олам шахидур,
Чун ўлар, невчун этар мунча тааззум, ё Раб?!

Ишқ ўти ичра самандардек яшашни ўзига қисмат билган ошиқ ўзига ўхшаган жонфидо ошиқлар ичида биринчилардан

бўлиб ширин жонини фидо қилиш учун Парвардигордан мадад сўраб илтижо қилади. Негаки, ишққа гирифтор бўлиш одамнинг ихтиёридан ташқарида. Ишқ – илоҳий неъмат экан, бу неъматни қўлга киритишдаги заҳмат ва синовларда ҳам фақат Парвардигорнинг ўзи мададкор бўла олади:

Ёр қатл эткали ушшоқини йиғдурган эмиш,
Бер бу базм ичра Навоийга тақаддум, ё Раб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Эй, санга юз хўбу лаб хўбу лабингдин кулгу хўб...”

Эй, санга юз хўбу лаб хўбу лабингдин кулгу хўб,
Ҳар неким воқеъ бўлур сендин, кўзумга асру хўб.

Дединг ул ой васфин, эй ровий, яна сўз демагил
Хўблардинким, сўзунг эрди бу ерга тегру хўб.

Хўблар кул бўлдилар, лекин парийлар қочтилар,
Олам ичра одамий бир сенча бор эркинму хўб?!

Хўбларни арз қилдим, қилмади кўнглум писанд,
Ани кўргач ихтиёри қолмайин деди: бу хўб.

Васлида жонимга ҳажридин не келганни деман
Ким, фараҳ базмида зикр этмак эмастур қайғу хўб.

Жавру лутфу кибру ноз андин кўнгулга хўб эрур,
Ҳақ азалда зотини онинг яратибдур чу хўб.

Соф қил хотирки, солғай акс ул юз яхшиким,
Кўргузур юзни, қачонким равшан ўлди кўзгу хўб.

Эй кўнгул, борсанг ул ой наззорасиға зинҳор
Ашк бирла кўзларингдин ғайрининг нақшин ю хўб.

Хўбларни кўрмаса сенсиз Навоий қилма айб,
Ким кўрунмайдур кўзига кимса сендин айру хўб.

–V-- –V-- –V-- –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Лугат

Асру – жуда

Ровий – ривоят қилувчи

Тегру – -гача

Фарах – шодлик

Ю – юв

Айру – жудо, ўзга

Насрий баён

1. Эй ёр, сенинг юзинг ҳам, кўзинг ҳам, лабингдаги қулғу ҳам хўб – яхши; сендан нимаики содир бўлса, кўзимга яхши кўринади.

2. Эй ровий, ул ойнинг васфини қилганингдан кейин бошқа гўзаллардан сўзламагил. Сенинг гапларинг шу ергача жуда яхши чиқаётганди.

3. Гўзаллар сени кўриб, қулинг бўлдилар, лекин парилар қочдилар. Инсон зоти орасида сендан ҳам яхши одам бормикан?!

4. Кўнглимга бошқа гўзалларни кўрсатдим, кўнглим уларни истамади – писанд қилмади. Лекин уни кўриб, ихтиёри қолмасдан яхшилигини тан олди.

5. Висол пайтида ҳижронда чеккан азобларимни айтмайман, чунки шодлик базмида қайғудан гапириш яхши эмас.

6. Унинг жавру жафолари, лутфу меҳрибончилиги, кибру нозланиши – барчаси кўнгилга ёқади. Чунки азалда Ҳақ таоло унинг зотини яхши қилиб яратган.

7. Хотирингни соф айла, токи ул юз акси кўнглингда шубҳасиз намоён бўлсин. Кўзуга ҳам фақат яхши жило берилган бўлса, юзни кўрсатади.

8. Эй кўнгил, ул ой чехрасига назар солиш учун борсанг, кўзингдаги бошқалар аксини кўзёшларинг билан яхшилаб ювиб тозалагин.

9. Сен бўлмаганингда Навоий гўзалларни кўрмаса, айб этма, негаки сендан айри ҳолда кўзига ҳеч ким яхши кўринмайди.

Шарҳ ва изохлар

Алишер Навоий зуллисонан шoir бўлгани, форс тилида Фоний таҳаллуси билан баракали ижод қилганини биламиз. Форсий девонининг аксар ғазаллари ринди Шероз – Хожа Ҳофиз Шерозий ғазалларига жавоб тариқасида ёзганини “Муҳокамат ул-луғатайн”да шoirнинг ўзи қайд қилиб ўтган:

“Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз таврида... тартиб берибменким, олти мингдин абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубдур”.

Шунингдек, туркий ғазалнависликда ҳам уч шoir – Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Абдурахмон Жомийларни ўзига устоз деб билганлигини қитъаларининг бирида шундай баён этади:

Ғазалда уч киши тавридур ул навъ,
Ким андин яхши йўқ назм эҳтимоли.

Бири – муъжизбаёнлиғ соҳири Ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.

Бири – Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.

Бири қудси асарлик орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур синған сафоли.

Навоий назмиға боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.

Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.

Маълум бўладики, Навоий фақат форсий ғазалларидагина эмас, балки ўзбекча асарларида ҳам форс адабиётининг мазкур намоёндалари образ ва тимсоллари, услуб ва композициясидан ижодкорлик билан фойдаланган. Ёқубжон Исҳоқов ва Нажмиддин Комиловнинг айрим таҳлилларини ҳисобга олмаганда, ушбу йўналиш, яъни Навоийнинг ўзбекча ғазалларидаги таъсир ва татаббу масалалари бўйича ҳали арзирли бирор иш амалга оширилган эмас. Ҳолбуки, Навоийнинг сўз санъаткорлигидаги маҳорати, туркий тилнинг кенг имкониятлари, дунёқараш ва бадий тафаккурдаги ўзига хослик масалалари айнан қиёсий таҳлил ёрдамида ҳақиқий баҳосини топади. Таҳлил қилинаётган ғазалимиз ҳам Хожа Ҳофизнинг ушбу матлаъ билан бошланадиган ғазали таврида яратилган туркона жавобиядир:

Эй ҳама шакли ту матбўъу ҳама чои ту хуш,
Дилам аз ишваи ширини шакархои ту хуш.

(Маъноси: Эй нигор, сенинг бутун шакл-шамойилинг таъбга хуш келувчи, бутун кўринишинг ёқимли; кўнглим сенинг ширин ишваларингдан хушнуд бўлган).

Навоий салафининг ғазалида қўлланилган “хуш” сўзи ўрнига “хўб” сифатини қўллайди. Хуш сўзи луғатда ёқимли, кўнгилга шодлик келтирувчи маъноларини англатса, хўб – яхши, гўзал сўзлари билан маънодош. Бу сифатни қўллаш орқали шоир ҳақиқий гўзаллик – эзгуликка эш, деган ғояни илгари суради. Файласуфлардан бири ҳамма гўзаллар ҳам инсон сифатида яхши эмас, лекин ҳамма яхши одамлар ўз навбатида гўзалдир, деган.

Бинобарин, Навоий ғазалидаги ошиқ қахрамон ёридан нимаики
содир бўлса, кўзига айна эзгулик ва гўзаллик бўлиб кўринади:

Эй, санга юз хўбу лаб хўбу лабингдин кулгу хўб,
Ҳар неким воқеъ бўлур сендин, кўзумга асру хўб.

Халқ орасида мақол бор: Яхшини ёмон бўлди деб куйинма,
ёмонни яхши бўлди деб қувонма. Бу ҳикмат асрлар давомида
ўз тасдиғини топиб келмоқда. Фитратида эзгулик бўлган инсон
ҳаётнинг қайсидир палласида ёмон йўлларга кириши мумкин,
лекин у барибир ўз аслига қайтади. Худди шу каби, ёвуз инсоннинг
яхшилигидан қувониб, хотиржамликни қўлдан чиқармаслик
лозим. Навоий севган инсоннинг зуваласи азалда эзгулик билан
қорилгани сабабли, ундан воқе бўладиган жавру жафолар, такаб-
бурлик ва нозланишлар кўнглига хуш ёқади:

Жавру лутфу кибру ноз андин кўнгулга хўб эрур,
Ҳақ азалда зотини онинг яратибдур чу хўб.

Эзгуликни кўра билиш, одамларнинг яхши сифатларини кашф
этиш қобилияти кўнгли соф, нияти холис инсонларгагина насиб
этади.

Буюк ориф Ҳасан Басрий: “Қирқ йил дунёни ўзгартирмоқчи
бўлдим, ҳеч нарсага эришолмадим, қарашларимни ўзгартирдим,
дунё кўз ўнгимда ўзгарди”, деган. Навоий ҳам ёрнинг жамолини
кўриш учун пок назар, пок кўнги ва пок ният бўлиши кераклигини
шарт билиб, кўнги кўзгусини турли фасод ва чиркинликлардан
тоза тутишни тавсия қилади:

Соф қил хотирки, солғай акс ул юз яхшиким,
Кўргузур юзни, қачонким равшан ўлди кўзгу хўб.

Муҳаббат йўлида тўкилган ёшлар кўзни бегоналар аксидан
поклаб, кўнги кўзгуси мусаффо бўлгандан кейин бошқа гўзаллар
ошиқнинг ҳаёлини банд қила олмайди. Ҳақиқий гўзалликни
таниган, муҳаббат жомидан баҳраманд ошиқ фақат ўз ёрига
талпинади. Худди Лайлининг ишқида мажнунлиги билан ном

чиқарган Қайс каби ҳар қандай гўзалда фақат ўз маҳбубасининг нишонини кўради. Навоий ушбу ҳолатга ошно бўлган, дунёга ўз ёрининг кўзи билан назар соладиган зот эди:

Хўбларни кўрмаса сенсиз Навоий қилма айб,
Ким кўрунмайдур кўзига кимса сендин айру хўб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Сен лабинг сўрган сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб...”

Сен лабинг сўрган сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичқилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб.

Дедилар, аҳбоб дардиға ҳабиб айлар даво,
Ваҳки, мен куйдум муҳаббаттин, эмас воқиф ҳабиб.

Кўюнгга киргач, кўнгул қошингга майл айлар, бале,
Гўшаи меҳроб этар пайваста манзилғаҳ ғариб.

Чехра сарғарган сайи ортар кўнгулнинг ноласи,
Бор ажаб воқиъ хазон фаслида нолон андалиб.

Ҳошалиллаҳ, шарбатимни захри қотил бирла эз,
Чун иш андин ўттиким, келгай Масихим, эй табиб.

Неча ул ой меҳридин шайдо кўнгулни овутай,
Телбага ёлғон ҳикоят бирла бергандек фириб.

Майға раҳн ўлмай фано дайрида тасбиҳу ридо,
Пири дайр этмас ҳавола элга зуннору салиб.

Нафсинг этса шўхлуғ, чарх эмгагидин қил адаб,
Тифлни андоқки зажр айлар фалак бирла адиб.

Эй Навоий, зулмидин дерменки ишқин тарк этай,
То назардин ғойиб ўлди, йўқ яна сабру шикеб.

–V-- –V-- –V-- –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Луғат

Сойи – сари

Аҳбоб – дўсту ёрлар

Воқиф – огоҳ

Бале – ҳа, албатта

Андалиб – булбул

Ҳошалиллаҳ – Худо ҳаққи

Шайдо – ошиқ, мафтун, девона

Раҳн – гаров

Ридо – узун тўн

Зуннор – ғайридинлар белига боғлайдиган ип

Эмгак – машаққат, кулфат

Зажр – жазо

Фалақ – бир қарич ходага бойланган таноб

Адиб – мактаб муаллими

Шикеб – сабот, бардош

Насрий баён

1. Эй ҳабибим, сен лабингни сўрган сари мен қон ютаман. Сен май ич, менга эса жигар қонини ичиш насиб бўлган.

2. Дедиларким, дўсту ёрлар дардига ҳабиби даво айлар, эвоҳ, мен муҳаббат ўтида куйдим, аммо ҳабибим ҳолимдан беҳабар.

3. Кўйингга киргач, кўнгил қошингга мойилдир, ҳа, албатта ғариб масжидга кирса, меҳробнинг гўшасини маскан тутади.

4. Юзим сарғарган сари кўнгил ноласи ортиб боради. Ҳазон фаслида булбулнинг ноласини эшитиш ақл бовар қилмайдиган ҳолдир.

5. Эй табиб, Худо ҳақи, менга шарбат ўрнига қаттол заҳарни эзиб бер, чунки энди Масиҳим келишига умид қолмади.

6. Телбани ёлғон қиссалар билан алдаганлари каби ошиқи шайдо кўнглимни ул ой меҳридан умидингни узма деб, яна қанча овутай?!

7. Фано дайрида тасбиҳ ва жома гаровга қўйилиб, шароб сотиб олинмагунча дайр пири майхона аҳлига зуннор ва салиб ҳадя қилмайди.

8. Нафсинг агар ҳаддидан ошса, фалак жафоси билан унга адаб ўргат. Бу – мактабда муаллим фалақ билан шўх болаларни жазолагани каби фойдалидир.

9. Эй Навоий, зулмининг дастидан ишқини тарк этай дейман, аммо назардан ғойиб бўлгач, яна қарору тоқатим қолмайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳазал матлаъи ташбеҳи киноят талаблари асосида яратилган. Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоиқ ус-сехр” китобида берилишича, мазкур санъат ёпиқ ташбеҳнинг бир тури бўлиб, унга кўра, шоир ўхшатиш воситаларини ишлатмаган ҳолда, ўхшалган нарсанинг номини аташ йўли билан нимага ўхшатилганига ишора қилади. Қуйидаги байтда ташбеҳи киноят тазод (лаб – қон ютиш, май – хуни жигар) билан қоришиқ ҳолда қўлланилгани учун ёр қизил лабининг ҳижронидан бағри қон ошиқнинг руҳий ҳолати аниқ чизилган:

Сен лабинг сўрған сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичқилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб.

Иккинчи байтда иштиқоқ санъати ёрдамида бир ўзакдан ясалган “аҳбоб”, “ҳабиб” ва “муҳаббат” сўзлари қўлланилади. Кези келганда, Навоий лирикасидаги бир жиҳатга эътибор қаратиш жоиз: Алишер Навоий лирикасида бугунги кун адабиётида жуда кўп қўлланиладиган ўзбекча “севги” сўзи умуман ишлатилмайди. Севги сўзи ўз моҳиятига кўра, эркак ва аёл ўртасидаги эҳтиросли

туйғуларнинг ифодасидир. Муҳаббат эса, ушбу майлларни инкор этмаган ҳолда, руҳий яқинлик, кўнгил маҳрамлиги, дўстлик ва олижаноблик, вужуд ва руҳнинг уйғунлигини ифодалайдиган, инсоний эҳтирос ва талпинишлардан-да анча баланд покиза ва илоҳий бир ҳис-туйғуни англатади.

Муҳаббат дардига даво фақат маҳбубнинг ҳузурида бўлади, аммо маҳбуб муҳибнинг муҳаббат ўтида ёниб адо бўлганидан беҳабар. Ёрнинг беҳабарлиги оплиқнинг дардини ўн чандон зиёда этади:

Дедилар, аҳбоб дардига ҳабиб айлар даво,
Ваҳки, мен куйдум муҳаббаттин, эмас воқиф ҳабиб.

Учинчи байтда ташбеҳи киноят бошқа бир маънавий санъат – муурооти назир билан қоришиқ қўлланилган. Иккинчи мисрада ўрта асрлар мусулмон Шарқи мамлакатларидаги гўзал бир удум далил сифатида келтирилган: шаҳарларда бутунги кунда ҳар қадамда учрайдиган меҳмонхоналар ўрта асрларда бўлмаган. Шаҳарда таниш-билиши ё қариндоши бўлмаган мусофирлар масжидларда тунаган. Масжид аҳли мусофирларни меҳмоннавозлик расми билан ё ўзлари билан уйларига олиб бориб, бошпана беришган, ёки шу ернинг ўзида мусофирни таом ва бошқа зарурий нарсалар билан таъминлашган. Бу – мусулмонлар ўртасидаги меҳр-оқибат, биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш учун асос бўлиб хизмат қилган.

Тўртинчи байтда эса, гулдек чехраси ишқ дардидан сарғайиб хазон рангига кирган ошиқнинг – муҳаббат оловидан ёниб кул бўлган кўнгилнинг булбулдек нола чекканлари (бу ерда булбулнинг патлари кулранг эканлигига ҳам нозик ишора бор) ҳақида сўз юритилади. Фарқ шундаки, булбул кузак фаслида, гуллар хазон бўлгандан кейин сайрашни тўхтатади. Шоирнинг булбул кўнгли эса ҳамиша ёрнинг дийдорини қўмсаб нола қилади. “Ишқро оғоз ҳаст, анжом нест”, дейди Шайх Саъдий Шерозий. Бу нолалар ўша интиҳосиз муҳаббатнинг наволаридир:

Чехра саргарган сайи ортар кўнгулнинг ноласи,
Бор ажаб воқиф хазон фаслида нолон андалиб.

Мажнунвор ишқ дарди лаҳза сайин кучайиб, ҳатто масиҳонафас табиблар унга даво топа олмай ожиз қоладилар. Шайдо кўнгил ёлғон ваъдаларга бир муддат ишониб таскин топган, бу ёлғонлар фош бўлгач, ой тўлган кунларда дарди баттар кўзиган девоналар каби ойжамол дилдорнинг висол ваъдаси билан бир муддат овунади, аммо бу ваъдалар ҳамишагидек саробга айлангач, жунуни ва шайдолиги ошиб бораверади:

Неча ул ой меҳридин шайдо кўнгулни овутай,
Телбага ёлғон ҳикоят бирла бергандек фириб.

Мавъиза оҳангида битилган саккизинчи байтда шоир эски таълим тизимидаги яна бир одатни қаламга олади. Ўқувчи фалақ ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиши учун Садриддин Айнийнинг “Эски мактаб” қиссасидан қуйидаги парчани келтиришни лозим топдик:

“... – Фалақни ол! – деб домла халфага буюрди.

Халфа домланинг ёнига ўтди ва унинг орқасида деворга осиб қўйилган бир ёғочни олди. Бу ёғоч бир ярим газча узунликда бўлиб, бир оз эгри ва икки бошида бир тизимчанинг икки учи тутилган эди...

Аҳмаднинг ёнида турган болалар уни босдилар, домланинг иккинчи буйруғини кутмасдан, унинг оёқларини фаллақнинг тизимчасидан ўтказдилар ва икки бола фаллақ ёғочининг икки учидан тутиб уни бурай бердилар. Тизимча фаллақ ёғочига ўрала бошлади, у боланинг оёғини қисди, бу қисиш шу даражага етдики, бола чидай олмай дод солди:

– Вой ўлдим, вой оёққинам! – деб қичқирди.

Ўқишдан тўхтаган болалар эса қўрққан ва титраган бир вазиятда унинг дод-фарёдини тинглар эдилар. Лекин домла бу ҳолга йўл қўймади, у узун таёғини қўлига олди-да, бошқа болаларнинг бошларига уриб, уларни ўқишга буюрди. Улар ҳам йиғлаб-сиқтаб, баланд овозда ўқишга киришдилар.

Домла орқасида деворга тираб қўйилган таёқлардан икки газлигини олиб халфанинг қўлига берди ва :

– Ур! – деб буюрди.

Халфа фаллаққа боғланган Аҳмаднинг товонларига ура бошлади.

Энди Аҳмаднинг дод-фарёдига ҳеч чидаб туриб бўлмас эди. Бироқ унинг фарёди бошқа болаларнинг ўқишлари, бақаришларига қўшилар ва унинг товуши бақаришлар ичига сингиб йўқолар эди. Шунинг учун ўткинчилар “болалар ўқияптилар”, деб ўйлар ва бу ваҳшийликдан хабарсиз қолар эдилар.

Халфанинг калтаклари зарбидан аввало Аҳмаднинг товонлари кўкариб, қорайиб кетди, сўнгра тирқираб қизил қон чиқди ва таёқни бўяб юборди” (С.Айний. Эски мактаб. Повесть. – Т.: “Ёш гвардия”, 1982. –Б.13).

Бу каби жисмоний жазоларни қўллаш ҳозирги замон тарбия тизимида инкор этилса-да, ўн бешинчи асрда ушбу тарбия воситаси боланинг интизомли бўлиши ҳамда замоннинг кейинги зарбаларига чидамли бўлишига асос бўлади, деб ҳисоблашган. Навоий нафс туғёнини ҳар бир инсон бошига тушадиган азоб ва машаққатлар билан тарбиялаш лозимлигини юқорида айтиб ўтилган ҳолатга қиёслаб, фикрини қуйидагича баён этади:

Нафсинг этса шўхлуғ, чарх эмгагидин қил адаб,
Тифлни андоқки зажр айлар фалақ бирла адиб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ишқдин ёнса таним сўрма сабаб...”

Ишқдин ёнса таним сўрма сабаб,
Куйса хошок ёлиндин, не ажаб?

Секриди чунки самандинг, деди ақл:
– Барқ бўлмиш бу қуёшқа маркаб.

Хўблар мактаб аро хайли нужум,
Ул қуёш ўртада моҳи мактаб.

Зақанинг чоҳу анинг остида хол,
Чоҳнинг нуқтаси, эй нўшинлаб.

Хусн аро ишвау ноз эл қўнглин
Онча олмаски, ҳаё бирла адаб.

Нега матлуб тиларсен, чунким
Не талабдур санга, не дард талаб.

Ҳажр аро хаста Навоюю фиғон,
Эй висол аҳли, сизу – лаҳну тараб.

–V-- VV-- VV–
Фоилотун фаилотун файлун
Рамали мусаддаси маҳбуни мақтуъ,

Лугат

Ёлин – олов
Саманд – учқур от, саман оти
Хайл – тўда
Нужум – юлдуз
Моҳ – ой
Зақан – ияк
Чоҳ – қудуқ
Лаҳн – куй, наво
Тараб – шодлик

Насрий баён

1. Жисмим ишқдан ёниб кул бўлса, бунинг сабабини сўрама. Олов тушган хас-хашак ёниши ажабланарли ҳол эмас.
2. Саман отинг сакраганини кўрганда ақл деди: – бу қуёш барқ – яшинни от қилиб миниб олибди.
3. Мактабдаги гўзаллар бир тўда юлдуз, менинг қуёшим эса улар орасида мактабнинг ойи каби алоҳида ажралиб турибди.

4. Эй лаблари болдек шириним, иягингдаги чукурча – қудуқ, унинг остидаги ҳол эса қудуқнинг тубидаги нуқтадек.

5. Ишваю ноз эл кўнглини ҳаё ва адаб каби ўзига банди қилмайди.

6. Сенда талаб истаги ҳам, дард талаби ҳам бўлмаса, нега бу ҳолинг билан матлубга етишмоқни истайсан ўзи?!

7. Ҳижронда қолган хаста ва бемор Навоийнинг касбу кори нола-ю фиғондир. Эй висолга етишганлар, сизга куй-наволар ва шодлик базми ярашади.

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳазал арузнинг энг латиф ва ўйноқи вазнлардан бири – рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуфда битилган.

Ишқдин ёнса таним сўрма сабаб,
Куйса хошок ёлиндин, не ажаб?

Матлаъда ошиқ – бир ҳовуч хас-хашакка, ишқ – ўт, оловга ўхшатишган. Бу ўхшатиш замирида ҳам катта ҳикмат бор.

“Фарҳод ва Ширин” достонидаги Хусравни эсга олайлик. Хусрав ҳам Ширин висолига даъвогарлардан бири. Хусрав бепоён ва қудратли мамлакатига муносиб валиаҳдни дунёга келтириш учун олийнасаб, оқила ва гўзал малика топиш умидида турли ўлкаларга жосусларини юборади. Жосуслар ва элчилар бундай олий мақомга Арман мулкининг қироличаси, ҳусну жамол ва ақлу фаросатда тенгсиз Ширин муносиб экани ҳақида хабар келтирганларидан кейин иштиёқ билан Ширинни қўлга киритишга ҳаракат қиладди. Хусравдан фарқли ўлароқ, Фарҳод Шириннинг ишқига мубтало бўлгунга қадар ҳам бутун вужуди “фироқу ранжу ашқу оҳ ила дард”га айланиб бўлганди. Бу қиёслардан маълум бўладики, ҳаммага ҳам муҳаббат аталмиш пок туйғу насиб этавермас, ишқ ўти тош кўнгилларга асар қилмас экан. Ўзини бир ҳовуч хас-хашакдан ҳам беқадр деб биладиган, тупроқдек хоксор ва беозор, қалби ва тийнати тоза кишиларгина ишқ ўтида ёниб, кул бўлиш бахтига муяссар бўлади.

Кейинги уч байт махбубанинг гўзаллиги таърифига бағишланган. От устида жавлон қилиб ўтган қуёш юзли ёр гўёки яшин устида ўтиргандек лаҳзада кўздан ғойиб бўлади. Аслида, осмонни булут қоплаб, қуёш кўздан пинҳон бўлганда чакмоқ чакнайди, аммо ошпуфта ақл ёрнинг гўзаллиги ва отининг учқурлигини қиёслаш учун бундан муносиб ташбеҳ топишга ожизлик қилади. Ишқ мактабхонасида ёрдан ўзга гўзаллар ҳам кўп. Аммо шоир васф этган ёр уларнинг орасида юлдузлар ичра ойдек танҳо ва беназир:

Хўблар мактаб аро хайли нужум,
Ул қуёш ўртада мохи мактаб.

Ёрнинг беназирлиги, бошқа гўзаллардан мумтоз қиладиган жиҳати фақат ҳусну жамоли ё нозу ишваси эмас. Пок назар фақат пок манзарга тушади. Одамни фақат гўзал ахлоқ ва шарму ҳаё гўзаллаштиради. Навоий талқинида, ҳаё муҳим инсоний хислатларидан бўлиб, ҳаёсиз маънавий камолотга етишиб бўлмайди. Ҳаё ўз навбатида икки қисм – халқ олдидаги ҳаё ва Ҳақ таоло ҳузуридаги ҳаёдан иборат. Ҳаё – иззат ва муҳаббатни пайдо қилади. Ҳаёли киши доимий тарзда ўз хатти-ҳаракатини назоратга олиб, ахлоқ қоидаларига зид хатти-ҳаракатларнинг олдини олади, виқор, тамкин ва улугворлик билан инсоний шаън ва қадр-қимматини ерга урмайди, тамаъ, риё ва ёлғонга йўл бермайди. Ҳаё ва вафо муштарақ хислатлар бўлиб, ҳаёсиз киши бевафо ва, аксинча, вафосиз киши беҳаё кимсага айланиб қолади.

“Махбуб ул-қулуб”да ҳаё таърифида шундай ҳикматли сўзлар бор: “Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва ҳаё икки ҳамзод фарзанд... Ҳар кўнгулниким, вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ – имон йўқ ва ҳар кимда имон йўқ, андин умид кўзин ёрутса бўлмас... Комиллар – аҳли ҳаё ва ноқислар беҳаё”. Бинобарин, шоир махбубасининг гўзаллиги сирини унинг ҳаё ва одобида деб ҳисоблайди:

Ҳусн аро ишвау ноз эл кўнглин
Онча олмаски, ҳаё бирла адаб.

Бундай гўзал хилқатга, юқорида таъкидлаганимиздек, шох Хус-рав каби даъво ва иддао билан етишиб бўлмайди. Ёрга етишмоқ йўлидаги дастлабки босқич – руҳият оламидаги талаб водийсини ўтамоқ лозим бўлади. “Лисон ут-тайр” достонида талаб водийси таърифига бағишланган боб қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Чун Талаб водийсига қўйсанг қадам,
Оллингга ҳар дам келур юз минг алам.

Ҳар дам анда юз маломат юзланур,
Ҳар нафас минг саъб ҳолат юзланур.

Ана шундай қийинчиликларга бардош бериш, уларни ирода кучи билан енгиб, матлуб томонга руҳоний сафарни давом эттириш – ишқ йўлига кирган кишига қўйилган дастлабки шартдир. Бу шартни бажаролмаган ёки бажаришни истамаган одам орзу-ҳавасга берилмасдан, ниятидан воз кечмоғи маъқул:

Нега матлуб тиларсен, чунким
Не талабдур санга, не дард талаб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Оғзининг сирри манга маълум агар эрмас не айб...”

Оғзининг сирри манга маълум агар эрмас не айб,
Ҳеч кимга заррае чун бермамиш Ҳақ илми ғайб.

Ошиқу шайдолиғимни манъ этар зоҳид, кўрунг,
Ким ҳунар ҳам бор эмиш нодон киши оллида айб.

Ёшурун қолғайму кўксум жайбидек чок ўлғани
Хоссаким, ҳажр илгидин кўксум киби чок эрди жайб.

Кўзларинг бирла лабинг андоғки урди дин йўлин,
Не балолардин Билол ўткай, не саҳбодин Сухайб.

Зарраға саяк эса оғзинг манга йўқ ҳеч шак,
Чехранг ўлғандек қуёшнинг даҳ сади йўқ ҳеч райб.

Пирсиз кезма бу водий ичраким, топмас Калим
Тийра шомин равшан амр этмай анга хидмат Шуайб.

Эй Навоий, сендек эткан зойиъ айёми шабоб,
Суди йўқ анжум киби ашки надомат шоми шайб.

—V— —V— —V— —V—
фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Луғат

Шайдо – девона, ошиқ
Жайб – ёқа
Хоссаким – айниқса, хусусан
Саҳбо – шароб
Саяк – юздан бир қисм
Даҳ сад – минг ҳисса кўп
Райб – шубҳа, гумон
Зойиъ – беҳуда, зое
Шабоб – ёшлик
Суд – фойда
Анжум – юлдузлар
Шайб – қарилик

Насрий баён

1. Оғзининг сиррини агар билмасам, бунинг уятли жойи йўқ, негаки Ҳақ таоло ҳеч кимга ғайб илмидан бир зарра ҳам бермаган.

2. Зоҳид ошиқлигимни маън этмоқда, нодон киши наздида ҳунар айб саналиши табиий ҳол.

3. Ҳижрон дастидан ёқам кўксим каби йиртилгандан кейин, ёқам каби кўксим чок бўлгани пинҳон қолармиди?!

4. Дин йўлида кўзларинг билан лабинг шундай қароқчилик қилмоқдаларким, бу балолардан Билол ҳам омон ўтолмайди, Сухайб Румий ҳам бу шароб офатидан қутулолмайди.

5. Оғзинг зарранинг юздан бири каби кичик эканлигига менда ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Аини пайтда юзинг қуёшдан минг баравар норлоқ эканига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

6. Бу водийни пирсиз кезма, негаки Мусо Шуайбнинг хизматини қилмагунча қоронғу шоми ёруғ бўлмади.

7. Эй Навоий, сен каби ёшлик айёмини беҳуда ўтказганга қарилик шомида юлдузлардек надомат ёшларини тўкишдан фойда йўқ.

Шарҳ ва изохлар

Навоий ғазалларидаги маъно кўлами ва тафаккур миқёсини қамраб олиш ва тушунтириш учун фақат адабий-тасаввуфий билим камлик қилади. Бу бетакрор сўз обидаларини англаш ва талқин қилиш учун ўрта аср тафаккур тарзи, мутафаккир шоиримизнинг дунёқараши шаклланишига асос бўлган диний ва дунёвий билимлардан хабардор бўлмоқ лозим. Ўшанда ҳар бир сўз замирида, яъни етти қават парда ортида яширинган маъно гўзаллигидан баҳраманд бўлиш имкони ҳосил бўлади.

Ғазал матлабида ёр оғзининг сирри ҳеч кимга, жумладан ошиққа ҳам маълум эмаслиги, бунинг сирри фақат алломул-ғуҷуб (ғайб илмини билгувчи) сифатига соҳиб Аллоҳ таолога аён экани қайд қилинган. Тасаввуфий истилоҳ сифатида оғиз – илоҳий калом, Аллоҳ таолонинг “ал-Мутакаллим” сифатининг тимсоли.

Мустамлий Бухорий ўзининг “Шарҳи ат-Таъарруф” китобида бу ҳақда шундай ёзади:

“Аллоҳнинг Зоти бирор зотга ўхшамас, сифатлари ҳам бирор сифатга, феъли-амали ҳам бирор феълга ўхшаш бўлмас. Бу шундайким, агар биз Уни Ҳай (тирик) десак, Унинг Ҳаёти бизнинг ҳаётимизга ўхшамайди, чунки бизнинг тириклигимиз жон туфайлидир, Унинг Ҳаёти жон туфайли эмас. Бизнинг каломимиз унли ва ундош ҳарфлар бирикмасидан иборат, Унинг Каломи унли ва ундош ҳарфлардан иборат эмас; бизнинг каломимиз калималардан иборат, Унинг Каломи калималардан иборат эмас. Бизнинг каломимиз кетма-кетликни талаб қилади, Унинг Каломи кетма-кетликни талаб қилмайди. Биз бир ҳарфни айтмагунча иккинчи ҳарфни айтолмаймиз, бир калимани баён этиш учун ана шу изчилликка риоя этишимиз керак, бир калимани айтгандан сўнггина иккинчи калимани айта оламиз. Аллоҳ таоло эса, барчани бирда эшитади ва барчага бирда жавоб беради. Унинг жавоби ҳам зиддиятлидир, бировга “ҳа”, дея жавоб берса, иккинчисига “йўқ” бўлади, бирига раҳматдир, иккинчисига лаънат, бировни қурб(яқинлик)дан мужда беради, иккинчисига бўъд (олислик)дан хабар етказди. Бундай Калом қандай махлуқот каломига ўхшасин?!” Шундай бўлгач, бу каломнинг моҳиятини билмаслик ғайб илмидан бехабар бандага айб саналмайди:

Оғзининг сирри манга маълум агар эрмас не айб,
Ҳеч кимга заррае чун бермамиш Ҳақ илми ғайб.

Ушбу ғазалда ислом пайғамбарининг саҳобалари – Билол Ҳабаший ва Суҳайб Румий исмлари талмеҳ санъати воситасида қайд қилинган. Шоирнинг талқинига кўра, ёрнинг гўзаллиги дин аҳли учун шундай офатки, унинг қора кўзлари балосидан қора танли Билол ҳам, алвон шаробдек тотли лабларидан шаробдан тавба қилган Суҳайб Румий ҳам қутулолмайди. Ғоят муносиб ва гўзал ташбеҳ! Мажозий маънолар ва байтнинг бадииятики инкор этмаган ҳолда, байтнинг ирфоний қатламига ҳам эътибор қаратмоқ лозим. Фақатгина зоҳирий ва юзаки маъноларга маҳлиёлик Навоийнинг тафаккур даҳосига муносиб иш эмас.

Тарихдан маълумки, Ислом дини пайдо бўлгунга қадар ҳар бир қавм ва миллат ўзининг динига эътиқод қилиб юрган эди. Муҳаммад расулуллоҳ (с.а.в.) барча инсоният учун ягона эътиқод – Ислом дини зуҳурини эълон қилгач, қора танли Билол ва Рум аҳлидан бўлган Сухайб биринчилардан бўлиб, ота-боболарининг ботил эътиқодидан воз кечиб, янги динни қабул қилдилар. Бундай қарорга келишларига Расулуллоҳнинг хуш сурати, хуш ахлоқи ва гўзал каломи сабаб бўлган. Навоий бу чиройли ишора орқали тавҳид динининг асосчиси, барча замонларга раҳмат этиб юборилган Пайғамбаримизнинг бошқа хато йўллар ва эътиқодларга барҳам бериб, ирқи, миллати ва насабидан қатъи назар барча инсониятни тўғри йўлга ҳидоят қилишдаги хизматларини таъкидлаб ўтган:

Кўзларинг бирла лабинг андоғки урди дин йўлин,
Не балолардин Билол ўтқай, не саҳбодин Сухайб.

Ҳазалнинг олтинчи байтида талмехнинг яна бир намунасига дуч келамиз. Бунда фикрни асослаш учун икки пайғамбар – Мусо Калимуллоҳ (а.) билан Шуайб (а.) ўртасидаги муносабат мисол келтирилган.

“Қисаси Рабғузий”да айтилишича, Мусо тасодифан бировнинг ўлимига сабабчи бўлгани учун Мисрдан Мадянга қочиб, Шуайб пайғамбарнинг хизматига чўпон бўлиб ёлланади. Шуайб (а.) Мусонинг чехрасида пайғамбарлик нишонларини илғаб, унга тарбият беради. Муайян бир муддат ўтгандан кейин Шуайбнинг куёвига айланган Мусо ўз устози ва қайнотаси ижозати билан Сино водийсига кўчиб боради. Ўша сафарда у Тур тоғида Аллоҳ таоло билан сўзлашиб, Миср аҳлига пайғамбар этиб юборилади. Мазкур тарихий далилдан Навоий янги хулоса чиқариб, илоҳий маърифат водийсини пир-устозсиз кезмаслик кераклигини таъкидлаб ўтади:

Пирсиз кезма бу водий ичраким, топмас Калим
Тийра шомин равшан амр этмай анга хидмат Шуайб.

Тасаввуф – руҳий тарбия демак. Руҳий тарбия ҳаминша маънавий муршид ва мураббий раҳнамолигида амалга ошади. Шу сабабдан, қайсидир манбани ўқиб, ўз ҳоли билан бу йўлни ихтиёр

этган кишилар муродга етмаганлар. Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида пирсиз тариқат йўлига кирган Биноийнинг хатосини афсус билан қайд қилиб ўтади:

“Биноий... фақр тарийқин ихтиёр қилди ва риёзатлар ҳам тортти, чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қилғон учун ҳеч фойда бермади”.

Шоирнинг бу кўрсатмаси бутунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Бовужудиким адам бўлдум ғамидин қайғуруб...”

Бовужудиким адам бўлдум ғамидин қайғуруб,
Ҳеч оғзининг сўроғин лаълидин топман сўруб.

Жонки, қат-қат қон бўлуптур, доғи ишқинг кетмагай,
Лола баргидек ани бир-бир совурсанг куйдуруб.

Новакинг кўнглумда қилмиш хона, бовар қилмасанг,
Кўксума илгингни келтурким, туруптур билгуруб.

Ишқидур жон пардасида равшан эттим, дўстлар,
Неча куйгаймен ҳарир ичинда ўтни ёшуруб.

Барқдек пўямни айб этманг саломат аҳликим,
Мундоғ ўтеким, туташибдур манга бўлмас туруб.

Истама таҳсинки, шокирмен не келса оллима,
Шукр қилмай найлай олурсен қазони ёзғуруб?!

Чун Навоий жониға марҳам эрур пайконларинг,
Кош, ёқса марҳаме ўқунг ёнимға ўлтуруб.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Адам – йўқлик

Новак – ўқ

Илик – қўл

Барқ – чақин, яшин

Пўя – елиб-югурмоқ

Шокир – шукр қилувчи

Қазо – тақдир, қисмат

Ёзғурмоқ – норози бўлмоқ

Марҳам – малҳам, даво

Пайкон – ўқ

Насрий баён

1. Ёр ғамидан қайғуравериб, адои тамом бўлдим. Аммо лаъли лабидан сўраб ҳам оғзидан ҳеч нишон ҳеч топмадим.

2. Жонимда қон қат-қат қотиб қолганидан агар лола япроқлари каби битта-битта узиб, совурсанг ҳам, ишқинг доғи ундан кетмайди.

3. Ўқинг кўнглимни макон тутмиш, агар ишонмасанг, қўлингни кўксимга қўй, бағримга санчилиб турганини дарров пайқайсан.

4. Дўстлар, жонимнинг пардасини, яъни қалбим гулшани, руҳи равонимни ёр ишқи оташи билан равшан эдим, лекин ҳарир жон пардаси ичра ишқ ўтини яширишга уриниб, токайгача куйиб кул бўламан?!

5. Эй яхши одамлар, чақиндек беорому беҳаловат эканимни айбситманг, жонимга туташган олов дастидан бир жойда сира ҳам тура олмайди.

6. Сен мендан ўзга нарсани кутма, бошимга неки тушса, шукр қиладиган мўмин бандаман. Тақдирдан шикоят қилиш бефойда, бинобарин шукур қилишдан ўзга чорам йўқ.

7. Сенинг ўқларинг дардманд Навоийнинг жонига даво, малҳамдир, кошки ўқларинг бағримга санчилиб, дардимга малҳам бўлса.

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳазал туркона йўсинда битилган. Байтларнинг оҳангдошлигини таъминлаш учун *қайғуруб, сўруб, куйдуруб, билгуруб, ёшуруб, туруб, ёзғуруб, ўлтуруб* каби соф ўзбекча сўзлар қофия ўрнида келган. Араб тилида кесим вазифасини бажарадиган феъллар сўзнинг бошида келади. Масалан, Навоийнинг фотиҳа ғазалидаги арабча мисрасида “порлаб чиқди” маъносидаги “ашрақат” феъли гапнинг бошида қўлланган. Форс тилида феъллар ўзбек тилидаги каби гапнинг охирида келса-да, уларнинг қофиядош туркумлари 15-20 тадан ортиқ эмас. Қолаверса, бу тилда ҳаракат турларини аниқ ифодалайдиган феъллар ўзбек тилига нисбатан жуда озлиги “Муҳокамат ул-луғатайн”да аниқ мисоллар **билан** исботлаб берилган. Шў сабабли, форсий шеърият грамматикаси гап тузиш қонуниятларига мос келавермайди. Ўзбек тилида эса, ҳам араб, ҳам форс шеъриятидаги “шеърий грамматика”ни қўллаш имкони борлиги баробарида, тил меъёрларини ўзгартирмасдан ҳам фикрни шеър қолипига солиш мумкинлигига ушбу ҳазал ёрқин далилдир:

Бовужудиким адам бўлдум ғамидин қайғуруб,
Ҳеч оғзининг сўроғин лаълидин топман сўруб.

Матлаъда қўлланган сўрмоқ феъли қофияни таъминлаш баробарида тажниснинг ажойиб намунасини ҳосил қилган. “Сўруб”ни агар сўрмоқ маъносида қўлласак, байтдан “Ёрнинг лаълдек лабини сўриб ҳам, унинг кичик оғзи қаерда эканлигини билолмай, ғуссадан ҳалок бўлдим” маъноси келиб чиқади. Агар бу феъл “сўрамоқ” мазмунини англатадиган бўлса, “Ёрнинг илоҳий маърифат нишонаси бўлган сўзларини тингладим, аммо унинг Зотини маърифат этолмасдан, ожиз қолдим”, деган теран ирфоний ҳикмат ҳосил бўлади (лаб ва оғизнинг ирфоний талқини

ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун шу китобдаги 45-ғазал шарҳига қаранг). Фақат Навоийдек буюк сўз санъаткорлари ягона шеърӣй тажнис санъати воситасида иккита бир-бирини тўлдирадиган маънони ифодалай олади.

Иккинчи байтда ҳаётда учрайдиган ҳолатдан ажойиб шоирона тасвир яратилган: жисмдаги жароҳат ва яралардан оқадиган қон қотиб, қават-қават яра ҳосил қилади. Катта жароҳатлар битгандан кейин ҳам чандиқ қолади. Навоийнинг жони ишқ захмлари кўплигидан қат-қат қонга айланиб, ярми қизил, ярми қора рангдаги лола япроқларига ўхшаб қолган. Бу ярани лола баргларидек битта-битта юлиб совурган тақдирда ҳам ишқнинг доғи из бўлиб қолаверади, дейди шоир:

Жонки, қат-қат қон бўлуптур, доғи ишқинг кетмагай,
Лола баргидек ани бир-бир совурсанг куйдуруб.

Ишқ ўқларидан ярадор жон лола япроқларига фақат зоҳирӣй жиҳатдан ўхшаш эмас. Лола сўзи арабча ҳарфлар билан (لؤلؤ) ёзилганда, Аллоҳ (الله) сўзига ўхшагани сабабли, ирфонӣй истилоҳда бу гул илоҳӣй ишқ тимсоли саналади.

Учинчи байтда ошиқ жонидаги жароҳатлар ёрнинг бир қиёбоқиб қарашларидан ҳосил бўлгани ҳақида гап кетса, тўртинчи байтда бу нигоҳдан кўнглида ёруғлик, нур ва зиё ҳосил бўлгани айтилади. Ҳадисга кўра, имони мукаммал зотлар олам ишларига илоҳӣй нур билан назар соладиган азиз бандалар ҳисобланади. Шу сабабли, тасаввуф тарихида Нажмиддин Кубродек авлиёларнинг назари шарофатидан гумроҳларнинг ҳидоят тавфиқи топиш ҳодисалари кўп кузатилади. Навоӣй ҳам ёрнинг новаки – назари туфайли жонида муҳаббат олови аланга олиб, ҳарир пардасидан нафис бўлган руҳини мунаввар ва зиё бағишлагани, бу ҳолат унинг зоҳирида ҳам аён бўлгани ҳақида шундай дейди:

Ишқидур жон пардасида равшан эттим, дўстлар,
Неча куйгаймен ҳарир ичинда ўтни ёшуруб.

Кўнглига муҳаббат оташи тушган ошиқда беқарорлик, изтироб кучаяди. Бу олов ҳарорати ошиқни талаб водийсига солиб, дийдор

умидида тоғу тошлар, дашту биёбонларни кезишга, ҳар қадамда ёрнинг нишонини излаш ва топишга ундайди. Гуноҳлар, хато ва алдовлар, иккиланиш ва хавотирлар зулумоти ботинини ўз забтига олган бир ҳолатда кўнглини муҳаббат нури чақиндек бир сония мунаввар этгани ошиқнинг сабру тоқатини ўтирайди. У ортиқ бошқалар каби сукунат ва осойишталикда яшай олмайди, аниқроқ айтсак, олдингидек яшашни хоҳламайди. Нур ва зиё манбаи, ишқ ва муҳаббат мабдаиға талпиниш ҳаёти мазмунига айланади:

Барқдек пўямни айб этманг саломат аҳликим,
Мундоғ ўтеким, тутошибдур манга бўлмас туруб.

Бу беқарорлик, офат ва балолар, синов ва имтиҳонлар ошиқнинг қалбида шукроналик туйғусини устувор қилади. Негаки, у – бошига тушган ҳар қандай синов тақдири илоҳий туфайли экани, муҳаббат – унинг қисмати эканини жондан ҳис этади:

Истама таҳсинки, шокирмен не келса оллима,
Шукр қилмай найлай олурсен қазони ёзғуруб?!

Дардсизлик дардидан қутулган ошиқ энди дармонни ишқ маз-ҳаридан излайди. Унинг орзуси – муҳаббат синовларига нишон бўлиш, дилдорнинг жафоларини чекиш, сабр ва матонат билан бу синовлардан ўтишдан иборат.

Навоий мақтаёда ёрнинг пайконлари, ўқларининг бағрига санчилишини дардига даво эканини таъкидлайди. Бинобарин, бу кўргулик бало сифатида талқин қилинади. Тасаввуф таълимотига кўра, Аллоҳнинг турфа балолар билан имтиҳон қилиши бандани унга яқинлаштиради. Аллоҳнинг висоли эса ҳақиқий ошиқ учун икки дунё саодатидан ҳам ортиқ бахт ҳисобланади:

Чун Навоий жониға марҳам эрур пайконларинг,
Кош, ёқса марҳаме ўқунг ёнимға ўлтуруб.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингта бот...”

Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингта бот,
Ким қабул этман оғир деб чикса эгнимдин қанот.

Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни етишмак истасанг васлиға бот.

Шаҳсуворимнинг буроқи пўясинин қолди барқ,
Ким анинг феъли шигоб эрмиш, мунунг расми сабот.

Кўп Масиходин дам урма, қил ҳаётингни туфайл
Ангаким, топмиш Масих анинг туфайлидин ҳаёт.

Меҳр юз кўрмай ўчашиди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сариғ юзин қора ердин уёт.

Чун юди кўзлар саводин ашк, ёрут юз очиб,
Ким дирамсиэз элга бой эл фарздур бермак закот.

Эй Навоий, хоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор биайних тўтиё ичинда солғандек набот.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Бахти кулиб, умрида бир марта висолга етишган ошиқнинг ёрнинг дийдори ва висолига эришиш иштиёқи олдингидан ҳам кучлироқ бўлиши образли тилда ифодаланган ушбу ғазалда. Биринчи висол ошиқнинг руҳиятига шунчалик кучли таъсир қилганки, унинг жисми ҳам руҳи покланиб, фаришталардек қанот

чиқариш имконига эга бўлиб турибди. Аммо унинг жидду жаҳди ҳам иштиёқига мос равишда кучайгани сабабли фаришталардек фақат тасбеҳ ва талбия билан умр кечиришни истамайди:

Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот,
Ким қабул этман оғир деб чиқса эгнимдин қанот.

Ишқнинг азоб ва қийноқларига ягона даво сифатида дониш аҳли сабрни тавсия қилишади. Навоийнинг ўзи ҳам “Маҳбуб ул-қулуб”да сабрнинг фойдалари ҳақида фикр юритиб, “Ишқ аҳли зикридин мутағаййир (хафа, ранжиган) ва лекин ғояти – васлға умидворлик, ҳажр эли ёдидин мутанаффир (нафратланган) ва лекин ниҳояти (охири) – иттисолға комғорлик (етишмақдан хурсанд бўлиш)”, дея қайд қилади. Аммо ғазалда сабр қилиш – ошиққа ёт амал эканини таъкидлаб, муродга етишиш учун кутишдан кўра интилиш ва ҳаракат қилиш тезроқ кўзланган матлабга етказди, деган фикрни илгари суради. Бу билан шоир ошиқликнинг табии-атидаги беқарорлик ва ақл эгалари назарида енгилтаклик кўри-надиган сабъ-ҳаракатлар маҳбубага хуш келишини таъкидлайди:

Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни етишмак истасанг васлиға бот.

Учинчи ва тўртинчи байтлардаги “Буроқ” ва “Масих” сўзларини шоир васф этган ёр – Аллоҳ таоло “Ҳабибим” дея эъзозлаган Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) экани равшанлашади. Шоир “Буроқ” сўзини келтириш орқали Меърож мўъжизаси талмеҳ қилинган бўлса, кейинги байтда Имом Термизий ривоят қилган ҳадиснинг мазмунига ишора бор. “Сунани Термизий”да Аббос ибн Абдулму-таллибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар пайғамбарни кутиб ўтирардилар. У зот чиқиб, саҳобаларга яқинлашганларида, улар Иброҳим Халилуллоҳ, Мусо Нажи-юллоҳ, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафияллоҳ каби пайғамбарларни эсла-шиб, сифатлаётганларини эшитиб қоладилар. Салом бериб, улар суҳбатига қўшилган пайғамбар уларнинг сўзларини тасдиқлаб, илова қилдилар: “Огоҳ бўлингким, мен Аллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ.

Мен қиёмат куни ҳамд байроғини кўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатга солувчиман. Бас, Аллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматимнинг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охиргиларнинг энг мукаррамиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ”. Бошқа бир қудсий ҳадисда Аллоҳ таолонинг “Эй Муҳаммад, агар сен бўлмаганингда бу оламни яратмас эдим” деб марҳамат қилгани охирзамон пайғамбари Борлиқнинг пайдо бўлишига асосий сабабчи эканини билдиради. Навоий ушбу ҳадисларга асосланиб, ўликларга жон берувчи мўъжиза соҳиби бўлган Исо Масиҳнинг ўзи Муҳаммад Мустафо туфайли ва шарофати билан ҳаёт топганини нозик ишоралар билан билдириб ўтган:

Шаҳсуворимнинг буроқи пўясидин қолди барқ,
Ким анинг феъли шитоб эрмиш, мунунг расми сабот.

Кўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни туфайл
Ангаким, топмиш Масиҳ анинг туфайлидин ҳаёт.

Бешинчи байтда оламга нур ва зиё бағишловчи қуёш асида ёрнинг порлоқ юзини кўргач, хижолатан сарғайган юзини ердан ололмай қолган деган муболағали тасвир орқали Аллоҳнинг Ҳабиби юзидан балқиб турган имон нури васф этилган бўлса, ундан кейинги байтда ҳусни таълил санъатининг гўзал намунасига дуч келамиз: кўп йиғлаганидан қорачиғи ювилиб, кўзлари оқариб қолган ошиқ мутлақ ҳусн мазҳарига мурожаат қилган ҳолда жамолини кўрсатиш орқали кўзига нур бағишлашни истади ва бунга бадавлат кишилар молидан арзимаган қисмини закот қилиб бериши фарз эканини далил келтиради. Ушбу шоирона тасвир шунчаки лутф бўлмай, балки чуқур фалсафий маъноларни ҳам ўзида жам этган. Гап шундаки, кўз қорачиғи ҳам, комил инсон ҳам, асл моҳият ҳам, олтин ҳам араб тилида “айн” сўзи билан ифода этилади. Ушбу маъноларни байтга татбиқ этсак, қуйидаги фикр ҳосил бўлади: “Эй комилликнинг олий намунаси бўлган зот,

сенинг шавқингда тўкилган кўз ёшларим туфайли зоҳир оламининг турфа алдов ва найранглари кўролмайдиган бўлдим, энди мурувват қилиб, моҳиятни кўра олиш имконини берувчи басират кўзимни очгин. Негаки, бадавлат одамлар мискинларга ўз бойлигидан қирқдан бир ҳиссасини закот қилиб бериш фарздир”. Авлиёлик – пайғамбарликнинг қирқдан бир ҳиссасига тўғри келади, деган ақидани ҳам ҳисобга олсак, закот фарзи билан фикрни далиллаштириш шунчаки шоирона ўхшатиш эмаслиги янада равшанлашади:

Чун юди кўзлар саводин ашк, ёрут юз очиб,
Ким дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот.

Мақтаё байтида Навоий ёрнинг ҳоки пойининг васфида айтган байтлари тўтиёга солинган новвотга ўхшатиб, ифтихор этади. Тўтиёни кўзга ёруғлик бағишловчи шифобахш суртма эканини биламиз. Машҳур араб олими Али ибн Исо (милодий 11-аср)нинг “Тазкират ул-каҳҳолин” (Кўз шифокорлари тазкираси)да берилишича, тўтиёнинг уч тури мавжуддир: маҳмудий (қуритилган) тўтиё, ҳажарий (қаттиқ) тўтиё, коний (асил) тўтиё. Булардан энг шифобахш тури коний тўтиё бўлиб, унга туйилган новвотни қўшиб кўзга суртилса, қонталаш бўлган кўз томирчалари ҳамда қўл ёш тўкилиши каби касалликларга даво бўларкан. Мазкур тиббий кўрсатмани шеърят тилига кўчириб, шоир ҳижронда қонли ёш тўкадиган ошиқларнинг дардига ёрнинг васлига муштоқликнинг ёрқин ифодаси бўлган ғазаллари бир нав таскин ва тасалли эканидан қаноат ҳиссини туйиб, шоир ёзади:

Эй Навоий, ҳоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор биайниҳ тўтиё ичинда солғандек набот.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот...”

Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрға ул навъким оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида юзингдур гадолиғ қилғоним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

То кўнгулдан бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темурқанот.

Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтирур мени уёт.

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулуъ
Эй кўнгул, ғам сели етқач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десагим айлай рақам,
Сўзидин қуяр қалам, қурур қора, эрир давот.

–V-- –V-- –V-- –V~
фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани максур

Насрий баён

Эй жонажон маҳбубам, ер ости зулмат дунёсида ҳаёт суви
Хизрга абадий умр бағишлагандай, сен ҳам қоронғи кулбамга
кириб, мени ўлимдан халос эт.

Лаълдай лабингнинг хаёли софу покиза кўнглимга тушибди, бу худди шишадан ясалган идишга новвот солинганидай бўлиб кўринади.

Юзингнинг қуёши (меҳри)ни тилашдан мақсадим (нуктадай тор) оғзингдир, Ҳақ таоло офтоб мисоли яратибди (нурингдан) бир зарра менга закот бер.

Ўқларинг (пати билан бирга) кўнглимнинг турли томонидан тешиб чиқибдилар. (Кўнглим) гўё эндигина темирқанот бўлган қуш боласига ўхшаб қолибди.

Васлингумидида Худодан умр тилайман, аммо войким, сенсиз тирик юрганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.

Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенга нур сочиши (қараши, тажаллий этиши)ни истасанг, ғам сели оқиб келганда, тоғдек сабру тоқат қилиб чидагин.

Агар Навоий сенга бўлган ишқини ёзаман деса, сўзи (ҳарорати) дан қалам куяди, сиёҳ қурийдиги ва сиёҳдон эриб кетади.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ҳам Навоийнинг мажоз усулида яратган ошиқона ғазалларидан. Аммо қўлланилган ташбеҳлар, тасвирий воситалар ўзига хос тароват, янги жилога эга. Ошиқнинг кўнгли топ-тоза, артилган шишадай шаффоф, шу боис ёр жамоли бутун товланиши, мафтункорлиги билан унда акс этади. Шоир бу байтда гўзал Ёр лабини лаълга, шу лаълнинг хаёлини шиша идишга солинган новвотга ўхшатган. Дарҳақиқат, новвотни шиша идишда сақлаш халқимизнинг қадимий одатларидан. Аммо лаъл – қизил, рангига кўра у новвотга ташбеҳ бўла олмайди. Навоий эса ана шу номувофиқликни мувофиқлаштириш учун лаълнинг хаёли, яъни лаълдай лаб ҳақидаги ўй-хаёлини новвотга ўхшатган. Бу эса бағоят гўзал, санъаткорона тасвир. Ошиқнинг ички олами ҳам бунда намоён бўлган.

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: ёр юзи қуёшга ўхшатишмоқда. Лекин шу қуёш ичидан у нуктадай оғизни изламоқда. Оғизни нукта деб айтишимизга сабаб бор. Мумтоз адабиётда ёр оғзининг торлиги, баъзан кўриниб кўринмай туриши гўзаллик

белгиси деб қаралган. Қадимгиларнинг эстетик завқи, идроки мана шундай. Бироқ бунинг тагида орифона маъно бор. Оғизнинг торлиги комил пирнинг ниҳоят нозик сири ва валининг қудсий нафасига ишорадир. Айни шу маънода ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг зарралари – нури (сўзи, ҳикмати) ошиқ учун оби ҳаётдир. Шу пири комилдан баҳраманд бўлиш йўлида у гўё гадо ва закот талабгори.

Кейинги байтдаги ёр киприклари ўқидан мажруҳ бўлган дил ҳолатининг тасвири – ўқларнинг патини жўжа қушчанинг эндигина учишни ўрганиб, типирчилашига ўхшатиши ҳам покбоз ошиқнинг садоқат изҳори. Ошиқ тоғдай саботу матонатли бўлиши, ёр тарафидан, ҳаёт чарҳналагидан келган балоларга чидаши шарт. Бўлмаса у ошиқи содиқ эмас. Ана шундай ошиқларнинг дили ёниқ ва ҳарорати атрофдагиларга ҳам таъсир этувчидир.

Ҳазалнинг мақтаси – охирги байти бағоят гўзал, уни ҳусни мақтаъ, десак хато бўлмайди. Чунки бу байтнинг образ – ифодаларигина эмас, ҳароратли оҳанги ҳам дилга қўзғолон солади. Шоир муҳаббат қудратини ажойиб ташбеҳлар тизими орқали васф этган, кечинмалар туғенини тараннум этган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот...”

Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрга ул навъким, оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг ҳаёли тушгали
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темур қанот.

Васл уммидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтурур мени уёт.

Истасангким, ул қуёш чиққач, санга қилғай тулуъ,
Эй кўнгул, ғам сели етқач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот.

—V— —V— —V— —V—

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Тасаввуф таълимотидан беҳабар ўқувчи мазкур ғазалнинг матласини ўқибоқ хайрон бўлади: “Эй жонон, зулмат ичидаги оби ҳаёт Хизрга абадий умр бағишлагани каби сен ҳам ғамингдан қоронғилик қаърига чўмган кулбамга ўлим хабари билан ташриф буюриб, менга нажот бер”. Хизр алайҳиссаломнинг зулматда яширин оби ҳаёт чапмасини топиб, ундан ичиш билан боқий ҳаётга сазовор бўлгани-ку тушунарли. Лекин маъшуқа томонидан етадиган ўлимнинг ошиқ учун нажот бўлиши қизик.

Бу – тасаввуфий қарашлар билан боғлиқ. Айтиб ўтилганидек, унга кўра инсон азалда Аллоҳ билан бирга, у билан бир бутун бўлган. Кейин туғилган-у, Яратувчисидан айру тушган. Яъни олам ва одамнинг яратилиши билан Худо ва банда бир-биридан айрилган. У энди бир умр яна ўз Парвардигори билан топишишга, аввалгидек яна бирга бўлишга интилади. Лекин тирикликда бунинг иложи йўқ: илоҳий маҳбуба васлига инсоннинг фақат камолга етган руҳи муяссар бўлади. Сўфиёна адабиётда ошиқнинг ўзига ўлим тилашининг, шаҳид бўлишга интилишининг, “Жонимни тезроқ ол!” – деб маъшуқасига илтижо қилишининг боиси шу. Зеро, мақсад дийдор экан, қанча, унга тез етишса, шунча яхши. Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Мавлоно Садр Котиб деган шоирнинг куйидаги байтини келтиради:

Ҳаргиз дили моро ба ғаме шод накарди,
Кушти дигаронрову маро ёд накарди.

“Менинг кўнглимни сира ғаминг билан шод этмадинг, ўзгаларни ўлдирдинг, мени эса ёд этмадинг”.

Маълум бўладики, Худонинг жон олиши – унинг ёд этиши экан! Шунинг учун ҳам Машраб: “Ошиқ кишига ўлмоқ айна муддао келди”, – дейди. Висолинг бундан бўлак йўли бўлмагач, на илож, ошиқ ўлимга ҳам кўнади-да!

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Бу байт нисбатан содда халқона ташбеҳдан иборат. Уни сўзма-сўз эмас, балки мазмунига кўра шарҳласак, шундай маъно келиб чиқади: “Набот солганда пиёладаги чой ширин бўлгани каби кўнглига ишқ ўти тушган кишининг хаёти мазмунли бўлади”. Ёки: “Набот сувни ширин қилгани каби муҳаббат ҳаётга мазмун-моҳият бахш этади”. Яна: “Сув қанд билан ширин, ҳаёт муҳаббат билан”.

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

Мазкур байтнинг мазмунини тушуниш учун оғиз ва закот сўзлари билдирган маъноларни билиб олишимиз лозим. Оғиз орқали сўфиёна адабиётда илоҳий каломга, унинг чиқиш ўрнига ишора қилинади. Шунга мувофиқ, оғизнинг ангишвонадай кичкиналиги, гоҳо ҳатто кўриб бўлмас даражада эканлиги – илоҳий асрорни ақл билан англаб етишнинг имконсизлигидан нишона. Закот – ислом шариатига мувофиқ бой, ўзига тўқ мусулмонларнинг мол-мулкидан фақир ва қашшоқлар фойдасига ҳар йили умумий даромаднинг қирқдан бир улуши миқдорида олинадиган солиқ.

Шарқ мумтоз шеъриятидаги “хусн закоти”, “лаъл закоти” каби машҳур иборалар шундан келиб чиққан, яъни мол-мулки кўп бадавлат киши бечоралар фойдасига закот бергандек, гўзал маҳбуба

ҳам ошиқларини тенгсиз ҳуснидан баҳраманд этиши – уларга ҳеч бўлмаса юзини кўрсатиши кераклигини шоирлар етакчи мавзулардан бири даражасига кўтариб, бадиий тимсолга айлантирганлар.

Энди байтни шундай талқин қилишимиз мумкин: “Юзинг ишқи кўнгилга тушган кундан бошлаб оғзингнинг гадосига айландим. Чунки тақдирим шу оғиздан чиқадиган сўзга боғлиқ. Худованди карим сени қуёш каби юксалтирибди, бу фақир фойдасига нурунгдан бир заррасини закот сифатида берсанг-чи? Бойнинг муруввати тўфайли камбағалнинг турмуши ўнгланиб кетгани каби марҳаматинг сабабидан кўнглим муроди ҳосил бўлар эди”.

То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темур қанот.

Навоий ҳамиша ҳаётий ҳодисалар, нарсалардан ўз фикрини ифодалаш, уни кучайтириш учун гўзал ва бетакрор ташбеҳлар ҳосил қилади. Чунончи, келтирилган байтда ошиқ юрагига санчилган маъшуқа ўқларининг уни тешиб ташқарига чиқиши қанотлари қотиб, учишга ярайдиган, яъни темирқанот бўлган қуш боласининг учиш мақсадида инидан чиқишига ўхшатилаяпти. Бу билан шоир юрагимнинг дарди шунчалар зўрки, унга санчилган ўқ-да қушга айланиб, маъшуқа томонга парвоз қилиши ва унинг олдида менинг ишким достонини куйлаши мумкин, деган бир фикрни ҳам ифодалагани мисралар қатидан сезилиб турибди.

Васл уммидига тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтурур мени уёт.

Бу ерда нақшбандиянинг “Ҳуш дар дам” қоидаси ўз аксини топган. Унинг маъноси, мухтасар қилиб айтганда, фикру хаёлни бир ерга тўплаб, ёлғиз Аллоҳга қаратиш, бир нафас ҳам Аллоҳ ёди ва зикридан холи бўлмаслик. Бу таълимотга кўра инсон қанча узоқ умр кўрса, Аллоҳнинг ибодатини, зикрини шунча кўп қилади, шунга имконият яратилади. Бир нафас Парвардигор ёдидан мосуво бўлиш эса, нақшбандий учун ўлим билан баробар. Шунинг учун ҳам шоир ёзадики: “Мен узоқ умр тилар эканман, бунинг боиси –

сенинг васлинг умиди. Лекин сенсиз, яъни сенинг ёдингсиз яшаб юрганимдан воқиф бўлсам, уятдан ўлар ҳолатга етаман”.

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулуъ,
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Қиёмат кунида Аллоҳ ўз йўлида ранжу машаққат чекиб, қалбини поклаган, руҳини юксалтирган хос бандаларига жамолини кўрса-тишга ваъда берган. Шоир шунга ишора қилиб, айтадики, маҳшарда у ҳусн қуёши – Аллоҳни кўришни истасанг, ғам сели – бу дунё ранжу машаққатларига тоғдек сабр қил.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот.

“Навоий кўнглидаги ишқинг ўтининг шиддатини баён этмоқчи бўлса, унинг алангасида қалам куяди, сиёҳ қурийди, давот эса эрийди”.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий буюк бир ишқ соҳиби эди. Бу мақомга эришиш имкони йўқ, биз фақат унинг нақадар улугвор эканлигини англаб етишни, тасаввур қилишни истаймиз.

Эргаш ОЧИЛ

“Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт...”

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул сарви гуландомимға айт.

Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лабо-лаб бодаошомимға айт.

Ком талху бода захру ашк рангин бўлганин
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.

Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра нечун қилди, деб
Сўрмағил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.

Ул пари ҳажрида нангу номким тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.

Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға, айт.

Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини, зинҳорким, кўрсанг, дилоромимға айт.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Насими субҳ – тонг ели. Тасаввуфий маънода илоҳий нур та-
жаллийси

Сунбул – хушрўй, ҳалқа-ҳалқа гулли гиёҳ, маҳбубанинг зул-
фига ўхшатилади

Сарви гуландом – гулдай чиройли сарвқомат одам

Лаъл – қизил лаб. Тасаввуфий маънода пир сўзининг қиймати,
маъшуқа каломининг бебаҳолиги

Бодаошом – шароб ичувчи

Ком – оғиз, мурод-мақсад, орзу, бахт

Талх – аччиқ

Ашк – кўз ёши

Лафз – сўз

Худком – ўз мақсади, фойдасини ўйлайдиган

Тийра – қоронғи

Нангу ном – ор, номус, обрў-эътибор

Кароматгўй – башоратчи, ғайбдан хабар берувчи
Оғоз – бошланиш
Исён – бўйин товлаш, итоатсизлик, гуноҳ
Партав – шуъла, порлаш
Анжом – охир, якун
Бедил – дилсиз, дилини маҳбубига топширган, ошиқ

Насрий баён

Эй тонг ели, аҳволимни юзи гулдай чиройли, сочи сунбулдай хушбўй, қомати сарвдай тик ва гул каби нозик дилга ором берувчи ёримга айт.

Унинг лаълдай қизил лаби ҳасратидан бот-бот қон ютишимни қизил майдан пиёлани лиммо-лим тўлдириб ичаётган ва айш қилаётган маҳбубимга етказ.

Оғзим аччиқ (ёки бахтим қора), ичаётган бодам заҳар, қон йиғлаётганимни лаъли лаби ширин, сўзлари гўзал ва ранг-баранг, ўзига бино қўйган шўҳи жононимга айт.

Ҳижрон шоми ҳаётингни нега қоронғи қилди дсб мenden сўрама, буни тонги йўқ шомимга айтгин.

Паридай ул гўзал маҳбуба фироқида ор-помусдан айрилганимни ҳижрон водийсида оввора кўнгил отлиг бадномимга айт.

Эй башоратчи, менинг ишимнинг бошланишининг ўзи итоатсизлик, саркашлик (гуноҳ) эди, аммо охирида шами раҳмат – илоҳий файз нури етадими менга, шундан хабар бер.

Эй дўст, Навоийнинг ғам ичида дилсиз орому қарори йўқ, бу аҳволимни агар кўрсанг, албатта, дилоромимга айт.

Шарҳ ва изоҳлар

Ошиқона бу ғазалда севгувчи қалбнинг фиғону ноласи акс этган. Ёр узоқда, у шодлик боданўшлиги, ҳаёт гаштини суриш нашидаси билан банд. Ошиқ эса ҳижрон азобини тортмоқда, у шу аҳволдан ёрини хабардор этмоқчи бўлади, бунинг учун тонг шамолига мурожаат этади.

Умуман тонг (субҳ) тамсили, тонгга мурожаат Шарқ шоирларида анъанавий усуллардан ҳисобланиб келган. Бироқ Навоийда бу усул янги тасвирий воситалар билан намоён бўлган. Шоир ошиқ аҳволи ва маъшуқанинг бепарволигини ташбеҳлар силсиласи – қиёслаш йўли билан очиб беради. Айни вақтда бу ёр жамоли – васфини ҳам ўз ичига олган.

Ёрнинг юзи гулга, зулфи (ҳалқа сочи) хушбўй гиёҳ сунбулга, қадд-у қомати тик ўсадиган чиройли сарв дарахтига ўхшатишган. Ошиқ ҳижронда аламлар ютади, у ҳам бода ичади, аммо бу унинг учун заҳардай аччиқ, ҳар замон ёрнинг лаълдай қизил лаби, яъни пурмаъно сўзларини қумсайди, шу ширин лаблардан ўпиб, роҳатлангиси келади. Мана шундай икки ҳолатни зид қўйиб тасвирлаш кейинги байтларда ҳам давом этган. Олтинчи байт ўзига хос мазмунга эга: Навоий ошиқликни ўзига хос исён деб таърифлайди, яъни маҳбубага бундай шайдолик зоҳирий қоидалар, расм-русумларга тўғри келмайди. Лекин охирида у илоҳий тажаллий нурига етишиш, шами раҳмат шуъласини кўришдан умидвор. Шу мақсад ошиқни овунтиради ва азоблари унутилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст...”

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманам ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.

Соғаримда заҳру саҳро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.

Жон қуши ўртанди севгач ёрнинг ўтлуғ юзин,
Найлагай куймай, чу бўлғай шамъ ила парвона дўст.

Водийи ҳижронда ағёриға ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.

Дўстлук жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.

Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлук,
Бас манга муғ дайрида улким, тутар паймона, дўст.

Зулфиға тушса Навоий холи шавкидин не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушки, бўлғай донадўст.

-V-- -V-- -V-- -V -
фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Лугат

Ёна – яна

Пўя – қадам

Ағёр – рақиблар, ўзгалар, душманлар

Парвона – капалак

Не тонг – не ажаб

Ғули – дев, жин

Паймоншикан – аҳдни бузувчи

Муғ дайри – зардуштийлар ибодатхонаси; маж. Хонақоҳ

Донадўст – донни яхши кўрувчи; очофат, очкўз

Насрий баён

Эвоҳ, аҳдидан қайтган дўстим душмандек бегона бўлди, агар душманним ўлдирса ҳам, бошқа дўст тутмаслик учун аҳд қилдим.

Ҳамтовоқ ва хонадоши бор кимсалар менинг қадаҳимдаги захар ва саҳрода (безовта) юришим шиддатини билмайди.

Ёрнинг ўтли юзини севгач, жон қуши ўртанди: шам билан дўст бўлган парвона куймай нима қилади?!

Ҳижрон водийсида бегоналар билан дўстлашдим. Агар саҳро жини билан девона дўст бўлса, бу ажабланарли бўлмайди.

Дўстликни жонондан истайман, агар жонона жон дўсти бўлса, бутун олам эли душман бўлса бўлаверсин.

Дин аҳли ваъдасидан қайтувчи бўлади, (улар билан) дўстлик қилиб бўлмайди, менга хонақоҳда қадах тутган киши дўст бўлади.

Навоий ёр холининг шавқи туфайли унинг сочлари тузоғига тушиб қолса, ажабланадиган жойи йўқ, зеро, донни яхши кўрадиган қушнинг тузоққа тушишдан ўзга чораси йўқ.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг дўст ҳақидаги шеърлари оз эмас. Тарихий маълумотларда ҳам адибнинг дўстлар қуршовида бўлгани ҳақида ҳам, дўстлардан, яқинларидан топган озорлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар сақланиб қолган. Шоир сифатида унинг дўст ва дўстлик ҳақидаги тасаввур ва мулоҳазалари ҳам чеку чегарани билмайди. Бу ҳақда адибнинг турли жанрларда яратилган бошқа асарлари ҳам кўп. Ўрни келганида айтиш лозимки, дўст сўзининг мумтоз адабиётдаги маъно қамрови анча кенг. Луғатларда унинг “яқин ўртоқ”, “қалин ошна”, “ёр”, маъшуқа, “ҳақ” ва “ҳақ зотининг мушоҳадаси” маъноларини англатиши қайд этилган. Мазкур ғазал ҳам ўша силсилани тўлдиради. Унда дўстлик ақида-ларига риоя этмаганлар қаламга олинган:

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманам ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.

Шарқда “бароати истиҳлол”, Ғарбда “делимитатор” деган тушунчалар бор. Унинг маъниси ҳар қандай матннинг бошланишида шу матнга ишора қилувчи сўзлардан фойдаланиш демакдир. Алишер Навоийнинг аксар ғазаллари шу санъат билан безатилган. Ушбу матлаъда ҳам “вой”, “душман”, “дўст”, “бегона” сўзларининг иштироки мазкур мақсадни амалга оширган.

Дўстларнинг хиёнати, дўстлик қоидаларини бузиши кишига қаттиқ таъсир қилади. Ғазалдаги лирик қаҳрамон ҳам айни мана

шундай изтиробларни бошидан ўтказди. Еган-ичганида (“соғаримда захр”) ва юриш-туришида (“сахро узра пўя” қилмоқ) маъно қолмагандек туюлади.

Соғаримда захру сахро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.

Лирик қаҳрамон изтиробларининг аниқ ва таъсирчан ифодаси ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Бунга айти тушунчаларни акс эттирган сўзларни жамлаш (таносиб), изтироб омиллари бирма-бир санаб кўрсатиш (таъдид), “соғар”, “коса” сингари синонимик сўзлар ўйини –маънодош сўзлардан фойдаланиш қулай имкон берган.

Лирик қаҳрамон дўстан арилишни улуг фожиа сифатида қабул қилади. Оқил ва ҳиссиёти ўткир одам учун кўнгил хушламайдиган кишилар даврасида бўлишдан оғир иш йўқ.

Водийи хижронда ағёрига ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.

Навбатдаги байтда лирик қаҳрамон одамлар ўртасидаги дўстлик билан Ҳаққа яқинлик ўртасидаги даражаларни эса олади. Кўнгилни Ҳаққа боғлаш олам элининг яқинлигидан кўра улугроқ эканини қайд этади. Бунда, назаримизда, одамларнинг ўзгарувчанлиги, дўстларнинг товланиб туришлари, Ҳақнинг эса бандасига нисбатан доимий меҳру муруввати борлиги ва мунтазамлиги назарда тутилган:

Дўстлуқ жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.

Ўн биринчи асрнинг буюк мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб дўстлик ҳақида шундай деган эди:

Эки турлуг-ул яқинлик иши,
Бу эки учун дўст тутар-ул киши.

Бир эдгү тутар эш кишиг тенгрилик,
Бу эшлик ичинда йўқ-ул эгрилик.

Тақи бир тутар эш ўз асғи үчүн,
Бу эшлик тубукмас, бўлур-ул кучун.

Яқинлик иши икки хилдир,
Бу икки иш-амал учун киши дўст тутади.

Бири тангрини ўртага қўйиб кишини эзгу дўст тутади,
Бу дўстликда эгрилик бўлмайди.

Тағин бир хили ўз нафи учун дўст тутади,
Бу дўстлик барқарор бўлмайди, у зўрма-зўраки бўлади.

Демак, дўстликнинг ҳам меъёр ва мезонлари анча қадим анъ-
аналарга эга. Алишер Навоий дўстга мана шу нуқтаи назардан
ҳам ёндашган.

Алишер Навоий дин аҳлининг ўртасида ҳам айрим аҳдга риоя
этмайдиган, тили билан шариат аҳкомлари ҳақида гапиришига
қарамай, амалда бу йўлдан оғишган ҳолатлари учрашини бошқа
асарларида ҳам қайд этади, уларни бу борада жиддий танқид қи-
лади. Навбатдаги байтда шу гоё давом эттирилган:

Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлук,
Бас манга муг дайрида улким, тутар паймона, дўст.

Бир номуносиб дўстнинг хиёлати ёки вафосизлиги қанчалик
оғир ва изтироъбли бўлмасин, инсон умрининг асл мазмун ва
моҳияти олдида арзимаган гаплардир. Қолаверса, ҳақиқий дўст –
ёр олдида бунинг эътибори йўқ. Шунинг учун ҳам шоир трагик
– фожеавий оҳангни умид ва иштиёқларга тўлган кўтаринки руҳ
билан алмаштиради. Зеро, ёрнинг холи ва сочи ҳақидаги ўйнинг
ўзи кишини бошқа оламларга етаклайди, кўнгилда завқ ва сафо
туйғуларини пайдо қилади:

Зулфиға тушса Навоий холи шавқидин не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушки, бўлғай донадўст.

Бу ерда адибнинг сўзсеварлиги, янги сўзларни ясаш, яратиш, пайдо қилишдаги маҳорати ҳам намоён бўлади. Биргина “донадўст” сўзиёқ бу мулоҳазаларни тасдиқлаб турибди. У биринчидан, ғазалнинг умумий луғавий таркибига номуносиб эмас, балки айни шу доирани тўлдириб турибди. Иккинчидан, шу сўз туфайли ўзбек тилининг луғат бойлиги яна биттага кўпайган.

Мазкур сўз байтда қўлланган ташбеҳнинг янги ва таъсирчанлигига ҳам муносиб ҳисса қўшиб турибди.

Буларнинг барчаси адибнинг дўст ва дўстлик ҳақидаги қарашларининг бадий ифодаси нихоятда ранг-баранглигини, уларни ўқиш ва ўқиш орқали ўқувчининг тасаввур олами янада кенгайиб бориши ҳамда бу охори тўқилмаган тасвирлардан беадад ҳузур ва завқ туйиши мумкинлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Боқижон ТЎХЛИЕВ

“Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст...”

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманим ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.

Соғаримда захру сахро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.

Жон қуши ўртанди севгач ёрнинг ўтлуғ юзин,
Найлагай куймай, чу бўлғай шамъ ила парвона дўст.

Водийи ҳижронда ағёриға ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.

Дўстлук жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.

Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлук,
Бас манга муғ дайрида улким, тутар паймона, дўст.

Зулфиға тушса Навоий холи шавқидин не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушки, бўлғай донадўст.

-V-- -V-- -V-- -V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
рамали мусаммани мақсур

Луғат

Ёна – яна

Пўя – қадам

Ағёр – ўзга, ғайр, душман

Не тонг – не ажаб

Ғули биёбоний – сахро жини

Паймоншикан – аҳдни бузувчи

Муғ дайри – зардуштийлар ибодатхонаси; маж.: маърифат
майхонаси

Донадўст – донни яхши кўрувчи; очкўз

Насрий баён

1. Эвоҳ, дўстим душманлар каби аҳдидан қайтди. Аҳд қилдим-ки, агар душманим ўлдирса ҳамки, бошқа дўст тутмагайман.

2. Кимки дўсти билан ҳамтовоқ ва хонадош бўлса, менинг қадаҳимдаги заҳар ва сахрода ёлғиз кезинишимнинг шиддат ва машаққатимни билмайди.

3. Ёрнинг ўтли юзини севгач, жоним қуши ўртанди. Ахир, парвона шамъ билан дўст тутингандан сўнг куймай нима қилсин?!

4. Ҳижрон водийсида ундан бегоналарга ёр бўлдим. Девона агар сахро жини билан дўст тутинса, ажаб эмас.

5. Мен жонондан истайман, агар жонона дўст бўлса, бутун олам жоним душмани бўлса бўлаверсин.

6. Дин аҳли ўз аҳдини бузувчилардир, улар билан дўстлик қилиб бўлмас, менга муғ дайрида ким жом тутса, ўша дўст бўлур.

7. Навоий ёр холининг шавқидан зулфи домига тушса ажабмас, негаки донга ўч бўлган қушнинг тузоққа тушишдан ўзга чораси йўқ.

Шарҳ ва изохлар

Алишер Навоийнинг ғазалларида фалак ғамхонаси ва даврон аҳлидан чеккан жабру жафолари энг қуюқ ранглар ва қалтис ташбеҳларда ифода этилган. Улуғ мутафаккир нозик ва ҳассос қалб соҳиби бўлгани сабабли, бошқалар учун одатий ҳолга айланиб бўлган бевафоликлар, сотқинликлар, субутсизликларни жуда оғир қабул қилган. Унинг деярли ҳар бир ғазалида қайғули сатрларни учратиш мумкин. Бошқача ҳам бўлиши мумкинмас. Ҳар лаҳзада турли қиёфага кирадиган фалакнинг буқаламунлиги, қора қуюндек босқин уюштириб турадиган ташвишлар лашқари, номард замона аҳлининг номардликларини кўриб-билиб туриб, фақат шодлик ва тўқислик тараннум этиш маънавий шабкўрликдан бошқа нарса эмас.

Шунинг баробарида Навоийнинг бундай “шикоят изҳори”да кўнгилларни яқинлаштирувчи бир назокат ва самимийлик борки, ўқиган киши беихтиёр шоир ва ўзи ўртасидаги замон ва макон фосилаларини унутиб, дардқашлик ҳиссини туяди, унинг ғуссаларига шерик бўлади. Жумладан, таҳлил этилаётган ғазалда ўз аҳдига содиқ қолмасдан, душман ишини қилган дўстдан ранжиган шоир энди душман қўлидан ҳалок бўлса ҳамки, дўст тутишни ҳаёлига келтирмаслигини қуйидагича ифодалаган:

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманим ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.

Мумтоз адабиётда дўст тимсоли ўртоқ, севикли ёр, пири комил, Аллоҳ таоло ва унинг расули маъноларини ифодалашга хизмат қилади. Мазкур ғазалда шоирнинг мухотаби реал инсон

бўлиб, бу байтларда ирфоний маъноларни қидириш зўракилик ҳисобланади. Негаки, Аллоҳ ва унинг йўлидаги кимсаларга бе-вафолик ва сотқинликни нисбат бериб бўлмас. Навоийга жафо қилаётган кимса – шунчаки таниш ёки кундалик муносабатдан нарига ўтмаган таниш эмас, балки у билан бир хонада яшаб, бир косада таом еган кишилардек яқин ва қарин бўлган азиз инсон. Шундай қалин дўстликни андиша қилмай, аҳдида вафо қилмаган кишидан узоқлашишни ихтиёр этган кишининг ичгани заҳар, макони кимсасиз саҳро бўлади. Дўст хиёлати оғудан ҳам қаттол, нокасликлари бекаслиқдан ҳам оғир ва шиддатли бўлади:

Соғаримда заҳру саҳро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.

Шоирга нисбатан ким ва қачон қаерда ноҳақлик қилгани маълум эмас. Аслида бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқ. Навоий учун дўстлик шартига риоя этмаганнинг кимлигини ошкор этишдан кўра, поклик ва тўғрилиқни истайдиган ушбу ришта узилгандан кейин садоқатли инсонлар қалбидаги изтироб ва кийноқларни ифода этиш муҳимроқ. Шунинг учун кейинги байтда дўстнинг иссиқ юзини кўрганида жон қуши ўртангани, бу ҳолат шам билан парвона ўртасидаги иштиёққа ўхшаш эканлигини баён этади. Ҳижрон водийсида ёрнинг кимлигидан беҳабар, нодон ва саҳройи кимсалар билан дўст тутинган ошиқ айрилиқ отабини пасайтирмоқ учун қилинган беҳуда ва девонавор уринишларидир. Инсон ҳаммадан қочиб кетиши мумкин, аммо ўзидан қочиб қаерга ҳам борарди?! Дўстдан ранжиб саҳрога юз тутган инсон ҳам барибир хаёлидан, фикру зикридан уни чиқариб ташлаёлмайди. Дўстни унутиш учун қилинган ҳаракатлар – жунуни кўзгаб, саҳро жинлари билан дўст тутинган девонанинг қилмишидир:

Водийи ҳижронда ағёриға ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.

Фоний оламдаги муносабатлар ҳам субутсиз, бебақо бўлади. Шу сабабли, олам аҳли билан қилинган дўстлик ҳам, душманлик ҳам муваққат. Боқий дўстлик фақат жон ичидаги жонон – Ҳақ та-

оло хузурида. Аллоҳ шундай Дўстки, намрудлар ёққан гулханни яшнаб турган гулшанга айлантиради, унинг амри билан дарёлар дўстлари учун очик йўл, душманларига ҳалокат маскани бўлади, балиқнинг қорни севган бандаси учун саждагоҳга айланади... Бу дўстликка эришган инсон бутун олам душманлигидан ҳам парво қилмайди. Мансур Ҳаллож айтишича, Ҳақ таоло агар кимнидир дўст тутса, гоҳида олам элини унга душман тутати. Аммо ҳақиқий дўстлик шаробидан сармаст бўлган киши бундан асло парво қилмайди:

*Дўстлук жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.*

Олтинчи байтда дин аҳлининг “паймоншикан”лиги – ўз ваъдасида турмаслиги, уларни ёр тутиб бўлмаслигини таъкидлаб, муғ кўйида унга бир қадах шароб тутган кишини ўзига дўст тутмоқчи эканлигини билдиради. Бу билан шоир нима демоқчи? Дин аҳли, яъни зуҳд ва тақвони шариат ҳукмига мос равишда маҳкам тутиб, унга амал қилувчилар нега ўз аҳдларида турмайдилар? Нега муғ дайрида май берувчилар, яъни сўфийлар мажлисида маърифат тутганларда вафо ва дўстлик бор?

Саъдий Шерозийнинг бир қитъасида шундай ҳикоят қилинади: кўнгли огоҳ бир зот мадрасани тарк этиб, хонақоҳ аҳлининг ҳалқасига қўшилади. Шайх Саъдий бунинг сабабини сўраганида, донишманд шундай жавоб беради:

– Мадраса аҳли умр дарёсидан ўзлари эмин ўтиш фикридадирлар, хонақоҳ аҳли эса чўқаётган одамларни қутқаришни ҳаёт маслаги, деб биладилар.

Фақат ўз омонлигини ўйламай, бошқа инсонларнинг тақдирдан ҳам қайгуриб, уларни маърифат ва муҳаббат шаробидан баҳраманд қилиш, бошқаларнинг муроди ҳосил бўлишни ўз саодати қалити деб ҳисоблаш, ўзига хуш келган нарсани бошқаларга ҳам беминнат улашиш – дўстликнинг гўзал намунасидир. Бундай дўстликни Навоий ишқ ва ирфон аҳли орасида топган:

*Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлук,
Бас манга муғ дайрида улким, тутар паймона, дўст.*

Мақтаъда ёр зулфини тузоққа, холини тузоқ ичидаги донга ўхшатиб, Навоий кўнгил қуши қандай ёр зулфига банди бўлишини шоирона лутф билан ифода этган. Зулф – моддий дунё тимсоли, хол – илоҳий сир-асрор тимсоли экан, илоҳий сирларни англаш йўлида чуқурлашиб кетиш моддий дунё ташвишларига асир бўлиб қолмоқ, асл моҳиятдан узоқлашиш хавфи ҳар бир инсон йўлидаги тузоқ эканини ҳам таъкидлаб ўтади шоир. Натижада ҳам ишқий, ҳам тарбиявий мазмундаги байт ғазалга яқун ясаган:

Зулфига тушса Навоий холи шавқидин не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушки, бўлғай донадўст.

Худди шу маъно Ҳофиз Шерозийнинг “дўст” радифли ғазалининг қуйидаги байтида ифода этилган:

Зулфи ў дом асту холаш донан он дому ман
Бар умеди донан афтодаам дар доми дўст.

Маълум бўладики, ушбу ғазалнинг яралишига Ҳофиз Шерозийнинг шу радифдаги шеъри илҳом манбаи ва тажриба мактаби бўлиб хизмат қилган. Ушбу икки ғазални қиёсий равишда таҳлил қилиш кўп янги далиллар аниқ бўлишига хизмат қилади, деган умиддамиз.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Бош қўярмен куп аёгинда май ичсам пайваст...”

Бош қўярмен куп аёгинда май ичсам пайваст,
Қани муғ дайрида мендек яна бир бодапараст?

Ҳажридин токи кўнгул синди оқар турмай қон,
Шишадекким, тўкулур бодаси чун топти шикаст.

Дин ҳавас айласам, ўлтурмангиз, эй муғбачалар,
Ким бурун тавба ушатқан кунни бўлмишмен маст.

Мену майхонаки соқию муғанний қилмиш
Чанг зулфию тараб соғари бирла побаст.

Жоҳ базми аро саркашлик ила топма ғурур,
Ким бўлур буйла бийиклар яна бир жом ила паст.

Йўқ ҳарифеки, фано даштида қўллар тутушиб,
Бўлса йўл қатъида ҳампой мангаву ҳамдаст.

Мени усрук кўрубон жомим ушатма, эй шайх,
Ким бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.

Селдин томға нишаст ўлғанидек, дайр ичра
Бода селобидин ўлди мени вайронға нишаст.

Ғарқи май бўлди Навоию эрур уйла заиф
Ким, суроҳий қилидин солса бўлур бўғзиға шаст.

—V— VV— VV— — (— ~)

фоилотун фаилотун фаилотун фаълун (фаълон)
рамали мусаммани маҳбуни маъқуъ (маъқуъи мусаббағ)

Лугат

Куп – кўза, хум
Пайваст – узлуксиз, доим
Шикаст – синиш
Муғанний – созанда
Тараб – шодлик
Соғар – қадах

Побаст – оёғи боғланган, гирифтор
Жоҳ – мартаба, амал
Бийик – баланд
Ҳампой – ҳамроҳ, йўлдош
Ҳамдаст – маслакдош
Усрук – маст
Нишаст – ўриндик
Суроҳий – май шишаси
Шаст – қармоқ

Насрий баён

1. Тинимсиз май ичганимдан шароб хуми оёғида бошимни қўяман. Яна мендек бодапараст муг дайрида бормикан?!

2. Ҳижронида дарз кетган май шишасидан сизиб чиқаётган шароб каби қўнғлим синиб, тўхтамай қони оқмоқда.

3. Эй муғбачалар, мени нега тавба қилдинг деб ўлдирмангиз. Мен ўша тавба қилган кунимдаёқ маст эдим.

4. Соқий ва созанда чанг зулфи ва шодлик жоми билан оёғимга тушов солгани сабабли, энди мен майхонанинг сокиниман.

5. Жоҳ базмида саркашлик ва бўйсунмаслигинг билан мағрурланма, негаки бундай базмда яна бир жом билан не-не боши баландлар ҳам бўлиб қолади.

6. Фано даштида менга йўлдош ва маслакдош бўладиган ва бу йўлда қўллашиб борадиган бир инсон йўқ.

7. Эй шайх, мени маст кўриб, жомимни ушатма, мен аласт кунни – руҳлар Парвардигорга имон келтирган кунимдаёқ бу жомнинг масти бўлганман.

8. Селдан том чўкиб қолганидек, дайр ичида боданинг селидан мен ҳам масти хароб бўлиб қолдим.

9. Навоий майга чўкиб, шунчалик заиф бўлдики, май шишаси оғзидаги қилдан бўйнига қармоқ солса бўлади.

Шарҳ ва изоҳлар

Ўзбек мумтоз шеъриятида зуллисонанлик анъанасининг асосчиларидан бири – Алишер Навоийнинг форсий девонидаги

ғазалларнинг учдан бир ҳиссасини Хожа Ҳофиз Шерозий ғазал-ларига татаббулар ташкил этади. Ғазалнависликни авжи аълога чиқарган “Ринди Шероз”нинг ижодий тажрибалари Навоий то-монидан форсий шеърят баробарида туркона ғазалларда ҳам ижодий ўзлаштирилиб, муваффақиятли қўлланилган. Жумладан, таҳлил қилаётганимиз ғазал ҳам ҳофизона услубда айтилган бў-либ, қуйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазалга ўзбекча жаво-бия ўлароқ вужудга келган:

Маталаб тоату паймону салоҳ аз мани маст,
Ки ба паймонакашй шуҳра шудам рўзи аласт⁷.

Ҳофизнинг бу ғазалида риндлик унга азалдан қисмат бўлгани, ишқ булоғида таҳорат қилган кун и бутун борлиққа тўрт такбир уриб, жанозасини ўқигани (воз кечгани), май ичган киши қазо ва қадар дафтаридаги битиклардан хабардор бўлиши, гуноҳкор банда тоғ-тоғ гуноҳ ва хатоларни чумоли белидан ҳам кичик ва арзимас ҳисоблайдиган илоҳий даргоҳ раҳматидан умидсиз бўл-маслиги ҳақида сўз юритилади.

Навоий ғазали ҳам шароб тавсифи билан бошлангани сабабли ғазалнинг асосий мавзусини хамрия деб белгилаш мумкин. Мат-лаъдаги “муғ дайри” ва “куп” сўзлари алоҳида изоҳни талаб қи-лади. Навоий яшаган даврда Ҳиротда муғ дайри – зардуштийлар ибодатхонаси бўлмаган. Бу тимсол ирфон тилида орифлар маж-лиси, пири комил ҳузури, маърифат даргоҳи маъносида қўлла-нади. Шоирнинг маърифат бодасига иштиёқи кучлилигидан, бу бодани муттасил ичиб сармаст ва беҳол куп аёғи – хум ёнида ётиб қолганини тимсоллар тилида шундай ифодалаган:

Бош қўярмен куп аёғинда май ичсам пайваст,
Қани муғ дайрида мендек яна бир бодалараст?

Кейинги уч байт ҳам ушбу шароб таърифига бағишланган. Бу майдан тавба қилган киши, яъни маърифат ва ўзликни англашдан воз кечган киши ўлимга маҳкум. Бу ўлим – маънавий ўлим, кўнгил

⁷ Ҳофиз Шерозий. Девон/ таҳиягар ва муаллифи луготу тавзеҳот О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2013. – Б.41

мурдалигидир. Маърифат майидан бенасиб, ўзликни англамаган киши инсон сифатида ўлик ҳисобланиб, бошқа жонзотлар қатори фақат умргузаронлик қила олади, холос. Айнан “муғбача”лар – маъно оламининг ходимлари берадиган май – огоҳлик бодаси руҳни тирилтириб, ғофиллик “тавба”сини синдиришга сабабчи бўлишади. Огоҳлик ва ўзлик лаззатини тотган киши бошқа ғафлат ва жаҳолат, билимсизлик ва нодонликни орзу қилмайди, балки ҳамиша Ҳақ ва Ҳақиқатнинг янги-янги мақомларини кашф этиб боради:

Мену майхонаки соқию муғанний қилмиш
Чанг зулфию тараб соғари бирла побаст.

Шайх Абдуллоҳ Ансорий мастлик ва мастлар ҳақида шундай дейди: “Мастликларда тафовут бор ва маст ҳам ҳар хил бўлади. Бири бодадан маст бўлса, бошқаси масти ғафлат, бири мол-дунё кўплигидан маст бўлса, бошқа биров ўзига бино қўйган худбинлик майи мубталоси. Бу мастликлардан энг зарарлиси ва жамики қоронғуликларнинг асли–ўзига бино қўйган, такаббур кишининг мастлигидир... Хамр (ичкилик)дан маст бўлган киши қилмишидан пушаймон бўлиб, охират жазосидан қўрқиб яшайди, ёхуд Тангри марҳаматига умид боғлайдиким, шояд унинг гуноҳлари ҳам кечирилар. Аммо ўзига бино қўйиш ҳавосига маст бўлган кишининг иши (оқибати) хатарли ва Тангридан узилиш ҳавфи бир умрлидир...”⁸

Такаббурлик – “жоҳ базми”даги мастликдан ҳосил бўлади. Кишининг муваққат муваффақиятлари, вақтинчалик лавозим ва амаллари, елдек бебақо машҳурлиги туфайли бошида пайдо бўладиган гурур ва такаббур мастлиги кўп балоларни бошига келтиради. Бекорга охирзамон пайғамбари қўлларини кўтариб, уч марта “ҳаддидан ошганлар ҳалок бўлурлар!” деб огоҳлантирмаганлар. Дунёдаги муваққат лавозим, бойлик ва мартабасидан мағрурланиб кетганларга жазо тариқасида даражасини яна бир поғона кўтариб, сўнгга ер билан яксон бўлганларни тарих кўп эслайди. Афсуски, ибрат назари билан қарашнинг ўрнига ўзини мумтоз билганлар бу синовлардан ўзларига керакли сабоқ чиқармайдилар. Навоий ўз

⁸ ‘ج ۱، ص ۲۲۳ خواجہ عبد اللہ انصاری، کشف الاسرار

танасида бу синовни яшагани ҳамда мазкур синовлардан бир неча марта муваффақиятли ўтагани сабабли, унинг бу борадаги ўгити амал ва мансаб балоси билан синалмаган бошқа ижодкорларнинг шу мазмундаги шеърларидан таъсирчанроқ янграйди:

Жоҳ базми аро саркашлик ила топма гурур,
Ким бўлур буйла бийиклар яна бир жом ила паст.

Кейинги байтда шоир фано даштида сафардош бўла оладиган бирор йўлдош йўқлиги ҳақида сўз юритади. Бу билан шоир унга тенг келадиган дарвешваш ва фонийсифат инсон ўз даврида йўқлигини айтиб мақтанмоқчи эмас, асло. Фано даштига сафар бошқа жисмоний ва руҳоний сафарлардан фарқли ўлароқ ёлғизликда амалга оширилади. Шихобиддин Суҳравардий айтганидек, оламда нечта киши бўлса, Ҳаққа етказувчи йўллар сони ҳам шунчадир:

Йўқ ҳарифеки, фано даштида қўллар тутушиб,
Бўлса йўл қатъида ҳампой мангаву ҳамдаст.

Навбатдаги байт Ҳофиз Шерозий ғазали матлаъи билан маънан яқин. Навоий “Аъроф” сурасининг 172-ояти маъносига ишора қилган ҳолда, аласт куни, яъни руҳлар ўз Парвардигорига имон келтирган кунда мастлик унга насиб этгани ҳақида сўз юритилади. Ирфон аҳлининг фикрига кўра ҳали жисмлар олами ярамасдан бурун барча руҳлар яратилиб, ўз Парвардигорларини кўришлари ва Биру Борлигига гувоҳлик келтиришлари – муҳаббат ва дўстликнинг ибтидосидир. Руҳ одам жисмига киргач, ўша биринчи дийдор ва аҳд-паймон куни иштиёқида безовта бўлади ҳамда эгасини Эгасига етишмоқ кунига қадар тинч қўймайди. Аласт куни илоҳий жамол дийдоридан маст бўлган руҳ қиёматгача бу шаробнинг хуморидан қутулолмайди. Унинг жоми, яъни жисми тупроққа айланса-да, руҳ мастлиги тарқалмайди:

Мени усрук кўрубон жомим ушатма, эй шайх,
Ким бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.

Навоий васф этган шароб сел каби жисм уйини хароб этиб, рух хазинасини ошкор этади. Тўртта ғиштни устма-уст қўйиб, осмонўпарлик ва бошқалардан устунлик даъвоси ўлароқ бунёд этилган биноларнинг томи сел келгач, асл ҳолига – тупроққа тенг бўлгани каби, аслида ибодатхона (дайр) бўлган оламда Яратганнинг кимлигини эслатувчи ва танитувчи шаробдан баҳраманд бўлган киши ҳам шон-шуҳрат, мансаб, куч-қувват, бойлик, гўзаллик каби бебақо нарсалар туфайли ботин оламида бўй тортган худбинлик, манманлик, такаббурлик, риёкорлик каби “қасру қошона”лар бода селобидан тупроққа тенг бўлиб, инсон аслида бир ҳовуч тупроқ эканини эслатиб, шунга мос равишда яшашга ўргатади. Инсонга инсонийлик мақомини эслатувчи “аласт жоми” нақадар мубодрак шароб!...

Селдин томға нишаст ўлғанидек, дайр ичра
Бода селобидин ўлди мени вайронға нишаст.
Ғарқи май бўлди Навоию эрур уйла заиф
Ким, суроҳий қилидин солса бўлур бўғзиға шаст.

Олимжон ДАВЛАТОВ

Мундарижа

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИНИ

ЎРГАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	3
“Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро...”	13
“Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро...”	17
“Икки бармоғ бирла тутгум лаълин ул рухсор аро...”	21
“Икки бармоғ бирла тутгум лаълин ул рухсор аро...”	26
“Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа...”	34
“Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа...”	37
“Кўнглум ўртансун, агар ғайрингга парво айласа...”	42
“Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда...”	47
“Эрур ишқ аҳли ғўристонию юз минг мазор анда...”	52
“Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида...”	57
“Доғларким, қўйдум ул ой фурқати озорида...”	62
“Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида...”	68
“Эй кўнгул, гар кимса аҳволим демас ёр оллида...”	73
“Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса...”	78
“Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса...”	80
“Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда...”	85
“Не хуш бўлғай иковлан маст бўлсақ васл боғинда...”	88
“Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало...”	92
“Ер тутар кўнглумда гардундин жудо бўлган бало...”	97
“Хилъатин айлабмудур ул шўхи сийминбар қаро...”	102
“Хилъатин айлабмудур ул шўхи сийминбар қаро...”	106
“Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо...”	111
“Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо...”	116
“Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла...”	122
“Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла...”	126

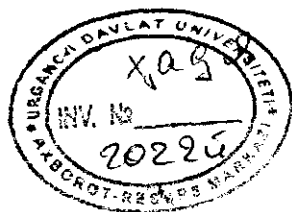
“Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо...”	131
“Гул узра хатти мушкин бирла то қилдинг рақам пайдо...” ..	135
“Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо...”	139
“Май бирла юзунг тим-тим аҳмарму экин оё...”	143
“Зор жисмимга хадангинг захмидин ортар наво...”	148
“Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо...”	152
“Маҳвашо, сарвқадо, лоларухо, сиймтано..!”	156
“Зиҳи, висолингга толиб тутуб ўзин матлуб...”	160
“Икки ўтлуғ наргисингким, қилдилар бағрим кабоб...” ..	166
“Қошу юзунгни мунажжим чунки кўрди бениқоб...”	171
“Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб...”	174
“Ҳаво хуш эрдию олимда бир қадаҳ майи ноб...”	179
“Юз сўзумдин бирига бермас жавоб ул нўшлаб...”	183
“Субҳи давлат юзунг, эй тавсани гардун санга ашқаб...” ..	186
“Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё Раб?...”	191
“Эй, санга юз ҳўбу лаб ҳўбу лабингдин кулгу ҳўб...”	196
“Сен лабинг сўрған сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб...” ..	201
“Ишқдин ёнса таним сўрма сабаб...”	206
“Оғзининг сирри манга маълум агар эрмас не айб...”	210
“Бовужудиким адам бўлдум ғамидин қайғуруб...”	215
“Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот...” ..	220
“Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлумдин бер нажот...”	224
“Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлумдин бер нажот...”	226
“Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт...”	230
“Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст...”	233
“Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст...”	238
“Бош қўярмен куп аёғинда май ичсам пайваст...”	243

Алишер Навоий

ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР

Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари

2-ЖИЛД

Монография

*Муҳаррир С. Абдунабиева
Бадиий муҳаррир А. Набиев
Компютерда саҳифаловчи У. Рахматов*

**Нашр. лиц. АА №0038.
“O‘ZKITOBSAVDO” нашриёти**

Босишга рухсат 19.12.2020-йилда берилди.
Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет усулида босилди.
“PT Serif” гарнитураси. Шартли б.т. 10,75. Нашр ҳисоб т. 10,35.
Адади 40 дона. 16-буюртма.

**“O‘ZKITOBSAVDO” нашриёти.
100000, Тошкент, Қуйлук даҳаси, 5.**

ISBN 978-9943-6858-8-8

9 789943 685888